

РХІВН УКРАЇНИ

1974 3

Архіви України

ОРГАН ГОЛОВНОГО АРХІВНОГО УПРАВЛІННЯ
ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

№ 3 (125) 1974

Травень—червень

Рік видання XXVIII
Виходить раз на два місяці

ЗМІСТ

СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

- О. Г. Мітюков — Радянське архівне будівництво на Україні в 1923—1925 рр. Створення Єдиного державного архівного фонду УСРР 3
- Л. Л. Кінзерська — Деякі питання створення джерельної бази з історії народної освіти 13
- С. З. Заремба — Питання хронології України у вітчизняній історіографії . . . 19

До 30-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників

- Т. П. Філіпова — Відбудова народного господарства у визволених районах Радянської України в 1943—1944 рр. за кінофотодокументами ЦДАКФД УРСР . . . 26

ОБМІН ДОСВІДОМ

- Г. Ю. Дробчак, С. А. Юсім (Вінниця) — Участь Вінницького облдержархіву у підготовці тому «Історії міст і сіл Української РСР» 38
- Г. І. Мілова, Л. О. Рейнбот — Тематика досліджень у читальному залі Київського міського державного архіву 40
- Г. С. Галдіна (Миколаїв) — Об'єднаний відомчий архів Миколаївського обласного управління сільського господарства 42

ДІЛОВОДСТВО

- О. М. Гомонов — Складання та оформлення документів відповідно до вимог основних положень ЄДСД та державних стандартів на організаційно-розпорядчу документацію 46

До 400-річчя книгодрукування на Україні

- М. Г. Вавричин** (Львів) — Наукова конференція, присвячена 400-річчю книгодрукування на Україні 53
- Я. Д. Ісаєвич** (Львів) — Початок книгодрукування на Україні 57
- О. А. Купчинський** (Львів) — Документи ЦДІА УРСР у м. Львові про Івана Федорова та їх використання у вітчизняній археографії 60
- Г. І. Ломонос-Рівна** — Примірники львівського Апостола Івана Федорова у фондах Центральної наукової бібліотеки АН УРСР 66
- О. Я. Мацюк** (Львів) — До історії книгодрукування на Прикарпатті в першій чверті XVII ст 70
- Ю. А. Барштейн** — Медалі, присвячені ювілеям книгодрукування 73

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ

- В. Ф. Солдатенко** — Більшовицька преса України — джерело вивчення боротьби партії за ленінську політику пролетарського інтернаціоналізму в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції 75
- О. Г. Овсієнко** — Джерела з історії Рад Північної Таврії (лютий 1917 — квітень 1918 рр.) 79

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- В. О. Гавриленко** (Львів) — О. Я. Мацюк. Папір та філіграні на українських землях (XVI — початок XX ст.). К., «Наукова думка», 1974, 269 с., іл. 83
- М. І. Ксьонзенко** (Харків) — Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции 1918—1920 гг. Сборник документов и материалов. Харьков, «Прапор», 1973, 324 с. 85
- М. О. Скрипник** (Одеса) — Революционное движение в Придунайском крае. 1900—1917 гг. Документы и материалы. Одесса, «Маяк», 1973, 220 с. 86

По сторінках зарубіжних архівознавчих журналів

- С. О. Кузьмін** — «Archivski vjesnik» («Архівний вісник»), щорічне видання архівних установ союзної республіки Хорватії. Загреб (Югославія), 1972, № 15 88

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- В. І. Симоненко** (Ніжин), **І. О. Биченков** (Миколаїв), **Г. В. Вітряна** (Кам'янець-Подільський), **Г. В. Сербіна** (Ровно) — До 30-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників 91
- О. І. Хлановська** — Нарада-семінар в Українській республіканській раді профспілок 93
- І. С. Бездітний** (Миколаїв) — Семінари у м. Миколаєві з питань удосконалення діловодства та поліпшення архівної справи 94
- Н. І. Кирик** (Ужгород) — Нарада архівістів Закарпаття 95
- К. С. Волосевич**, **Л. Б. Пармузіна** (Чернігів) — Зустріч з передовиками виробництва у Чернігівському облдержархіві 95
- Ф. П. Спиридонов** (Чернігів) — Нове архівосховище в м. Мена 96
- Й. М. Панчик** — На заслужений відпочинок 96

Редакційна колегія:

О. Г. Мітюков (головний редактор), Н. Ф. Врадій, Л. З. Гісцова, В. О. Замлинський, В. С. Коновалова, І. П. Кравченко (заст. головного редактора), В. В. Кузьменко, М. О. Місерман, М. Г. Савченко, З. О. Сендик, Г. Я. Сергієнко, В. І. Стрельський, Т. В. Студенніков, Є. П. Шаталіна.

Адреса редакції: 252601, Київ-110, МСП, Солом'янська, 24.

Телефони: 76-81-33, 71-97-64, 71-97-63.

АРХИВЫ УКРАИНЫ

Научно-информационный бюллетень Главного архивного управления при Совете Министров УССР
(На украинском языке)

© Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР, 1974 р.

БФ 31049. Підписано до друку 10.IV. 1974 р. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. арк. 6. Умовн. друк. арк. 9,6. Обл.-вид. арк. 9,8. Тираж 19700. Зам. К-61.

Друкарня видавництва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

РАДЯНСЬКЕ АРХІВНЕ БУДІВНИЦТВО НА УКРАЇНІ В 1923—1925 рр. СТВОРЕННЯ ЄДИНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ УРСР

О. Г. МІТЮКОВ

Здійснення урядом Української СРР у 1920—1922 рр. заходів, спрямованих на втілення в життя ленінських настанов з архівної справи, організація охорони архівів, їх концентрація та впорядкування, утворення за прикладом Російської Федерації Головного архівного управління при Наркомосвіті УСРР (Головарху)¹ сприяли поліпшенню загального стану архівної справи в республіці. Проте перебуваючи у відомчому підпорядкуванні, Головарх не міг всебічно здійснювати контроль за станом архівів вищих органів державної влади і управління УСРР, всіх наркоматів, громадських і кооперативних організацій, фабрик і заводів.

У зв'язку з цим у жовтні 1922 р. колегія Головарху при Наркомосвіті УСРР розробила і передала на розгляд ВУЦВКу проект реорганізації Головарху в Центральне архівне управління з підпорядкуванням його безпосередньо ВУЦВКу². У його основу був покладений відповідний Декрет Всеросійського Виконавчого Комітету та Положення про Центральний архів РСФРР від 30 січня 1922 р. Велику допомогу в справі передачі Головарху до ВУЦВКу надав Істпарт, керівники якого вбачали в цьому серйозну передумову поліпшення управління архівною справою і загального зміцнення правового та матеріального становища архівних установ республіки.

3 січня 1923 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет затвердив «Положення про Центральне архівне управління»³, у відповідності з яким Головарх при Наркомосі УСРР (Головпрофосі) реорганізувався в Центральне українське архівне управління (Укрцентрархів) при ВУЦВКу. Положення визначило основні завдання Укрцентрархіву: загальне керівництво архівною справою в республіці і постановкою архівної частини поточного діловодства в установах, централізація архівних документів в архівосховищах, наукова класифікація архівних матеріалів.

Для виконання покладених на Укрцентрархів завдань у його складі створювалися два відділи: архівознавства і секретаріат. Очолював Укрцентрархів керуючий, при якому перебувала рада у складі: заступника керуючого, двох представників від Істпарту та одного від Наркомосу УСРР. Керуючому Укрцентрархівом надавалося право безпосередньо доповідати ВУЦВКу та його Президії про стан архівної справи на Україні.

Основна увага в діяльності Укрцентрархіву приділялася питанню концентрації документів у сховищах державних архівів. 13 грудня

¹ Див. Архіви України, 1974, № 1, стор. 3—11.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 14, оп. 2, спр. 31, арк. 54.

³ Збірник Указонень та Розпоряджень Робітниче-Селянського Уряду України, 1923, ч. 1. Відділ перший, № 25, ст. 372.

1923 р. воно стало предметом спеціального обговорення на засіданні Малої Президії ВУЦВКу, яка визнала необхідним домогтися перевезення на Україну архівних документів з історії революції і радянського будівництва, що опинилися за межами республіки. ВУЦВК зобов'язав також Укрцентрархів організувати перевезення до Київського центрального історичного архіву документів загальноукраїнського значення з міст Кам'янця-Подільського та Вінниці⁴. За рішенням Центрархіву РСФРР протягом 1923 р. на Україну були передані фонди нотаріальних архівів Харкова, частина фонду Харківського окружного суду та документи з архівів Львова, що опинилися під час громадянської війни в Ростові-на-Дону⁵. На початку 1924 р. з Москви до Харкова були надіслані документи з історії громадянської війни на Україні за 1918—1919 рр., в тому числі фонди ревкомів, виконкомів, їх відділів, ревтрибуналів, а також документи Міністерства продовольчих справ і Державного хлібного бюро періоду німецької окупації 1918 р.⁶

Важливе значення для концентрації архівних матеріалів мало вирішення питання про архівні документи установ Наркомзему УСРР. Наприкінці 1923 р. Наркомзем поставив вимогу перед Укрцентрархівом про передачу Київському губземвідділу документів про земельні справи із фондів київського, подільського і волинського генерал-губернатора, київського губернатора, губернського правління, Казенної палати. Ця вимога ґрунтувалася на помилковому тлумаченні «Земельного Кодексу УСРР». Крім того, Наркомзем відмовився направити Укрцентрархіву копії циркулярів і розпоряджень щодо постановки архівної справи в земельних архівах. Укрцентрархів у доповідній записці ВУЦВКу відмітив, що ст. 202 «Земельного Кодексу УСРР» у питанні про земельні архіви суперечить постанові РНК УСРР про охорону архівів. У зв'язку з цим ВУЦВК 20 вересня 1924 р. прийняв постанову «Про земельні архіви»⁷, яка встановлювала у відповідності з архівним законодавством взаємовідносини між архівними установами і земельними органами. В постанові вказувалося, що земельні справи, акти, плани мають зберігатися в земельних архівах до втрати практичного значення, після чого передаються архівним установам. Документи земельних архівів підлягали реєстрації й обліку в архівних органах.

У березні 1923 р. Укрцентрархів звернувся до Прокуратури УСРР з проханням звернути увагу губпрокурорів на випадки продажу архівних документів приватними особами і окремими установами без відома архівних органів, що було грубим порушенням постанови РНК УСРР від 31 жовтня 1922 р. «Про охорону архівів». Прокурор республіки і народний комісар юстиції УСРР М. О. Скрипник надіслав обіжник до всіх губпрокурорів «Про вжиття заходів щодо охорони архівів». В ньому вказувалося, що, «усвідомлюючи важливість збереження архівного фонду Республіки, що включає в себе цінні матеріали як з історії України, так і зокрема з історії революційного руху на Україні, Прокуратура Республіки пропонує звернути особливу увагу на проведення дізнань і слідств щодо злочинів, передбачених 102 ст. к. к., і надавати губернським архівним управлінням всіляку допомогу в їх боротьбі з незаконним продажем та знищенням архівних матеріалів...»⁸.

Першочерговим завданням архівних установ стало упорядкування документів, що зберігалися в державних архівах. За відомостями Головарху, в 1922 р. близько 90 процентів усіх архівних документів не були науково описані (хоча б коротко), а близько 50—60 процентів

⁴ ЦДАЖР УСРР, ф. 14, оп. 2, спр. 77, арк. 1.

⁵ Там же, спр. 63, арк. 19.

⁶ Там же, оп. 3, спр. 36, арк. 2—4.

⁷ Збірник Узакошень та Розпоряджень Робітниче-Селянського Уряду України, 1924, Відділ перший, № 35-36, ст. 242.

⁸ ЦДАЖР УСРР, ф. 14, оп. 1, спр. 4, арк. 27.

не мали взагалі ніяких описів, про склад яких були лише загальні відомості⁹.

Для успішного проведення цієї відповідальної роботи, крім певної кількості кваліфікованих працівників, треба було насамперед виробити раціональні форми описання та упорядкування різних груп або категорій архівних фондів. Складність роботи полягала також і в тому, що на той час ще не було вирішено ряд теоретичних питань радянського архівознавства. Зокрема, точилися дискусії щодо визначення самого поняття «архівний фонд» та способів фондування архівних документів, що відклалися в діяльності різних установ та організацій. В архівах колишніх місцевих установ міністерств внутрішніх справ, фінансів, юстиції, народної освіти, наприклад, відклалися документи цілком самостійних у своїй діяльності губернських і повітових установ.

Пристаючи до організації роботи по впорядкуванню документів у сховищах державних архівів, Укрцентрархів насамперед розподіляв зосереджені в них архівні фонди на два комплекси або частини: 1) загальноісторичні і 2) історико-революційні¹⁰. Особлива увага зверталася на останні «як на найбільш актуальні, задовольняючі пекучі потреби нашого часу»¹¹. Вони описувалися в першу чергу і використовувалися Істпартком та його органами. Це повністю відповідало рішенням Оргбюро ЦК КП(б)У від 23 травня 1923 р. — «2) провести в центрі і на місцях описання архівів; 3) поряд з описанням Центрархіву революції почати наукову розробку його матеріалів...»¹².

Відділ архівознавства Укрцентрархіву розробив програму описання архівних документів, яка передбачала певну послідовність у складанні описів у формі так званих трьох «концентрів» — від найпростішого описання до більш складного і від менш досконалого до досконалішого. У пояснювальній записці до складання описів за формою «концентру» № 1 відзначалося, що ця робота має на меті «початкову реєстрацію архівних матеріалів тільки наукового значення і є безпосередньою підготовкою до наступного етапу архівної роботи після розбирання матеріалів»¹³. Наступним етапом описання мало бути складання описів на кожний (або групу) діловодний фонд з загальною характеристикою всіх документів. І, нарешті, третій «концентр» — це опис з викладом змісту кожної справи і відповідними предметними та іменними покажчиками.

Вироблена форма описання архівних документів була досить складною, особливо при віднесенні їх до кількох груп фондів: архівного фонду, основного діловодного фонду або супутнього фонду. Проте вона давала змогу взяти насамперед на облік архівні фонди, що зберігалися в архівах республіки, встановити хронологічні рамки документів та їх загальний обсяг. У цілому ж програма описання, розроблена Укрцентрархівом, незважаючи на окремі недоліки, мала позитивне значення і відіграла помітну роль в упорядкуванні архівних документів.

У вересні 1923 р. Укрцентрархів розіслав Волинському, Донецькому, Катеринославському, Одеському, Подільському і Чернігівському губархам форми описів архівних документів для першого «концентру» описання¹⁴. Поряд з цією роботою планувалося здійснити окремими тематичними випусками видання «Покажчика основних архівних матеріалів архівів УСРР». Першим випуском передбачалося видати покажчик історико-революційних матеріалів¹⁵.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 14, оп. 1, спр. 4, арк. 27.

¹⁰ Там же, оп. 2, спр. 68, арк. 25.

¹¹ Там же, спр. 78, арк. 24 зв.

¹² Там же, спр. 68, арк. 31.

¹³ Там же, арк. 25.

¹⁴ Там же, спр. 50, арк. 31—32.

¹⁵ Там же, спр. 68, арк. 27.

Ряд організаційних та науково-методичних заходів, здійснених Укрцентрархівом протягом 1923—1924 рр., позитивно позначився на розгортанні діяльності усієї системи архівних установ республіки. Насамперед, пожвавилася і стала більш цілеспрямованою робота центральних архівів. Їх головним завданням було збирання, зберігання й упорядкування документів, складання описів, оглядів фондів, показчиків тощо. Поступово відбувалося становлення їх профілю і внутрішньої структури.

В Центральному архіві революції протягом 1924 р. було заінвентаризовано 14 фондів губернського значення з історії революційного руху до 1917 р. в кількості 15240 справ, а також 10 фондів центрального і губернського значення періодів Лютневої революції, Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні. Починаючи з 1923 р. до Центрального архіву революції в порядку концентрації почали передавати документи ЦК КП(б)У, ВУЦВК, РНК УСРР, Наркомпраці УСРР, Наркомпрод УСРР та ін.¹⁶ Головним завданням архіву революції було розбирання, систематизація і наукове описання історико-революційних матеріалів, підготовка їх до використання.

У Харківському центральному історичному архіві було розібрано й описано близько 20 тис. справ з фондів харківського губернатора за 1786—1860 рр., губернського прокурора за 1771—1860 рр., губернської креслярні, Харківського совісного суду та інших установ, проводилося описання за формою першого «концентру» фондів повітових поліцейських управлінь Харківщини¹⁷.

Основними напрямками роботи Київського центрального історичного архіву були облік, реєстрація і впорядкування фондів генерал-губернатора, військово-окружного суду, охоронного відділення, губернського жандармського управління.

За рішенням ВУЦВКу з 1 жовтня 1924 р. до системи центральних установ Укрцентрархіву був включений Київський центральний архів давніх актів, який після закінчення громадянської війни перебував при Всеукраїнській Академії наук. У 1924 р. в ньому було заінвентаризовано 5998 актових книг, які відбивали соціально-економічне, політичне і культурне життя Правобережної України в XVI—XVIII ст. Тут також були зосереджені частини фондів губернських установ Київщини початку XVIII — першої чверті XIX ст., статистично-економічні матеріали з історії скарбових маєтків кінця XVIII — початку XIX ст., матеріали колишньої Київської археографічної комісії в кількості 365 документів за XIV—XVIII ст., частини фондів Малоросійської колегії, Генеральної військової канцелярії, Київського намісницького правління та інших установ XVIII ст.¹⁸

Певне зміцнення центральних архівів УСРР, пожвавлення роботи в них щодо розбирання і впорядкування архівних матеріалів позитивно позначалося й на використанні їх у наукових цілях. Над документами Харківського і Київського центральних історичних архівів, Київського центрального архіву давніх актів у 1923—1925 рр. працювало вже 116 дослідників¹⁹. За завданням Істпарту Центральний архів революції провів виявлення документів до виданої у 1925 р. хроніки революційних подій 1905 р. на Україні. Активну участь у підготовці ряду збірників документів взяв Київський центральний історичний архів.

Проте в організації роботи центральних архівів республіки, зокрема у визначенні їх фондового складу, складанні науково-довідкового апарату, залишалось багато нерозв'язаних питань. Так, у Київському і

¹⁶ ЦДАЖР УСРР, ф. 14, оп. 2, спр. 129, арк. 4—5.

¹⁷ Там же, спр. 111, арк. 85, 86.

¹⁸ Там же, спр. 131, арк. 47.

¹⁹ Там же.

Харківському історичних архівах поряд з фондами центрального значення зберігалися матеріали губернських і повітових установ, разом з матеріалами дореволюційного періоду зберігалися документи радянських установ, частин Червоної Армії. Багато фондів загальнореспубліканського значення залишалися у віданні місцевих архівних установ. Більшість архівних матеріалів не була заінвентаризована, лише незначна частина з них мала наукові описи.

На підставі «Положення про Центральне архівне управління», затвердженого ВУЦВК 3 січня 1923 р., місцевими органами Укрцентрархіву були губернські архівні управління (губархи), організація яких проводилася ще з 1922 р. по лінії Наркомосвіти УСРР. У 1923 р. в основному було завершено організацію губархів при президіях губвиконкомів.

При губархах створювались губернські історичні архіви з історико-революційними відділами. У вересні 1923 р. ЦАУ УСРР розробило і розіслало на місця «Типове положення про губернські історичні архіви», згідно з яким на них покладалося завдання зберігання, упорядкування і наукової розробки архівних матеріалів, що відносились до території краю²⁰.

За станом на 1 січня 1925 р. губістархіви з окремими від губархів штатами були створені при Чернігівському, Одеському і Полтавському губархах. В решті губерній через відсутність спеціальних штатів губістархіви перебували в стадії організації, фактично не відокремившись від губархів. У Києві при губернському архівному управлінні замість губістархіву було створено архів-реєстратуру для прийому документів від діючих установ і організацій по закінченні трирічного строку. В Харкові губарх передавав історико-революційні матеріали, а також документи періоду громадянської війни і радянського будівництва губернського значення до Центрального архіву революції, а історичні — до Харківського центрального історичного архіву, у зв'язку з чим губернський історичний архів не організовувався.

Напрями діяльності губернських архівних управлінь та губістархівів визначалися завданнями, які стояли перед архівними органами республіки в цілому. На першому етапі їх діяльності особливого значення набувала реєстрація архівів. Вона розглядалася як першочергове завдання і проводилася двома шляхами: з допомогою спеціальних анкет, які розсилалися до всіх установ губернії, та шляхом безпосереднього обстеження архівів установ працівниками губархів і губістархівів. Тільки в 1924 р. в республіці було зареєстровано 4249 архівів, в тому числі в Чернігівській губернії — 1764, Подільській — 1231, Київській — 700, Харківській — 391, Волинській — 163²¹.

Проте на шляху реєстрації виникали труднощі, пов'язані з тим, що губархи і губістархіви не мали списків усіх установ і організацій губерній, незадовільно забезпечувалися реєстраційними анкетами, установи й організації не завжди своєчасно надсилали відомості про стан своїх архівів.

Багато уваги в діяльності губархів та губістархівів приділялося концентрації архівних матеріалів. Вона здійснювалася шляхом перевезення до архівосховищ документів дореволюційного періоду та прийому матеріалів від ліквідованих установ і діючих радянських і громадських установ по закінченні трирічного строку, передбаченого постановою РНК УСРР «Про охорону архівів». Допомогу у відборі документів, які надходили до сховищ губістархівів, надавали розбірні комісії при губархах.

Важливе значення в діяльності губархів надавалося контролю за виконанням діючими установами архівного законодавства. Працівники

²⁰ ЦДАЖР УСРР, ф. 14, оп. 2, спр. 47, арк. 64.

²¹ Там же, спр. 78, арк. 69 зв.

Чернігівського губарху в 1924 р. під час оглядів базарів встановили 27 випадків незаконного використання архівних матеріалів. Особи, винні в цьому, були притягнуті до відповідальності. За поданням губарху відбувся ряд судових процесів над установами, відповідальні працівники яких допустили знищення документів.

Все це сприяло тому, що в губістархівах були сконцентровані значні архівні фонди. Так, основу Чернігівського губістархіву становили фонди або частини фондів колишніх губернського правління, Казенної палати, Управління державного майна, Духовної консисторії, матеріали губернської вченої архівної комісії, серед них 10 томів Румянцевського опису Лівобережної України, Чернігівської міської думи (1792—1862 рр.).

Під сховища архіву губвиконком надав будинок колишнього дворянського депутатського зібрання, одне з найкращих приміщень міста. Для його ремонту й обладнання було виділено спеціальні кошти із фондів РНК УСРР. В історико-революційному відділі архіву були зосереджені фонди Чернігівського і Ломжинського губернських жандармських управлінь, секретного столу Канцелярії чернігівського губернатора та інших судово-поліцейських установ Чернігівщини. У рукописному відділі зберігалися стародруки, рукописи, грамоти та універсали, матеріали ліквідованих монастирів та інших культових установ. Документи архіву в 1923—1924 рр. експонувалися на виставках, присвячених роковинам Великої Жовтневої революції.

Цінні історичні джерела були зосереджені в Одеському губістархиві. Серед них фонди колишніх новоросійського і бессарабського генерал-губернатора (1779—1889 рр.), одеського тимчасового генерал-губернатора (1779—1889, 1905—1908), одеського градоначальника, фонди поліцейських установ (жандармського управління, охоронного і розшукового відділень), Новоросійського університету (1865—1920), попечителя учбового округу, Поселенського управління Південного краю, судової палати. До архіву були передані фонди Одеського і Миколаївського губвиконкомів, Держконтролю і Робітничо-Селянської інспекції. Велика робота проводилась по розбиранню й описанню документів історико-революційного характеру. Документи архіву широко використовувалися. За даними на 1 листопада 1922 р., над ними працювали вже 96 дослідників²², близько 1200 довідок і копій документів було видано установам та окремим особам. На основі документів архіву було підготовлено й опубліковано ряд досліджень на історико-революційну тематику.

На базі колишнього Центрального історичного архіву Полтавщини організувався Полтавський губістархив. У 1923 р. в ньому були сконцентровані фонди Полтавського губернського правління (1802—1919), Канцелярії губернатора (1911—1917), малоросійського військового генерал-губернатора (1802—1835), полтавського, харківського і чернігівського генерал-губернатора (1836—1856), Полтавського малоросійського генерального суду, Казенної палати, губернської земської управи (1847—1920), Дирекції народних училищ Полтавської губернії, жандармського управління, а також документи Полтавської Ради робітничих і солдатських депутатів та ін. Значну наукову цінність становили зібрані в архіві приватні архіви Репніних, Кочубеїв, Галаганів, Скаржинської, в матеріалах яких зберігалися унікальні документи XVII—XVIII ст.

У Вінниці, Житомирі й Катеринославі організація губернських історичних архівів відбувалася на основі фондів губернських установ і організацій як дореволюційного, так і радянського періодів. При цьому виникли складності в організації Подільського губістархіву, пов'язані насамперед з тим, що фонди установ дореволюційного періоду збе-

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 14, оп. 2, спр. 54, арк. 3—5.

рігалися у колишньому губернському центрі — Кам'янці-Подільському, і перевезення їх до Вінниці вимагало значних затрат часу і коштів. У Донецькій губернії історичний архів створювався на базі документів губернських установ і організацій радянського часу.

У справі організації роботи губістархівів велику роль відіграла пропаганда значення документів для потреб радянського будівництва. З цією метою організовувалась робота читальних залів для дослідників, у місцевій пресі вміщувались статті про діяльність архівних органів, публікувались історичні документи, влаштовувались документальні виставки. Допомогу в організації цієї роботи надавали розроблені і надіслані на місця Укрцентрархівом «Правила користування архівними матеріалами»²³. Згідно з правилами всі архіви республіки, крім Центрального архіву революції та історико-революційних відділів губістархівів, оголошувались відкритими для загального використання як громадянами СРСР, так і дослідниками з-за кордону. Правила встановлювали порядок видачі довідок, документів і копій з них державним установам і окремим особам, регламентували роботу дослідників у читальних залах архівів республіки.

Важливим напрямом діяльності Укрцентрархіву була підготовка архівних кадрів. 1—14 червня 1923 р. у Харкові відбулися перші курси архівних працівників, на яких навчалися представники архівних установ Харкова, Катеринослава, Полтави, студенти Харківського інституту народної освіти. Для них були прочитані лекції з архівознавства, історії революційного руху, архівного законодавства, історії України тощо. Проводилися також практичні заняття з палеографії, архівної техніки, філігранології, дипломатики. Слухачі відвідали Музей революції, виставку документів Істпарту, Археологічний музей, архіви Харкова²⁴. За такою ж програмою 3—19 серпня 1923 р. працювали курси в Києві при Центральному історичному архіві²⁵. На них навчалися працівники архівних установ Києва, Вінниці, Одеси, Чернігова, співробітники губбюро Істпарту.

Цікавою формою підготовки архівістів з числа студентів інститутів народної освіти (ІНО) були історичні гуртки та архівні семінари, які функціонували при Чернігівському губістархиві і Центральному історичному архіві в Києві. Члени цих гуртків та семінарів набували практичних навичок у роботі з різними видами документів, вчилися читати складні тексти XVII—XVIII ст., археографічно опрацьовувати документи, орієнтуватися у фондах архівів, стисло і правильно передавати зміст документів. Діяльність чернігівського гуртка була схвалена Оргбюро ЦК КП(б)У, яке рекомендувало створювати при губархах, де є ІНО, гуртки-семінари для підготовки архівних та істпартівських працівників за типом чернігівського²⁶. Протягом 1924 р. такі гуртки були організовані в Одесі і Полтаві.

В умовах скорочення штатів управлінського персоналу, яке нерідко проводилося в республіці в ті роки, важливе значення мало вирішення Укрцентрархівом ряду питань щодо упорядкування штатів архівних установ як у центрі, так і на місцях. 29 квітня 1924 р. за поданням Укрцентрархіву Уряд України затвердив штати центральних архівних установ у кількості 53 чол.²⁷.

Одночасно проводилось упорядкування штатів і губернських архівних управлінь, що мали різну чисельність. Зокрема, Подільський і Волинський губархи мали по 4 чол., Катеринославський — 7, Одеський — 12, Київський і Полтавський — по 11, Харківський — 12, Черні-

²³ Бюлетень Укрцентрархіву, 1925, № 1—2, стор. 51—56.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 14, оп. 2, спр. 68, арк. 26.

²⁵ Там же, спр. 45, арк. 24.

²⁶ Там же, спр. 68, арк. 24.

²⁷ Там же, спр. 93, арк. 31.

гівський — 24. Тому, враховуючи обсяг архівних робіт, Укрцентрархів спільно з Істпартом встановив за погодженням з Оргвідділом ВУЦВКу штати для губархів: Київського, Харківського, Чернігівського і Одеського — по 17 чол., Полтавського і Катеринославського — по 11, Подільського, Волинського і Донецького — по 8 чол.²⁸

Певні зрушення в діяльності архівних установ після підпорядкування Укрцентрархіву Всеукраїнському Виконавчому Комітету вимагали вирішення у законодавчому порядку назрілих питань архівного будівництва на Україні. Серед них першочергового значення набувало питання завершення організації Єдиного державного архівного фонду УСРР, основи якого були закладені постановою РНК УСРР від 31 жовтня 1922 р. «Про охорону архівів»²⁹. З того часу відбувалися певні зміни в організації роботи архівних установ. Змінилася назва і підпорядкування Укрцентрархіву, практика роботи архівних установ підтвердила необхідність збільшення з 3 до 5 років строку зберігання архівних документів у відомствах.

У зв'язку з цим ВУЦВК і РНК УСРР 16 грудня 1925 р. прийняли постанову «Про єдиний державний архівний фонд УСРР»³⁰, яка встановлювала, що документи і матеріали всіх ліквідованих і діючих державних і громадських установ та організацій, які перебувають в архівосховищах або поза ними, складають Єдиний державний архівний фонд УСРР. Керівництво ним покладалося на Укрцентрархів та його місцеві органи.

Поряд з підтвердженням вже існуючих положень щодо керівництва постановкою архівної частини в установах, визначенням порядку зберігання та знищення архівних матеріалів тощо, в постанові відображений ряд принципів питань архівного будівництва. Зокрема, визначалися права Укрцентрархіву на історико-революційні матеріали, які раніше були надані Істпарту постановою ВУЦВКу від 6 квітня 1921 р.³¹ та підтверджені постановою РНК УСРР від 31 жовтня 1922 р. Військові архіви на території України розподілялися між Укрцентрархівом та Військово-вченим архівом у Москві за погодженням з військовими відомствами. Щодо партійних архівів, то останні за рішенням відповідних партійних органів могли передаватися до сховищ Укрцентрархіву.

Враховуючи позитивний досвід російських архівістів та інтереси відомств у роботі з документами, постанова встановлювала п'ятирічний строк зберігання архівних матеріалів в установах та організаціях. Приватні особи зобов'язувалися зареєструвати в місцевих архівних органах належні їм зібрання рукописних документів і матеріалів. В ній також визначався порядок розподілу архівних матеріалів між Укрцентрархівом та Головним архівним управлінням Автономної Молдавської СРР*, у відповідності з яким матеріали загальнодержавного значення передавалися до сховищ Укрцентрархіву.

Таким чином, постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про єдиний державний архівний фонд УСРР», вирішивши ряд актуальних питань розвитку архівної справи в УСРР, накреслила також відповідальні завдання щодо охорони, обліку і концентрації документів ЄДАФ УСРР. На їх успішне виконання і були спрямовані в наступні роки зусилля працівників архівних установ. У 1926 р. в державних архівосховищах УСРР було сконцентровано вже близько 10 тис. архівних фондів за-

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 14, оп. 2, спр. 93, арк. 37.

²⁹ Збірник Указонень та Розпоряджень Робітниче-Селянського Уряду України, 1922, № 46, ст. 681.

³⁰ Збірник Указонень та Розпоряджень Робітниче-Селянського Уряду України, 1925. Відділ перший, № 101, ст. 556.

³¹ Збірник Законів і Розпоряджень Робітниче-Селянського Уряду України, ч. 5, 27 березня — 6 квітня 1921 р., № 168, стор. 162—163.

* Молдавська Автономна Соціалістична Радянська Республіка (АМСРР) була утворена 12 жовтня 1924 р. і до 2 серпня 1940 р. перебувала в складі УРСР.

тальним обсягом 80,5 тис. пог. метрів, або 13,7 млн. справ, за XIV—XX ст. З них 2500 фондів складали матеріали періоду Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни і радянського будівництва на Україні³².

Підведенню підсумків діяльності архівних установ та обговоренню назрілих питань архівного будівництва на Україні була присвячена І Всеукраїнська нарада архівних працівників, яка відбулася в грудні 1924 р. в Харкові³³. Серед питань, обговорюваних на нараді, найактуальнішою була централізація і концентрація документів Єдиного державного архівного фонду УСРР у відповідних за профілем архівах, в тому числі й збирання розрізнених частин ЄДАФу, які з різних причин опинилися за межами республіки. Вказувалося на необхідність розв'язання у законодавчому порядку питання про передачу Укрцентрархіву всіх архівних документів, що зберігалися в бібліотеках і музеях. «Тільки при Радянській владі, яка проголосила і неухильно проводить в життя принципи єдиного архівного фонду,— відзначалось на нараді,— можна серйозно говорити про здійснення головного завдання архівного будівництва — концентрації всіх архівних матеріалів по всій території України»³⁴.

У прийнятій нарадою резолюції відзначалося, що концентрація архівних матеріалів — одне з головних і невідкладних завдань архівного будівництва. Для його успішного здійснення необхідно: «1) скласти план централізації (концентрації) архівного фонду УСРР у губернських і центральних історичних архівах, розрахований на ряд років, на підставі обліку архівного фонду в масштабі республіки з одночасним підрахунком необхідних для цього коштів; 2) в основу централізації покласти принципи значення архівного фонду по суті для всієї республіки або її окремого краю; 3) при виробленні плану централізації (концентрації) звернути особливу увагу на розподіл історико-революційних матеріалів між Центральним архівом революції та відділами історії революції губархів; 4) для збереження архівів, що гинуть, терміново знайти на 1925 р. суми, достатні для їх перевезення в архівосховище Укрцентрархіву; 5) звернути особливу увагу на прийом архівів радянських установ в упорядкованому вигляді; 6) архівні фонди УСРР, що знаходяться за її межами, зібрати в архівосховище Укрцентрархіву»³⁵.

Актуальним було питання регулювання відносин між архівними установами та органами Істпарту. На практиці склалося так, що фонди історико-революційного значення більшості губархів перебували у повному віданні губбюро Істпарту. Робота по їх обліку, упорядкуванню і описанню проводилася без певного плану, за різними правилами тощо. Тому нарада, заслухавши і обговоривши доповідь завідуючого Істпартом М. С. Іванова, прийняла резолюцію, яка враховувала форми зв'язку Істпарту з архівними органами в РСФРР і передбачала: «1. Всі історико-революційні матеріали, як виділені з архівів установ дореволюційного періоду, так і зібрані й одержані Істпартом, надходять в історичні архіви (а в центрі — до Центрального архіву революції), де складають історико-революційні відділи з необхідними таємними підвідділами. 2. Завідуючий відділом та інші відповідальні працівники призначаються Істпартом. 3. Загальний політичний контроль у відділах та нагляд за роботою відділів залишається виключно за Істпартом. 4. В архівному відношенні робота в цих відділах ведеться на тих же підставах, що і в загальному історичному архіві, рівно як і облік архівних документів в тому або іншому вигляді повинен входити до загального

³² Відомості складені на підставі звітів та інших документів ЦСУ УСРР за 1926, 1927—1928 рр. ЦДАЖР УРСР, ф. 14, оп. 4, спр. 21, арк. 28; оп. 6, спр. 4, арк. 10, 25.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 14, оп. 2, спр. 111, арк. 53.

³⁴ Там же, арк. 67.

³⁵ Там же, арк. 107—108.

обліку матеріалів даного архіву. 5. Відповідальність за збереження документів у цих відділах несуть завідувачі історичним архівом і завідувачі історико-революційними відділами»³⁶.

Важливі питання діяльності архівних установ були порушені на нараді у доповіді акад. Д. І. Багалія. Торкаючись науково-видавничої діяльності Укрцентрархіву, він насамперед підкреслював, що архівні матеріали повинні не тільки зберігатися, але й використовуватися. Цьому повинно сприяти видання наукових описів, оглядів архівних фондів, путівників, збірників документів і матеріалів.

Основні принципи роботи архівних установ з відомствами знайшли відображення на нараді у доповіді «Інструкторська робота Укрцентрархіву». В ній, зокрема, відзначалося, що архівні органи зацікавлені в правильній постановці діловодства в установах. Для цього вони зобов'язувались домагатися упорядкування архівних документів та забезпечення їх зберігання до передачі архівним установам; брати участь у роботах по реорганізації діловодства, у складанні номенклатур справ і виробленні інструкцій про ведення архівів відомств.

Позитивно оцінювалась на нараді робота історичних гуртків у Києві, Чернігові і Полтаві по підготовці архівних кадрів, рекомендувалось створювати такі гуртки при всіх губархах, де є інститути народної освіти. Укрцентрархіву пропонувалось розробити для гуртків відповідну програму та інструкції, зверталась також увага на необхідність організації як у центрі, так і на місцях курсів для архівних працівників відомств.

Значення Першої всеукраїнської наради архівних працівників полягало в тому, що на ній уперше за участю широкого кола керівних архівних працівників були підведені підсумки діяльності архівних установ України з часу їх підпорядкування ВУЦВКу і накреслені заходи щодо концентрації архівних матеріалів в державних архівосховищах республіки, організації науково-видавничої та інструкторської роботи, підготовки архівних кадрів, визначені принципи взаємовідносин архівних установ з органами Істпарту. Схвалені нарадою резолюції з обговорюваних питань відіграли позитивну роль у дальшому розвитку архівної справи на Україні.

Підводячи підсумки радянському архівному будівництву на Україні в 1923—1925 рр., насамперед треба відзначити, що реорганізація на початку 1923 р. Головного архівного управління при Наркомосвіті УСРР у Центральне архівне управління при ВУЦВК, діяльність якого у зв'язку з цим набувала надвідомчого загальнореспубліканського значення, дала можливість вирішити питання про створення Єдиного державного архівного фонду (ЄДАФ) УСРР. Ці заходи сприяли також розгортанню архівного будівництва на місцях. У всіх губерніях республіки були створені губернські архівні управління (губархи) та губернські історичні архіви з відділами історії революції.)

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 14, оп. 2, спр. 111, арк. 107 зв.

ДЕЯКІ ПИТАННЯ СТВОРЕННЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ З ІСТОРІЇ НАРОДНОЇ ОСВІТИ*

Л. Л. КІНЗЕРСЬКА

Одним із завдань планомірного, поступального будівництва комуністичного суспільства є виховання нової людини — трудівника і володаря знань, набутих людством. Велику роль у розв'язанні цього завдання відіграє здійснення загальної середньої освіти молоді, дошкільне виховання дітей, підготовка педагогічних кадрів, розвиток педагогічної науки.

Зберегти для прийдешніх поколінь документи про діяльність установ народної освіти — почесний обов'язок архівних установ. Тому питання про порядок і доцільність прийому на державне зберігання документів низових установ системи народної освіти, зокрема шкіл, набуває важливого значення.

Автори ряду статей в архівознавчій літературі, які досліджували функції і різноманітну діяльність низових установ системи народної освіти та їх документи, висунули ряд пропозицій щодо вдосконалення порядку комплектування державних архівів такими документами та їх фондування¹. Питання відбору на державне зберігання документів низових установ системи народної освіти, зокрема шкіл, порушувалося також на Всесоюзній та Всеросійській конференціях істориків-архівістів, що відбулися в Москві 1964 р.² Проте ці статті та виступи здебільшого носили загальний характер, пропозиції про відбір окремих груп документів не підкріплювалися висновками, зробленими на основі порівняльного аналізу документів низових і вищестоящих установ системи. Лише окремі автори торкалися визначення шкіл як фондоутворювачів, висловлювали думку про недоцільність прийому на державне зберігання документів усіх шкіл і обґрунтовували їх вибір для включення у списки на комплектування.

Визначаючи види документів, які необхідно приймати на державне зберігання, більшість авторів називали протоколи педагогічних рад шкіл та іншу документацію про навчально-виховну і методичну роботу в школі. При цьому рекомендації «Переліку документальних матеріалів, що підлягають прийому в державні архіви СРСР» (вип. 3. М., 1968), стосовно протоколів педагогічних рад частина архівістів на місцях тлумачила як вказівку про їх прийом від усіх без винятку шкіл. Пояснюється це, очевидно, тим, що протоколи педагогічних рад справді були єдиним різновидом специфічної для шкіл документації, включеним до переліку для обов'язкового комплектування. Вибір інших різновидів пропонувався на самостійне вирішення архівних установ на

* Продовжуємо обговорення питань відбору на державне зберігання документів установ системи Міністерства освіти УРСР (див. Архіви України, 1973, № 3, 4, 6).

¹ С. Маньківський. Матеріалам про перебудову школи — належну увагу. — Науково-інформаційний бюлетень АУ при РМ УРСР, 1961, № 1; А. Новіков. Відбір на державне зберігання документальних матеріалів обласного відділу народної освіти. — Науково-інформаційний бюлетень АУ при РМ УРСР, 1965, № 1; С. А. Богуславская, Г. А. Малышева. Критерии экспертизы ценности и отбора на государственное хранение документальных материалов учреждений системы народного образования. — Проблемы архивоведения и источниковедения. Л., 1964; Л. Ішук. Фонди середніх загальноосвітніх і спеціальних учбових закладів — джерело вивчення питань народної освіти. — Архіви України, 1969, № 5; Р. Н. Ефименко, М. Ю. Кравец. Отбор на государственное хранение документальных материалов вузов. — Советские архивы, 1969, № 2.

² Н. В. Столярова. Критерии экспертизы научной ценности документальных материалов учреждений народного просвещения и профтехнического образования. — Труды научной конференции по вопросам архивного дела в СССР. М., 1965, т. 1; також повідомлення С. Ш. Овруцької, В. В. Сущенко, Е. В. Челліні, С. Г. Степанова, Н. С. Дикалової в кн.: Труды научной конференции по вопросам архивного дела в СССР. Материалы научно-методической конференции архивистов РСФСР. М., 1965.

місцях. Аналогічну рекомендацію подає й «Перелік документів, що підлягають прийому в державні архіви СРСР» (М., 1973).

Значну роль у вирішенні цих питань мала відіграти робота над проектом відомчого переліку документів установ системи народної освіти, що підлягають державному зберіганню. Над створенням цього проекту працювали науковці ЦДАЖР УРСР та архівних установ 14 областей республіки у 1971—1973 р. В результаті досить широко і ґрунтовно було вивчено й описано документацію установ усіх ланок системи. Досвід роботи над проектом переліку свідчить, що самотільки визначення видів і різновидів документів, які повинні прийматися на державне зберігання від шкіл та інших низових установ системи освіти, далеко не досить. Необхідно одночасно визначати принципи вибору самих установ, які мають бути включені у списки на комплектування.

Вивчення літератури, порівняльний аналіз змісту і значення документів установ системи освіти дає підстави зробити висновок, що приймати документи низових установ системи на державне зберігання потрібно не від усіх установ, а вибірково. Тим часом для списків установ, складених за останні роки по областях Української РСР, характерна відсутність єдиних і чітких критеріїв вибору низових установ.

У радянській історичній науці успішно застосовується метод вибіркового спостереження масових явищ при умові правильної типологізації об'єктів обстеження і забезпечення репрезентативності фактів. Остання може і має бути забезпечена і при відборі на державне зберігання документів масового характеру шляхом чіткої типологізації установ. Досвід такої типологізації, набутий архівістами в процесі складання списків установ³, показує, що в основу критеріїв вибору низових установ системи народної освіти повинні бути покладені такі характеристики: територія, мова викладання, тип виховних і освітніх завдань, рівень і напрям економіки і культури населеного пункту чи району, рівень роботи установи, новаторство або інша видатна роль у системі чи на даній території.

Ми пропонуємо визначити необхідну кількість шкіл чи інших низових установ на область або велике місто, документи з історії яких зосереджувались би в одному державному архіві з постійним складом документів. До списку шкіл області, на нашу думку, повинні увійти школи з різними мовами викладання. Щодо типу виховних і освітніх завдань різними школами вважаються ті, які відрізняються програмами і методиками викладання: загальноосвітні школи і школи-інтернати; загальноосвітні оздоровчі школи-інтернати для хворих дітей, спеціальні школи для дітей з психофізичними вадами, для важковиховуваних дітей, школи з поглибленим вивченням окремих предметів. По одній з таких шкіл, що є на території певної області, необхідно включити до списку комплектування. Поділ шкіл на початкові, восьмирічні та середні не є вирішальним при внесенні їх до списків на комплектування. Адже цілі, програми і методики, завдання освіти та виховання в цілому всіх шкіл єдині. Немає істотної різниці і в документуванні їх діяльності. Тому вважаємо недоцільним залишати на державне зберігання документи початкових і восьмирічних шкіл лише як взірці документування роботи шкіл цих двох ступенів, без урахування інших критеріїв відбору.

Безумовно, розвиток економіки і культури окремих районів області впливає і на роботу шкіл. Тому вважаємо необхідним включати до списку як міські, так і сільські школи, а також школи районів, де

³ Див., зокрема: С. Ш. Овруцкая, В. В. Сущенко. Определение круга учреждений, организаций и предприятий, документальные материалы которых подлежат приему на государственное хранение.— Труды научной конференции по вопросам архивного дела в СССР. Материалы научно-методической конференции архивистов РСФСР. М., 1965, стор. 45—51.

розвинуті народні художні промисли тощо. Обов'язково треба заносити до списку школи як зразкові за рівнем навчально-виховної роботи, так і середні, а також ті, в яких працюють видатні педагоги, вчені-експериментатори. Такі школи були і будуть предметом уваги дослідників. Отже, їх документи повинні обов'язково надходити до облдержархівів.

Критерії вибору шкіл мають виступати у комплексі. Тому документи однієї й тієї ж школи за багато років можна вважати представницьким історичним джерелом відносно територіальної належності, мови викладання, типу виховних і освітніх завдань (ці умови найбільш стабільні), а також економічного і культурного рівня певної місцевості та якості роботи самої школи, взаємовплив яких у розвитку цікаво вивчати саме за одними й тими ж об'єктами. То ж список шкіл, документи яких надходитимуть на державне зберігання, може бути протягом багатьох років незмінним за складом і невеликим за числом включених до нього шкіл.

Здаються цілком слушним міркування А. І. Ярликової⁴ щодо документів дитячих садків і позашкільних закладів. На нашу думку, досить відібрати на комплектування декілька дитячих садків як зразок роботи дошкільних закладів певної області та ведення діловодства. Позашкільних установ невелика кількість у кожній області. Специфіку діяльності їх висвітлюють документи, які в складі фондів авторів повинні надійти на державне зберігання. Отже, документи низових установ, визначених до прийому вибірково, повинні увійти до комплексу документів з історії народної освіти певної території.

Види і різновиди документів установ системи освіти були детально описані в проектах переліків, надісланих з областей. На жаль, деяким з них бракувало аргументованих пропозицій про відбір документів, через що їх матеріал не завжди можна було використати для зведеного проекту. Довелося організувати додаткове вивчення документів в установах.

Цінним у цих статтях⁵ є описання і порівняльний аналіз складу і змісту документів шкіл, дошкільних і позашкільних закладів з документами вищестоящих керівних і методичних органів системи з одних і тих же питань. Але з деякими висновками Л. Б. Пармузіної не можна погодитися. Так, автор відносить школи до категорії установ, документація яких надходить на державне зберігання у складі фондів керівних установ. При цьому Л. Б. Пармузіна пропонує залишати на постійне зберігання у фондах районних і міських відділів народної освіти всі одержувані від шкіл первинні документи, не беручи до уваги їх значення. Але ж у такий спосіб фонди райміськвно будуть захащені дріб'язковими оперативними документами, що їх надсилають на той чи інший запит відділу народної освіти (мова не йде про річну інформацію директорів шкіл), і аж ніяк не буде забезпечений представницький комплекс дійсно важливих і дуже необхідних для дослідження документів.

Л. Б. Пармузіна помилково вважає А. І. Ярликову співавтором своєї пропозиції про вибірково прийом «від кількох показових, опорних шкіл району (міста) з поглибленим вивченням окремих предметів» ряду різновидів документів шкіл, які нікуди не надсилаються (контрольно-візитаційні книги та журнали, найбільш цікаві й оригінальні документи шкільних музеїв, літописи шкіл, матеріали шкільних клубів ін-

⁴ А. І. Ярликова. Про відбір на державне зберігання документів установ системи народної освіти.— Архіви України, 1973, № 3, стор. 43.

⁵ А. І. Ярликова. Назв. праця; Л. Б. Пармузіна. Питання відбору на державне зберігання документів позашкільних закладів.— Архіви України, 1973, № 4; її ж. До питання відбору на державне зберігання документів загальноосвітніх шкіл.— Архіви України, 1973, № 6.

тернаціональної дружби тощо). Обидва автори і ми разом з ними вважаємо практично неможливим приймати ці документи від усіх шкіл*. Але А. І. Ярликова, зокрема, пропонує їх приймати на державне зберігання в складі кількох найбільш характерних** шкіл району (міста), що забезпечить «досить повну картину стану народної освіти» в даному районі або місті. З цією думкою не можна не погодитись. У діловодстві шкіл є документи, які не надсилаються до вищестоящих установ і їх відомості не поглинаються документами останніх, лише періодично вивчаються і узагальнюються під час перевірок, а тому мають самостійну цінність як документальне джерело. Це — книги наказів директора школи, перспективні і річні плани навчально-виховної роботи, протоколи педагогічних рад, методичних комісій (об'єднань), виробничих нарад, загальношкільних батьківських зборів, педагогічні щоденники класних керівників, журнали обліку виховної роботи школи та ін. Ці документи висвітлюють найважливіші питання організації роботи в школі, навчально-виховний процес і його всебічне забезпечення. Тому ці види документів повинні знайти місце в комплексі документів з історії освіти.

У зв'язку з особливим значенням, яке надається протоколам педагогічних рад у діючих переліках документів, та надходженням пропозицій про створення колекцій останніх вважаємо необхідним окремо спинитися на оцінці змісту і значенні цих документів.

Значна частина питань, які розглядає педагогічна рада, стереотипна для шкіл: підбиття підсумків успішності і дисципліни учнів, атестація і переведення до наступних класів та ін. Вони відбиті в ряді документів: статистичних звітах, інформаціях про роботу шкіл, які надсилаються до районних (міських) відділів народної освіти, матеріалах перевірок шкіл відповідними відділами народної освіти та інститутами вдосконалення кваліфікації вчителів. На думку А. І. Ярликової, Л. Б. Пармузіної і нашої, всі ці документи повинні надходити на державне зберігання у складі фондів вищестоящих установ.

Педради заслуховують також звіти вчителів, класних керівників про їх роботу, доповіді дирекції школи про систему роботи окремих вчителів. Проте дані протоколів з цих питань не є єдиним джерелом для вивчення досвіду роботи вчителів. Останньому присвячуються ще й методичні наради шкіл; реферати і доповіді про досвід роботи вчителів надсилаються на педагогічні читання — від районних до всесоюзних.

Виступи директора і завуча на засіданнях педагогічної ради є лише узагальненням записів у журналах внутрішкільного контролю, де зосереджені відомості про роботу багатьох вчителів школи.

Виступи вчителів містять здебільшого виклад творчого використання педагогічної теорії і методики в практиці роботи, прогресивних організаційних форм навчально-виховної роботи. Але трапляються й компілятивні за змістом виступи, що не викликають жвавого обговорення і змістовного рішення з того чи іншого питання. Протоколи педагогічних рад тільки в комплексі з іншою документацією можуть дати повну картину внутрішнього життя школи. Тому недоцільно відокремлювати протоколи педагогічних рад і створювати з них колекції.

Торкаючись питань відбору на державне зберігання документів установ системи народної освіти, автори, на жаль, мало приділяли уваги їх використанню. До речі, мало джерелознавчих оцінок на документи установ системи освіти, зокрема шкіл, зустрічається і в працях

* Частина названих різновидів документів, яка має виховне, краєзнавче значення, школи, що не здаватимуть документи до державних архівів, могли б тримати разом з документами особового складу в своєму архіві стільки, скільки потрібно для використання їх за призначенням.

** У А. І. Ярликової «показових», але з дальшого викладу статті видно, що це слово вжите випадково.

з теорії та історії педагогіки. Тим часом обсяг, інтенсивність і напрямки використання є важливими факторами при вирішенні питань про відбір тих чи інших документів на зберігання. Документи шкіл використовуються як в дидактичних, так і в історико-педагогічних дослідженнях, особливо при розробці тем, пов'язаних з питаннями організації, методики і змісту навчання в радянській школі. З цією метою і вивчаються протоколи педагогічних рад, методичних і виробничих нарад, батьківських зборів, плани роботи шкіл, поурочні плани вчителів, щоденники класних керівників і записи про виховну роботу, журнали внутрішнього контролю.

Ознайомлення з рядом історико-педагогічних досліджень показало, що найбільша увага приділяється в них новим явищам і процесам. При цьому поряд з документами керівних установ народної освіти вивчаються і документи саме низових установ, які відіграли певну роль у становленні нового. Це підтверджує нашу думку про те, що повністю виключити із складу Державного архівного фонду СРСР документи низових навчально-виховних установ неможливо.

Система Міністерства освіти УРСР має ряд особливостей документування питань керівництва, інструктажу, обліку і звітності, обміну досвідом, на яких варто спинитись окремо.

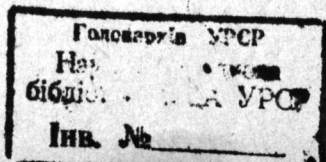
Міністерство надсилає підвідомчим установам копії своїх наказів, розпоряджень, рішень колегії та інструкції, як правило, ті, що безпосередньо стосуються діяльності цих установ, а також загальнообов'язкові. Збірник наказів і розпоряджень Міністерства освіти УРСР, що розповсюджується за передплатою, включає найважливіші документи, частіше загальнообов'язкового характеру.

З метою створення повних комплексів документів з історії народної освіти області вважаємо за необхідне приймати до обласних державних архівів у складі фондів обласних та педінститутів всю директивно-розпорядчу і нормативну документацію, одержану від міністерства і його підрозділів, в яких є вказівки чи конкретні відомості про діяльність саме цих установ.

У 1964 р. Міністерство освіти УРСР скасувало обов'язкове подання текстових звітів нижчестоящими установами вищестоящим. Натомість подаються короткі річні інформації з відповідями на зазначені у вказівках питання: про стан здійснення всеобучу, постановку і вирішення нових проблем протягом навчального року, типові недоліки в роботі і шляхи їх подолання тощо. Такі інформації шкіл необхідно обов'язково приймати в складі фондів місцевих установ народної освіти.

Основними засобами нагромадження й оцінки фактичних даних про стан навчально-виховної роботи і керівництва народною освітою нині є перевірки роботи поряд із збором інформації з окремих актуальних питань з ініціативи міністерства та його органів. Одним із шляхів виявлення і узагальнення всього найціннішого в досвіді великої армії педагогів є практика педагогічних читань, що проводиться протягом кількох десятиліть і дає добрі наслідки, як практичні, так і наукові. Матеріали педагогічних читань (протоколи, стенограми) обов'язково повинні надходити на державне зберігання в складі фондів установ, які організували їх.

Доповіді і повідомлення вчителів, підготовлені на педагогічні читання, відкладаються у методичних кабінетах шкіл та райвно (міськвно) і місцевих інститутах удосконалення кваліфікації вчителів, причому в школах, як правило, залишаються рукописні, зрідка — копійні машинописні примірники, але кращі за фізичним станом і оформленням примірники надсилаються до інститутів удосконалення кваліфікації вчителів. Тут відбираються повідомлення, які включаються до програм обласних педагогічних читань. Значна частина їх публікується в періодичній пресі та у вигляді брошур. Рекомендовані облас-

ними (у Києві та Севастополі — міськими) педагогічними читаннями доповіді і повідомлення, присвячені актуальним темам, висуваються на республіканські читання. Республіканський інститут удосконалення кваліфікації вчителів відбирає, публікує та рекомендує доповіді на всесоюзні педагогічні читання.

У підготовці і проведенні республіканських і обласних педагогічних читань, зокрема в рецензуванні поданих праць, беруть участь вчені науково-дослідних інститутів педагогіки і психології, університетів, педагогічних інститутів республіки.

Таким чином, в інститутах удосконалення кваліфікації вчителів відкладаються кращі в теоретичному і методичному відношеннях доповіді, розробки уроків тощо. Ці документи доцільно приймати на державне зберігання в складі фондів інститутів, а в школах і районних методичних кабінетах, коли мине в них практична потреба, знищувати.

Найповніший комплект статистичних матеріалів установ системи народної освіти в областях відкладається в облвно, як це обумовлено існуючим порядком їх складання й подання. Сюди надходять як зведені статистичні звіти районних (міських) відділів народної освіти, так і первинні звіти шкіл усіх типів. Тільки в облвно зосереджуються статистичні звіти дитячих будинків, позашкільних установ та ін. Не потрапляють до облвно лише первинні звіти дитячих садків і ясел. Тому доцільно саме у фонді облвно поряд з іншою документацією про роботу всіх підвідомчих йому установ приймати на державне зберігання повні комплекти статистичних звітів райвно (міськвно) і низових установ. У складі ж фондів районних (міських) відділів народної освіти, що надійдуть з фондом облвно до одного й того ж архівосховища, первинні звіти, крім звітів садків і ясел, приймати не слід.

Ці основні принципові моменти і повинні відбитися у «Переліку документів республіканських і місцевих установ, організацій, наукових та учбових закладів системи народної освіти, які підлягають державному зберіганню».

Одночасно з переліком необхідно підготувати глибоко і всебічно обґрунтовані списки установ системи народної освіти кожної області.

ПИТАННЯ ХРОНОЛОГІЇ УКРАЇНИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

С. З. ЗАРЕМБА

Для історії як науки неприпустимі будь-які відхилення у визначенні достовірності дат подій і документів. Вивченням систем літочислення в історичному розвитку, методикою переведення дат на сучасне літочислення, визначенням і уточненням дат подій та джерел займається спеціальна галузь історичної науки — хронологія.

Праці в галузі хронології на Україні до XVIII ст. можна розглядати тільки з практичного боку, з точки зору потреб складання календарів, пасхальних таблиць (пасхалій). Тобто, такі твори мали в основному прикладний характер.

У відомих пам'ятках Русі, що дійшли до нас, є певні дані про побудову календаря та деякі відомості з астрономії. Так, в «Ізборнику Святослава» (1073 р.) деякі астрономічні факти почерпнуті з античних джерел, зокрема короткий опис знаків Зодіака та їх зображення, назви місяців з різним тлумаченням тощо. Але найяскравішою пам'яткою хронології часів Київської Русі можна вважати «Учение имже ведати человеку числа всех лет» Кирика. Хронологічний трактат Кирика зберігся в трьох списках: Погодінський XVI ст., Мазурінський XVIII ст. та Румянцевський початку XIX ст.¹

Тривалість року, рахунок місяців за сонячним і місячним календарями, епакт (вік місяця, кількість днів від нового місяця до початку року), індикт (15-річний цикл), сонячний круг (28-річний цикл), місячний круг (19-річний цикл), великий індиктион (532-річний цикл) — всі ці поняття Кирик розкрив у творі, хоч із змісту його не видно, що автор вбачав у них природно-астрономічні основи.

Слід назвати і ряд пам'яток історії культури, в яких містяться різні календарні розрахунки, зокрема, книги Козьми Індікоплова «Християнська топографія», «Толковая палая», «Космографія», а з більш пізнього періоду (XIV ст.) — ужгородський «Полуустав» з його календарними індексами й пасхальними таблицями.

У XV—XVI ст. в Західній Європі значного розвитку досягло складання астрономо-астрологічних календарів, в одному з яких узяв участь український учений Юрій Катермак². У Баварській державній бібліотеці в Мюнхені збереглися в рукописних копіях два його календарі-альманахи. Опис фаз Місяця протягом року, передбачення місячних і сонячних затемнень, розрахунки видимих рухів планет — все це знаходимо в календарно-астрономічних дослідженнях Юрія Катермака.

Першим на Україні відомим друкованим твором календарного типу можна вважати трактат Андрія Римші «Которогося месеца што за старых веков дѣло короткое описаніе», видрукуваний 5 травня 1581 р. в м. Острозі³. Автор користується так званою християнською, або новою

¹ ДПБ ім. М. Є. Салтикова-Щедріна. Відділ рукописів, ф. Погодінське зібрання, № 76, арк. 342—346; ЦДАДА, ф. 196, Мазуріна, № 1069, арк. 115—116 зв.; Державна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна. Відділ рукописів, ф. 256. Румянцевське зібрання, № 35, арк. 1—6. Фотокопію, переклад та зауваження до твору Кирика зробив В. П. Зубов. — Историко-математические исследования, вып. VI. М., 1953, стор. 174—212.

² Я. О. Матвіїшин. Юрій з Дрогобича. К., 1969; Я. Д. Ісаєвич. Юрій з Дрогобича. — Український історичний журнал (далі — УІЖ), 1960, № 4, стор. 80—86; Історія Академії наук УРСР, т. I, К., 1967, стор. 41; История отечественной математики, т. I. К., 1966, стор. 96—97.

³ Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна. Відділ рідкісної книги, 1.2. № 3. Твір відомий лише в одному примірнику.

ерою *, вживає літери слов'янського алфавіту для цифрових позначень. Пам'ятка написана кирилицею.

Слід зауважити, що датування візантійською ерою ** майже до XVIII ст. на Україні було тільки в церковних книгах. Календарно-біблійний трактат А. Римші виник в той час, коли з ініціативи папи Григорія XIII готувалася реформа юліанського календаря, і основним його завданням було відстояти літочислення православної церкви, зокрема, з вересневого року.

У 1582 р. Польща переходить на григоріанський календар. А вже 1587 р. Г. Смотрицький піддає його гострій критиці у виданій в Острозі книзі «Календар римський новий» ⁴.

Католицька церква намагається запровадити нову систему літочислення і на Україні. Особливо яскраво це проявляється після Брестської унії (1596 р.). Саме тоді луцький єпископ К. Терлецький і володимирський єпископ І. Потей у Ватиканській друкарні видали кирилицею календар українською мовою, у якому запропонували новий пасхальний ключ з метою запровадити на Україні разом з унією григоріанський календар ⁵.

Досить цінними для вивчення літочислення України XIV—XVII ст. є «Місяцеслови», або «Часослови», тобто своєрідні календарі. Так, відомі «Часословець», надрукований Швайпольтом Фіолем у 1491 р. у Кракові, «Часослов» — Іваном Федоровим і Петром Мстиславцем у 1565 р. у Москві, «Псалтир з Часословцем» — Іваном Федоровим у 1569—1570 рр. у Заблудові, «Мала подорожня книжиця» — Франциском Скориною у Вільнюсі (1525 р.), куди також увійшов «Часословець», та ін.

Перший відомий «Часослов» на Україні видано 1598 р. в Острозі, тут же надруковано два видання «Часослова» у 1602 і 1612 рр., у Львові — в 1608 р., у Києві — в 1616 р., пізніше (1675 р.) — у Чернігові, Новгороді-Сіверському та інших містах України. В державних архівах нашої країни зберігається ряд рукописних «Місяцесловів» та «Часословів» ⁶.

В кінці XVIII — на початку XIX ст. хронологія історії України має уже певні наукові завдання. Це чітко простежується не тільки в окремих публікаціях, а й у появі узагальнюючих праць. Перший підручник з хронології видав І. Я. Фальковський («Сокращение церковной хронологии, называемой просто наукою о пасхалии в пользу обучающегося в Киевской духовной академии духовного юношества». М., 1797). Ця перша синтезована праця становить певний науковий інтерес для вивчення хронології України.

Початок науковій розробці вітчизняної хронології поклав відомий дворянський історик В. М. Татищев. Досліджуючи в основному систему літочислення Київської Русі, він, безперечно, вніс вклад і в хронологію України ⁷.

Досі не втратили свого наукового значення і хронологічні екскурси М. М. Карамзіна в «Історії держави Російської» ⁸, де подано хронологічні зауваження до історії періоду Київської Русі, та ін. Взагалі в цей

* Християнську, нову еру запропонував Діонісій Малий у 525 р. н. е.

** Літочислення за візантійською ерою починається від міфічного створення світу, за яким до нашої ери пройшло 5508 р.

⁴ І. Каратаєв. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. — Сборник отделения русского языка и словесности Академии наук. СПб., 1883, т. 34, № 2, стор. 272—273; Архив Юго-Западной России, ч. 1, т. VII. К., 1887, стор. 250—265.

⁵ Я. Ф. Головацкий. Книга о новом календаре, напечатанная в Риме в 1596 г. СПб., 1877.

⁶ ЦДАДА СРСР, ф. 187, оп. 1, спр. 133, 134.

⁷ В. Н. Татищев. История российская, т. 1. М. — Л., 1962.

⁸ Н. М. Карамзин. История государства Российского, т. I—III. СПб., 1833.

період хронологія розглядалася у зв'язку з певними практичними питаннями — датування тієї чи іншої події або документа. Загальною ж системою літочислення тоді ще фактично не займалися.

Так, російський історик М. П. Погодін, працюючи над літописами, пише статтю «О хронологии в русских летописях», а також розробляє хронологічний покажчик подій, що відбувалися за князювання Ізяслава Ярославовича (1052—1079 рр.)⁹. Дати автор наводить за візантійським і християнським літочисленнями. Проте він мало приділив уваги аналізу джерел та чіткому визначенню їх хронологічних дат. Особливо це стосується періоду Київської Русі. На цей недолік праць М. П. Погодіна вказував ще за його життя академік А. А. Куник¹⁰.

У XIX ст. дещо поживалюється вивчення хронології періоду Київської Русі. Зокрема, вчені зосереджують увагу на історії князювання Святослава Ігоревича. В той час на сторінках періодичних видань з'являються дослідження, в яких використовується велика кількість вітчизняних та іноземних джерел з метою уточнення дат походів Святослава. Так, А. Чертков¹¹ використав 19 рукописів і 26 друкованих книг Ватиканської бібліотеки, ввів у науковий обіг багато нових джерел. Автор подає «Хронологію війни Цімісхея проти русів». Уточнюючи дати, він критично підходить до авторитетних джерел, написаних Львом Діаконом, Нестором, наводить цілий ряд повідомлень Лебо, Енгеля, Баронія, Кедріна, Зонара, використовуючи при цьому різні додаткові дані.

Полеміка, яка виникла в середині XIX ст. з приводу давності березневого, вересневого і січневого років, перейшла і на хронологію походів Святослава. Саме тому, що не було чіткого розмежування між цими роками, немає і єдності думок у хронології життя та діяльності київського князя Святослава Ігоревича. Така думка проходить через усю статтю М. П. Ламбіна¹². Про неї досить критично висловився В. Г. Василевський¹³, який на основі самих лише візантійських джерел датує битву під Доростолем і смерть Святослава 972—973 рр.

Буржуазний дослідник П. В. Хавський вважав, що березневий рік «старший» вересневого, обгрунтовуючи цей висновок не документами, а логічними узагальненнями. Він розробив цілу систему таблиць для визначення дат за юліанським календарем. І хоча ці таблиці досить складні й громіздкі, вони не втратили наукового значення й досі. Слабким у позиції П. В. Хавського було нехтування досягненнями іноземної хронології та переважна орієнтація на церковне літочислення, яке, на його думку, найближче стоїть до астрономічного. Ідеалізуючи стару систему літочислення, П. В. Хавський вважав негативним запровадження григоріанського календаря¹⁴.

До довідкових праць з історії України належать і таблиці та ка-

⁹ М. П. Погодин. О хронологии в русских летописях.— Исследования, т. 4. СПб., 1850; його ж. Хронологический указатель древнерусской истории. М., 1864.

¹⁰ А. А. Куник. Заметка о годах смерти великих князей Святослава Игоревича и Ярослава Владимировича.— Записки Академии наук, т. 28. СПб., 1876, стор. 157.

¹¹ А. Чертков. Описание войны великого князя Святослава Игоревича против болгар и греков в 967—971 годах.— Русский исторический сборник, т. VI, кн. III—IV. М., 1843, стор. 185—469.

¹² Н. П. Ламбин. О годе смерти Святослава Игоревича великого князя киевского.— Записки Академии наук, т. XXVIII, кн. 2, 1876, стор. 119—156.

¹³ В. Г. Василевский. Записка к статье Н. П. Ламбина «О годе смерти Святослава».— Записки Академии наук. СПб., 1876, т. 28, стор. 164—182.

¹⁴ П. В. Хавский. Примечания на русские хронологические вычисления XII века.— Чтения в Обществе истории и древностей российских, 1847, № 6, стор. 25—40; його ж. Взгляд на хронологию европейскую, христианскую вообще и русскую в особенности.— Журнал Министерства народного просвещения, 1849, № 6, стор. 164—224; його ж. Предложение для окончания ученого спора о начале годов по русскому счислению. М., 1850; його ж. Опыт исправления недостатков в русских летописях, историях государства Российского, месяцесловах, календарях и святцах. М., 1862; його ж. Таблица для проверки годов в русских летописях. М., 1856, та ін.

лендар, підготовлені архіваріусом М. І. Горбачевським, які мають практичне значення для вивчення джерел¹⁵. Праці М. Горбачевського дещо пояснюють принципи датування не тільки в українських, а й у латинських, польських і німецьких писемних пам'ятках XIV—XVI ст., що мають відношення до історії України і дають змогу переводити дати церковного календаря будь-якого періоду, що часто зустрічаються в документах, на сучасне літочислення. Становлять певний інтерес і хронологічні нотатки М. С. Арцибашева, зокрема щодо Київської Русі¹⁶. Наприкінці XIX ст. Д. М. Перевощиков і Д. І. Прозоровський¹⁷ розробляють різні методи визначення дат за формулами системи поділу часу.

Велике значення у вивченні історичної хронології України, особливо періоду Київської Русі, мають дослідження математика М. В. Степанова, зокрема з проблеми давніх руських стилів літочислення¹⁸. Його заслужено вважають фундатором вивчення питання про руські стилі літочислення. Цінним посібником також є праця Д. О. Святського про роль астрономічних явищ у вивченні давнього руського літочислення¹⁹.

Хоч дожовтнева вітчизняна історіографія і внесла певний вклад у розвиток хронології України, проте не було створено синтезованої праці, не визначено чіткого кола проблематики цієї галузі. Найістотніші зрушення сталися лише за роки Радянської влади.

У 1918 р. В. І. Ленін підписав «Декрет про запровадження в Російській Республіці західноєвропейського календаря». Разом з іншими декретами Радянської влади він поширювався і на Україну. Із запровадженням нової системи літочислення посилилось вивчення історико-хронологічних проблем.

В. І. Ленін особисто надавав великого значення хронологічній стороні історичних праць. Так, коли в 1920 р. вийшли дві частини «Російської історії в найстислішому нарисі» історика-марксиста М. М. Покровського, Володимир Ілліч спеціальним листом поздоровив автора і водночас зауважив: «Щоб вона була *підручником* (а вона повинна ним стати), треба доповнити її *хронологічним покажчиком*»²⁰.

Як відомо, М. М. Покровський виконав пораду В. І. Леніна. У наступних виданнях до перших двох частин були додані синхронні таблиці, а третя частина вийшла в супроводі хронологічних таблиць з переліком історичних дат та фактів.

Радянським історикам притаманний інтерес до вивчення загальних календарних питань. Першою спробою у розкритті складних календарних проблем були невеликі книги О. А. Добіаш-Рождественської «Як люди навчилися рахувати час» (Пг.—М., 1922) і М. І. Ідельсона «Історія календаря» (Л., 1925). Пізніше видано ряд популярних брошур про юліанський і григоріанський календарі і ери. Вони висвітлюють проект

¹⁵ Н. И. Горбачевский. Краткие таблицы, необходимые для истории, хронологии, вообще для всякого рода археологических исследований и в частности для разбора древних актов и грамот западного края России и Царства Польского. Вильна, 1867; його ж. Археографический календарь на две тысячи лет (325—2324) по юлианскому счислению и на семьсот сорок два года (1583—2324) по григорианскому счислению. Вильна, 1869.

¹⁶ Н. С. Арцибашев. Повествование о России, т. I—II. М., 1838.

¹⁷ Д. М. Перевощиков. Правила времяисчисления, принятого православной церковью. М., 1860; Д. И. Прозоровский. О старинном русском счислении часов.—Труды Второго археологического съезда в Петербурге, вып. 2. СПб., 1881.

¹⁸ Н. В. Степанов. Новый стиль и православная пасхалия. М., 1907; його ж. Календарно-хронологический справочник.—Чтения в Обществе истории и древностей российских, кн. 1. М., 1917; його ж. Единицы счета времени (до XIII ст.) по Лаврентьевской и 1-й Новгородской летописям. М., 1909; його ж. Исследования лунного течения. М., 1913, та ін.

¹⁹ Д. О. Святский. Астрономические явления в русских летописях с научнокритической точки зрения.—Известия отдела русского языка и словесности Академии наук. Пг., т. 20, кн. I, 1915, стор. 87—208; кн. II, стор. 197—288.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 481.

єдиного всесвітнього календаря у зв'язку з недосконалістю діючого. Цій проблемі присвячені праці І. Ф. Полака, В. А. Россовської, В. К. Нікольського, Л. М. Білоуса, В. І. Стрельського, П. Г. Титаренка²¹ та інших.

Над вивченням календарних питань працював член Комісії з історії астрономії Астрономічної ради Академії наук СРСР С. І. Селешников. У 1958 р. він видав книгу «Історія сучасного календаря», а в 1970 р. — короткий енциклопедичний довідник з питань календаря та літочислення «Історія календаря і хронологія». Фактично це одна з найгрунтовніших праць про календар і літочислення, в якій автор виклав різні календарні системи минулого країн Європи, Азії та Африки в історичному аспекті, висвітлив даліше вдосконалення календаря, запропонувавши свій «Стабільний календар». Певного значення надається як загальним, так і основним завданням хронології.

Але радянських дослідників цікавить не тільки вивчення календарів, а й більш складні питання хронології, зокрема методика переведення дат на сучасне літочислення, визначення та уточнення дат джерел та ін. Так, у 1924 р. вийшов курс лекцій «Допоміжні історичні дисципліни» А. М. Большакова, в якому певне місце займає і хронологія²². Цінність становить також підручник Н. В. Устюгова, де сформульовані деякі важливі питання хронології²³.

У цей період видаються дослідження з техніки уточнення дат. Проблемам визначення дня тижня будь-якої хронологічної дати присвячена праця Є. Л. Пацановського²⁴. Хронологія битви на р. Калці періоду Київської Русі наведена в дослідженні А. Б. Салтикова²⁵. Велике значення мають праці М. Н. Петровського, зокрема про літопис Самовидця, де частково приділена увага достовірності датування літописцем історичних подій²⁶.

16 травня 1934 р. Рада Народних Комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про викладання громадянської історії в школах СРСР»²⁷, в якій вказувалося на важливість дотримання історико-хронологічної послідовності при висвітленні історичних подій і згідно з якою Інститут історії АН УРСР у 1938 р. видав «Хронологію історії України», підготовлену М. Н. Петровським. У праці подана хронологія основних подій історії України від найдавніших часів до реформи 1861 р., поряд з цим наводяться найважливіші дати всесвітньої історії та історії СРСР, вміщені генеалогічні таблиці всіх князів.

Другий випуск «Хронології історії України», підготовлений І. М. Премислером і виданий у 1940 р., охоплює період 1861—1917 рр. Дати подані за юліанським календарем.

Названі праці належать до прикладної хронології і є відповідним

²¹ І. Ф. Полак. Изменение календаря. М., 1918; його ж. Время и календарь. М., 1959; В. А. Россовская. Календарная даль веков. Л.—М., 1936; В. К. Нікольський. Происхождение нашего летосчисления. М., 1938; Л. М. Білоус. Час і календар. К., 1960; В. І. Стрельський і П. Г. Титаренко. Календар. Визначення часу у різних народів світу. К., 1961; П. Г. Титаренко. Походження і розвиток календаря та календарна реформа в Радянському Союзі. К., 1968; його ж. Календар. Визначення часу у різних народів світу. К., 1968; його ж. Украинская историческая хронология в связи с русской хронологией и общей историей календарей. Автореф. канд. дисс. К., 1973.

²² А. М. Большаков. Вспомогательные исторические дисциплины, изд. 4. Л., 1924, стор. 205—215.

²³ Н. В. Устюгов. Учебное пособие по вспомогательным историческим дисциплинам (на правах рукописи), ч. 1. Хронология. М., 1939.

²⁴ Е. Л. Пацановский. Определение дня недели любой хронологической даты. — Природа, 1929, № 2, стор. 151—158.

²⁵ А. Б. Салтыков. Хронология битвы при р. Калке. — Ученые записки Института истории, т. IV. М., 1929.

²⁶ М. Н. Петровський. Нариси історії України XVII — початку XVIII ст. Харків, 1930.

²⁷ «Правда», 16 травня 1934 р.

переліком датованих історичних подій у хронологічній послідовності. Взагалі називати видання такого типу «хронологією» не досить вдало, вірніше було б — «хронікою подій», або просто «хронологічним покажчиком». Під «хронікою подій» можна розуміти ширше поняття, де вказані дати історичних подій та їх класова оцінка, «хронологічний покажчик» — фіксація дат основних подій. Аналогічний випадок зустрічаємо в синтетичних працях з історії України, де подається перелік основних історичних подій та їх дати під назвою «Хронологія». Найбільш ґрунтовними поки що є хронологічні покажчики в «Нарисах з історії України», що вийшли в світ у 1937—1944 рр., а також у двотомній «Історії Української РСР», виданій 1967 р. До прикладної хронології слід віднести і два випуски «Літопису комуністичного будівництва», підготовленого і виданого Інститутом історії АН УРСР (К., 1962; К., 1964).

Великий вклад у вивчення руського літописання вніс М. Г. Бережков²⁸. Він дослідив загальні аспекти літочислення, детально проаналізував хронологію основних писемних пам'яток. Це найґрунтовніша праця радянського періоду в галузі хронології, написана на основі джерел Стародавньої Русі. Заслуговує позитивної оцінки і спроба Я. П. Кіся дослідити хронологію писемних пам'яток західноукраїнських земель XIV—XVIII ст.²⁹

Перший учбовий посібник з хронології був виданий у 1944 р. Л. В. Черепніним³⁰. У 1955 р. у Ворошиловграді опублікована брошура Я. І. Корчмара «Історична хронологія», яка висвітлює загальні питання хронології та її завдання.

Позитивним явищем в українській радянській історичній науці було видання в 1963 р. Київським університетом систематизованого курсу «Допоміжні історичні дисципліни», в якому приділено увагу хронології України (А. Введенський).

Найновішою працею із загальних питань хронології є підручник О. І. Каменцевої³¹, в якому висвітлено не тільки питання російської хронології, історії календаря, а й особливості літочислення народів СРСР, зокрема українського. З 1970 р. до навчального плану педагогічних інститутів введено курс спеціальних галузей історії, куди включено і хронологію. Видано короткий посібник на допомогу студентам³².

Нарешті, досить суттєвим є також і питання про «допоміжні» функції хронології в історичній науці. Саме нерозвиненість основних функцій наштовхнула дослідників віднести її до допоміжних історичних дисциплін. Але в процесі розвитку хронології об'єктивне становище поняття змінилося, що і викликало наукову суперечку про її визначення. Так, радянські історики М. Тихомиров, Д. Лихачов, Ф. Шевченко, О. Зімін, С. Шмідт вважають за доцільне замінити термін «допоміжні дисципліни» більш точним — «спеціальні історичні дисципліни». А. Новосельський, А. Гуковський, А. Введенський, М. Котляр схильні до того, щоб зберегти його, а А. Пронштейн, В. Кияшко залежно від значення гуманітарні науки розподіляють на три групи: «основні», «спеціальні», «допоміжні», відносячи до останніх хронологію³³. Ми вважаємо такий

²⁸ Н. Г. Бережков. О хронологии русских летописей по XIV век включительно. — Исторические записки, кн. 23. М., 1947, стор. 325—363; його ж. Хронология русского летописания. М., 1963.

²⁹ Я. П. Кісь. Хронологія писемних пам'яток західноукраїнських земель XIV—XVIII ст. — Історичні джерела та їх використання, вип. 1. К., 1964, стор. 218—223.

³⁰ Л. В. Черепнин. Русская хронология. М., 1944.

³¹ Е. И. Каменцева. Хронология, М., 1967; її ж. Русская хронология. М., 1960.

³² А. П. Пронштейн, В. Я. Кияшко. Вспомогательные исторические дисциплины. М., 1973.

³³ М. Н. Тихомиров. Об охране и изучении письменных богатств нашей страны. — Вопросы истории, 1961, № 4, стор. 62—68; А. П. Пронштейн, В. Я. Кияшко. Назв. праця, стор. 4; М. Ф. Котляр. Допоміжні дисципліни на сучасному етапі розвитку історичної науки. — УІЖ, 1974, № 2, стор. 81—88.

розподіл досить умовним. Щодо самого терміна «дисципліна», то він у науковому розумінні невірний, ним принижується значення певних галузей історичної науки, в тому числі хронології. На нашу ж думку, хронологія як «спеціальна галузь історії» — найбільш вдала назва. Щоб віднести хронологію до спеціальних галузей історії, потрібний доказ наявності в ній таких проблем, які спеціально не досліджують інші історичні галузі, та самостійних методів дослідження. Такі проблеми в хронології є, і за допомогою її дослідницьких методів можлива аргументація самостійних висновків з історії минулого, можливе й визначення хронологічної перспективи розвитку суспільства. Крім того, як можна хронологію називати «допоміжною дисципліною», коли вона визначає дату виникнення джерела, що є основою основ історичної науки в цілому?

Таким чином, хронологія як спеціальна галузь історії набуває все більшого визнання. Перед нею стоять великі завдання, зокрема, щодо ґрунтового вивчення літочислення на Україні XIV—XVII ст., дослідження хронології українських літописів, уточнення та визначення дат історичних подій і джерел, написання синтезованого підручника з хронології історії України.

За постановою ЦК Компартії України Інститут історії АН УРСР готує багатотомне видання «Історія Української РСР», в якому передбачено хронології приділити значно більше уваги, ніж це було раніше. Бажано, щоб у цьому синтезованому виданні були не тільки хронологічні показники до кожного тому, але й відповідні хронологічні таблиці, які давали б змогу переводити на сучасне літочислення дати, що зустрічаються в писемних пам'ятках давнини. Необхідно подати також коротенькі довідки про літочислення на Україні в той чи інший період, генеалогічні таблиці тощо.

**ДО 30-РІЧЧЯ ВИЗВОЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ**

**ВІДБУДОВА НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА У ВИЗВОЛЕНИХ
РАЙОНАХ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 1943—1944 рр.
ЗА КІНОФОТОДОКУМЕНТАМИ ЦДАКФД УРСР**

Т. П. ФІЛІПОВА

Під могутніми ударами радянських військ у 1943 р. була звільнена від фашистської окупації значна територія України. Перед радянським народом постало нове величезне завдання — відбудувати народне господарство у визволених від ворога районах.

У Центральному державному архіві кінофотофонодокументів УРСР зберігаються численні кінострічки і фотознімки, які розповідають про відбудову народного господарства УРСР у роки Великої Вітчизняної війни.

Відступаючи під ударами Радянської Армії, фашисти за заздалегідь розробленим планом намагалися перетворити всю тимчасово захоплену ними територію України в «зону пустині», «зону спаленої землі». На Україні окупанти зруйнували і спалили 714 міст і понад 28 тис. сіл, близько 10 мільйонів чоловік залишилося без житла. Було зруйновано 16 150 промислових підприємств¹.

Здавалосьь, потрібні будуть десятиріччя, щоб вдихнути життя в мертві заводи і фабрики, транспорт, але те, що було б не під силу капіталістичній країні, здійснив радянський народ. За допомогою всіх республік і насамперед братнього російського народу Радянська Україна з попелу і руїн відродила всі галузі народного господарства.

Запис колгоспників х. Рудниченкового Бородянського району Київської області на роботу до шахт Донбасу. 1944 р. (од. об. 529-II).

¹ Розвиток народного господарства Української РСР (1917—1967 р.). К., 1967, стор. 126.

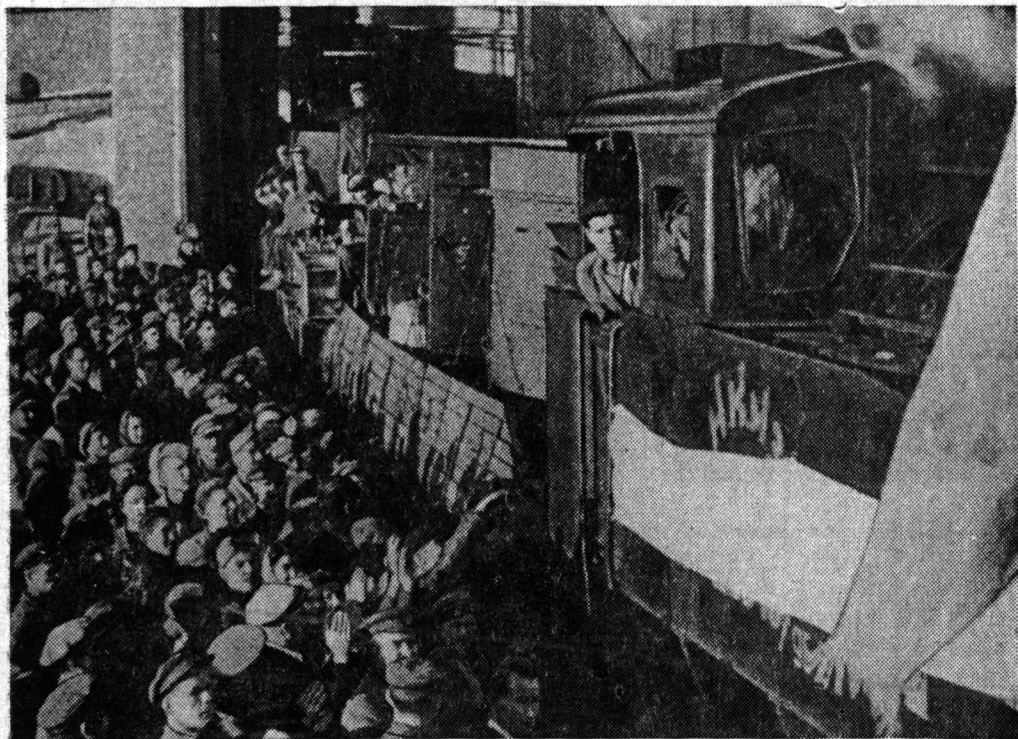
Необхідною передумовою відродження визволених від ворога районів Української РСР було відновлення і організаційне зміцнення партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій, покликаних очолити боротьбу за відбудову господарства республіки, за подання всілякої допомоги фронту. Особливо велике значення для початкового періоду відбудови мала постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації»². Вона лягла в основу практичної діяльності всіх організацій на визволеній території. Матеріальною базою відбудови були могутня соціалістична економіка, створена у роки передвоєнних п'ятирічок, промисловість, сільське господарство східних районів країни.

Натхнені перемогами Радянської Армії, піклуванням і увагою партії та уряду, трудящі Української РСР прагнули якнайшвидше відбудувати народне господарство. Першорядне значення надавалося важкій промисловості — основі всього народного господарства республіки. За завданням уряду ще в період окупації ворогом України цілий ряд союзних міністерств і відомств, науково-дослідних закладів, в тому числі АН СРСР і АН УРСР, розробляли основні напрями відбудови Донбасу, Харкова, Придніпров'я.

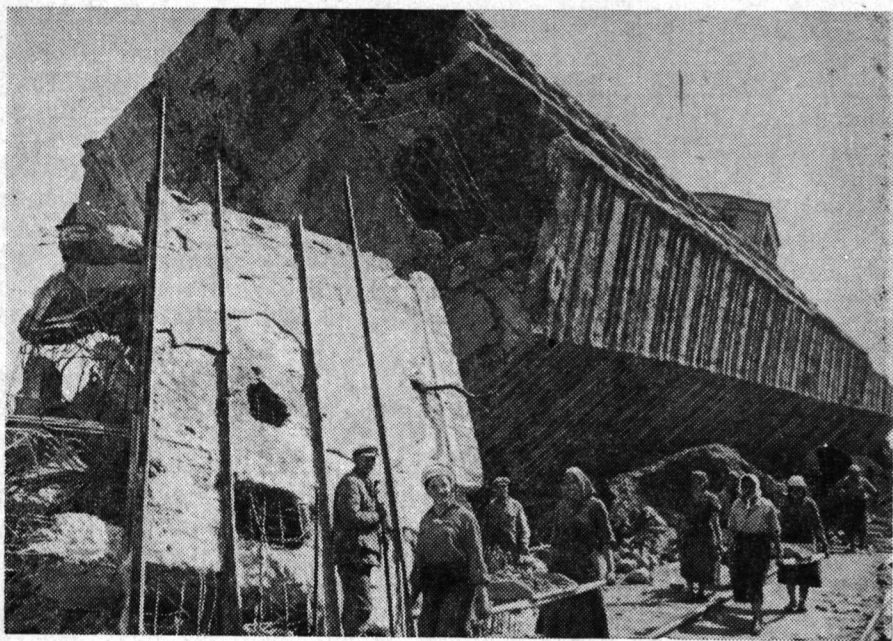
Відродження Донецького басейну стало важливим господарським і військово-політичним завданням не тільки трудящих визволених областей України, а й усього радянського народу. У Донбасі було зруйновано і затоплено 882 шахти загальною потужністю понад 115 млн. т видобутку вугілля на рік³; лежали в руїнах найбільші заводи, що ви-

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. III. К., 1954, стор. 411.

³ О. О. Нестеренко. Розвиток промисловості на Україні, ч. III. К., 1966, стор. 211.

Перші шахтні машини Новокраматорського машинобудівного заводу для Донбасу. Краматорськ, 1944 р. (од. об. 180).

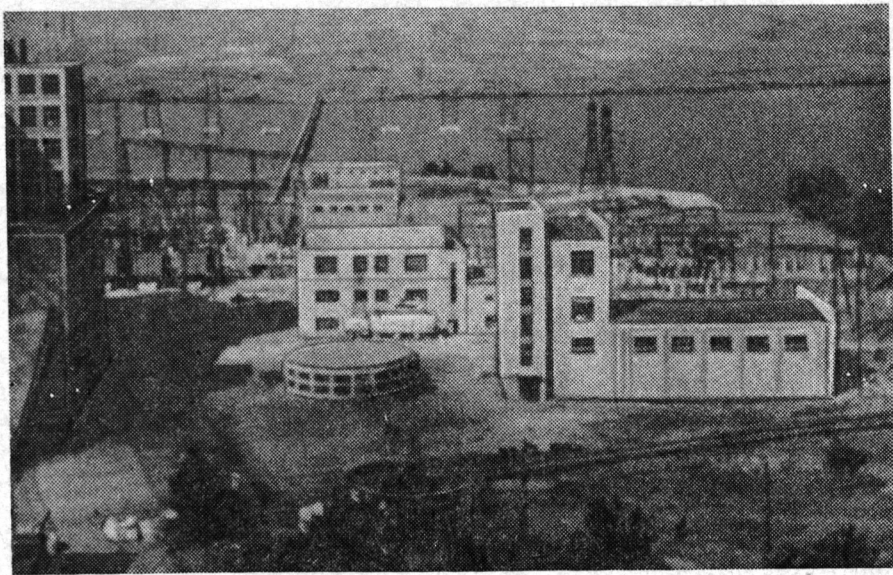
Відбудова шахти № 10 Жовтневого рудоуправління. Кривбас, 1944 р.
(од. зб. 0-20207).

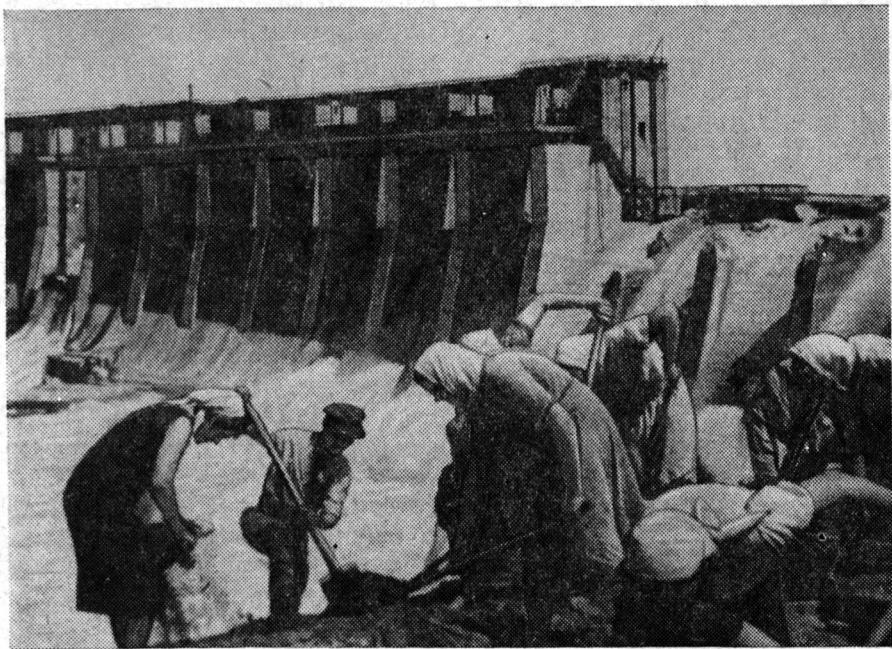
Відбудова мартенівської печі № 5 Ворошиловського металургійного заводу.
Ворошиловськ, 1944 р. (од. зб. 4-15843).

пускали гірничі устаткування; із затоплених шахт потрібно було відкачати півмільярда кубометрів води — це Волга від Горького до Каспію. Донбасу потрібен був ліс, і колгоспники Чернігівщини, Полтавщини, лісоруби Уралу і Марійської АРСР заготовляли і сплавляли мільйони кубометрів деревини.

На архівних фотознімках і кінокадрах зафіксовані відбудова шахт, умови праці шахтарів, видобуток першого вугілля. Перед вугіль-

Відроджена Зуївська ДРЕС. 1944 р. (од. об. 529-II).

Відбудовні роботи на Дніпрогесі ім. В. І. Леніна. Запоріжжя, 1944 р.
(од. зб. 0-63849).

ною промисловістю Донбасу постала складна проблема кадрів. Потрібні були люди — сотні тисяч будівельників, шахтарів, металургів. З перших же днів відбудови фабрик, заводів і шахт на Україну з усіх республік почали прибувати інженери, техніки, металурги та інші спеціалісти. Важливу роль у відродженні Всесоюзної кочегарки відіграло шефство колгоспників Радянської України над шахтами Донбасу. Кінострічка розповідає про збори колгоспників х. Рудниченкового Бородянського району Київської області у зв'язку з відправкою на роботу в Донбас (од. об. 529 — II). На заклик Комуністичної партії дружно відгукнулась молодь. Тільки з Лівобережної України на підприємства

Донбасу прибуло 40 тис. чоловік, з них 10 тис. комсомольців. Старі досвідчені шахтарі передавали їм свої знання, майстерність добування вугілля, благородні традиції робітничого класу Донбасу. Серед поповнення значну частину становили жінки. На фотознімках та кінострічках архіву — жінки-шахтарі, які успішно опанували професії вибійників, наваловибійників, кріпильників (од. зб. 0-3038, 2-67882, од. об. 529 — II). Горлівчанка М. С. Гришутіна стала ініціатором патріотичного руху жінок за оволодіння професіями гірників. 5 січня 1944 р. вона виконала за зміну три норми, встановивши перший вседонецький рекорд серед жінок. Близько 600 жінок Донбасу завоювали почесне звання «Майстер вугілля у дні Великої Вітчизняної війни».

Дбаючи про нарощування темпів вуглевидобутку, партійні організації приділяли велику увагу механізації робіт. Свою продукцію давали Донбасу щойно відбудовані машинобудівні заводи України. Кінострічка фіксує випуск перших підйомних машин для донецьких шахт на Новокраматорському машинобудівному заводі (од. об. 180). Турбота партії і уряду, допомога всієї країни, трудовий героїзм мас забезпечили високі темпи відбудови Донбасу.

Відбудовувалась чорна металургія. Першим ставав до ладу Єнакіївський металургійний завод, за його відродження взялися відразу ж після визволення міста від німецько-фашистських загарбників. А вже через три місяці після вигнання окупантів з міста, у грудні 1943 р., почала діяти домна № 6 (од. зб. 529 — III). Тоді ж Єнакіївському заводу було присуджено перехідний Червоний прапор Державного Комітету Оборони.

Найбільшим постачальником високоякісної руди для підприємств чорної металургії був Криворізький басейн. На фотознімках і кінокадрах бачимо, в яких важких умовах йшла відбудова шахт ім. 1 Травня, ім. С. М. Кірова, № 10 Жовтневого рудоуправління (од. зб. 0-20213, 0-20207, од. об. 4548). Повсякденна турбота партії і всього радянського народу про відродження гірничорудної промисловості дала свої результати — заводи одержали необхідну сировину.

Фотознімки та кінокадри архіву свідчать про те, яким широким фронтом здійснювалася відбудова маріупольського «Азовсталь» імені С. Орджонікідзе, Ворошиловського, Дніпропетровського ім. Г. І. Петровського, Дніпровського імені Ф. Е. Дзержинського та інших металургійних заводів, які вже через рік після визволення, в 1944 р., давали метал країні. Бойовим девізом металургів України, як і всього радянського народу, став лозунг: «Все для фронту! Все для перемоги над ворогом!».

Важливе значення мала електроенергетична база республіки. Про відбудову Зуївської ДРЕС на Донбасі розповідається у фільмі «Донбас» (од. об. 529 — II)). Незважаючи на величезні труднощі, відбудова електростанції йшла небувалими темпами і вже через 4 місяці після визволення ЗуДРЕС дав струм Донбасу.

Славною трудовою епопеєю увійшла в історію відбудова Дніпрогесу ім. В. І. Леніна, який німецько-фашистські окупанти перетворили на руїни. Фотодокументи, кіножурнали, кінофільми «Дніпрогес відроджується», «Дніпрогес» розповідають про ці славні сторінки.

Успішно проходила відбудова машинобудівних заводів. На Харківський тракторний завод ім. С. Орджонікідзе, крім харків'ян, приїхали патріоти багатьох сіл області, а також робітники Москви, Горького, Уралу тощо. На заклик обласного і міського комітетів партії харків'яни відпрацювали на відбудові ХТЗ десятки тисяч годин. Близько 700 чол. відбудовників ХТЗ було нагороджено урядовими нагородами. На фотознімках та кінострічках архіву — відбудова заводу, мітинг з нагоди вручення колективу заводу перехідного Червоного прапора ЦК ВКП(б) за трудові успіхи, робітниці складального цеху за роботою (од. об. 158, 171, 164, од. зб. 0-20463). Відповідальне завдання

Комуністичної партії та Радянського уряду — у найкоротший строк налагодити випуск тракторів було виконане: на лани республіки пішли перші трактори (од. зб. 0-20464).

Відбудовуючи промисловість, український народ одночасно самовіддано працював над відродженням соціалістичного сільського господарства, що також було пов'язане з надзвичайними труднощами. Колгоспні виробничі будівлі були спалені або зруйновані, не було кадрів, живої тяглової сили, машин і сільськогосподарського інвентаря, посівного матеріалу, продуктивної худоби.

Польові роботи в колгоспі «Більшовик» Переяслав-Хмельницького району Київської області. 1944 р. (од. зб. 0-3167).

Сівба льону в колгоспі ім. М. І. Калініна Коростишівського району Житомирської області. Травень 1944 р. (од. зб. 0-3163).

Фотознімки і кінокадри архіву розповідають про відбудову сільського господарства у цих важких умовах. У багатьох колгоспах орали коровами, обробляли землю лопатами, сіяли вручну, збирали хліб косами і серпами (од. об. 2204, 592 — III, IV, од. зб. 0-3167, 0-3163, 0-3164). Виконання всіх сільськогосподарських робіт лягло по суті на плечі жінок, стариків та підлітків. Роль жінок у колгоспному виробни-

Знатна трактористка країни, бригадир тракторної бригади Старобешівської МТС Донецької області П. М. Ангеліна за роботою в полі. Травень 1944 р. (од. об. 156).

Зачинательки руху п'ятисотениць Марія Демченко та Марина Гнатенко діляться досвідом роботи з членами ланки знатної ланкової Олени Гопкало у колгоспі «Жовтень» Бориспільського району Київської області. Червень 1944 р. (од. об. 164).

цтві і до війни була великою; а під час війни вони стали в ньому головною силою.

Чудові зразки праці показала тракторна бригада знатної трактористки країни П. М. Ангеліної з Старобешівської МТС Сталінської області. Ланкова колгоспу ім. «12-річчя Жовтня» Бориспільського району Київської області, комсомолка О. Гопкало звернулася до всієї молоді України із закликом відродити славу українських буряківниць-п'ятисотенниць. ЦК ЛКСМУ схвалив цей почин, а комсомольці визволених районів підхопили й поширили його. Зачинательки руху п'ятисотенниць, героїні 30-х років М. Демченко і М. Гнатенко ділились досвідом своєї роботи з членами ланки О. Гопкало (од. об. 164).

Колгоспи, радгоспи і МТС всіх областей України, звільнених від німецько-фашистської окупації, включились у всесоюзне соціалістичне змагання за найкраще проведення сівби, яке стало великою всенародною справою. За успішне виконання плану весняної сівби 1944 р. Київській області було вручено перехідний Червоний прапор Державного Комітету Оборони. На фотознімку (од. зб. 2-81664) — збори у бригаді колгоспу «3-тя п'ятирічка» Київської області, присвячені цій радісній події. У 1944 р. Українська РСР достроково виконала план хлібозаготівель і здала понад план та у фонд Радянської Армії велику кількість продуктів сільського господарства.

Велику допомогу у відродженні сільського господарства республіки подавали воїни Радянської Армії. Військові частини давали колгоспам і МТС пальне, насіння, робочу силу, гроші. Воїни Радянської Армії орали і сіяли, косили трави, ремонтували техніку, збирали врожай (од. об. 2244, 3635 — V). Допомога Радянській Армії у відбудові зруйнованого народного господарства була яскравим свідченням непопорушної єдності фронту і тилу в роки тяжких випробувань.

Величезні зусилля трудящих були зосереджені на відбудові транспорту, від роботи якого значною мірою залежали далші успішні дії Радянської Армії і відродження народного господарства. Не знаючи втоми, по-фронтовому трудилися одесити на відбудові Одеського порту (од. об. 193, 186) і вже в жовтні 1944 р. портовики прийняли перші

Жнива в колгоспі ім. Т. Г. Шевченка Одеської області. 1944 р. (од. зб. 0-3185).

Понадплановий хліб нового врожаю колгоспу «Червоний орач» Перещепинського району Дніпропетровської області. Серпень 1944 р. (од. зб. 0-56330).

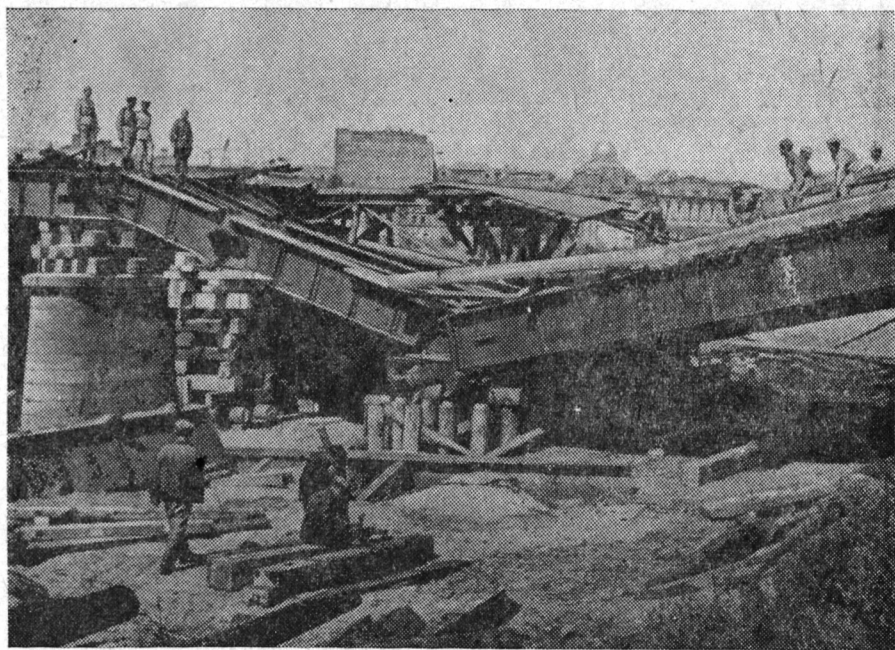

Вчителька Е. П. Прок читає повідомлення про вручення Київській області перехідного Червоного прапора за успіхи в боротьбі за врожай у бригаді колгоспу «3-тя п'ятирічка» Київської області. 1944 р. (од. зб. 2-81664).

судна Чорноморського торговельного флоту. Долаючи труднощі, в стислі строки люди споруджували залізничні мости через Дніпро, Сіверський Донець (од. об. 121, 130, 127). У перший день визволення міста від німецько-фашистських загарбників вийшли на роботу в депо залізничники ст. Ніжин Південно-Західної залізниці (од. зб. 2 — 67924). Наприкінці 1943 р. відновився рух майже на всіх залізницях Лівобережної України.

Поїзд з вантажами для фронту на спорудженому тимчасовому мосту через Дніпро в Дніпропетровську. Грудень 1943 р. (од. об. 130).

Відбудова мосту через р. Харків. Серпень 1943 р. (од. зб. 0-11628).

Комуністична партія і Радянський уряд робили все можливе для поліпшення життя населення на визволеній від фашистських загарбників землі. Уже в 1944 р. на відбудову житлового фонду і комунального господарства VI сесія Верховної Ради Української РСР асигнувала понад 500 мільйонів крб.⁴

На всій визволеній території розгорнулися роботи методом народної будови. Про відбудову зруйнованих міст і сіл України, постачання

⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 р., т. 3. К., 1969, стор. 232.

Робітники ст. Ніжин Південно-Західної залізниці виходять на роботу в перший день визволення міста від німецько-фашистських загарбників. 1943 р. (од. зб. 2-67924).

Відбудова жител в одному з сіл Лівобережної України. 1943 р. (од. зб. 0-63910).

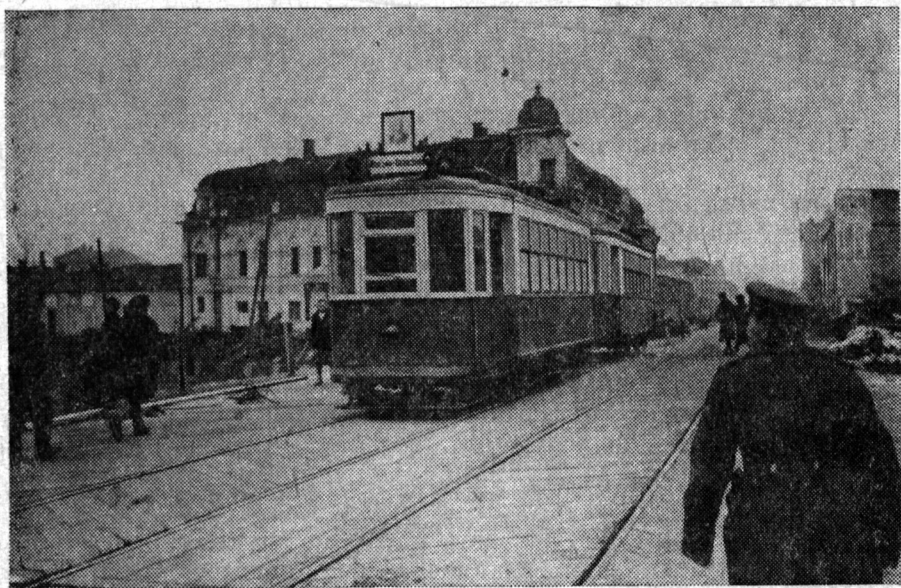
Трудящі Харкова на недільнику по відбудові міста. 1944 р. (од. зб. 0-11634).

населенню продуктів харчування, налагодження міського транспорту, охорони здоров'я розповідають фото- і кінокадри архіву.

Попереду було ще багато роботи та труднощів. Проте почуття радості і гордості в зв'язку з наближенням перемоги над ворогом допомагали радянським людям переборювати всі нестатки і незгоди.

Широке розгортання відбудови народного господарства одночасно з веденням активних наступальних дій на фронті — небачене в історії явище. Це було під силу тільки соціалістичній державі. На прикладі відбудови ще раз проявилась тісна братерська дружба народів СРСР, їх палке бажання якнайшвидше спільними зусиллями залікувати рани, завдані ворогом нашої Батьківщині.

Відбудовуючи промислові підприємства, транспорт, сільське господарство, трудящі України налагоджували виробництво зброї, боєприпасів, продовольства

Перший трамвай у Харкові після визволення міста від німецько-фашистських загарбників. 1944 р. (од. зб. 0-19906).

для Радянської Армії, чим сприяли прискоренню цілковитого розгрому німецько-фашистських загарбників. Героїзм радянського народу у праці, відтворений в кіно- і фотодокументах, так само як і героїзм у боях, ввійшов яскравою сторінкою в літопис Великої Вітчизняної війни.

УЧАСТЬ ВІННИЦЬКОГО ОБЛДЕРЖАРХІВУ У ПІДГОТОВЦІ ТОМУ «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

На початку 1972 р. вийшов з друку том «Вінницька область» із серії «Історія міст і сіл УРСР».

На фактичному матеріалі, значна частина якого вперше вводиться в науковий обіг, книга висвітлює багату подіями героїчну історію області від найдавніших часів до наших днів.

У нарисах розповідається про участь вінничан у битвах під проводом Богдана Хмельницького з польською шляхтою на території Вінницької області, про діяльність Південного товариства декабристів в Тульчині. Історія Вінниччини рясніє славними іменами О. Суворова, І. Богуна, Д. Нечая, У. Кармалюка, В. Тропініна, М. Некрасова, О. Можайського, П. Чайковського, М. Вовчок, М. Коцюбинського та багатьох інших.

У книзі розкрито боротьбу трудящих з царським самодержавством у роки першої буржуазно-демократичної революції в Росії, за встановлення Радянської влади та в роки громадянської війни на території Вінниччини. У битвах з інтервентами та білогвардійцями тут брали участь полки і дивізії Червоної Армії під командуванням М. Щорса, В. Боженка, Г. Котовського та інших.

Праця відображає участь трудящих області у Великій Вітчизняній війні. Понад 130 вінничан удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу.

Книга висвітлює соціально-економічні, політичні і культурні перетворення на Вінниччині, здійснені за роки Радянської влади, боротьбу трудящих за втілення в життя накреслень XXIV з'їзду КПРС, нової програми партії, успіхи Вінницької області в розвитку народного господарства і культури. Значне місце в томі відводиться інтернаціональним зв'язкам вінничан.

Для підготовки і видання тому була створена обласна редакційна колегія, роботою якої керував обком Компартії України. Вся діяльність обласної редколегії і колективу авторів здійснювалась під безпосереднім керівництвом Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл УРСР».

У створенні тому брали участь радянські, партійні, комсомольські та профспілкові працівники, викладачі вищих та середніх учбових закладів, працівники архівів, музеїв, бібліотек, учасники Великої Вітчизняної війни, ветерани праці. До написання нарисів з історії міст і сіл області було залучено 45 викладачів вузів, серед яких 26 кандидатів наук, 3 викладачі технікумів, 8 працівників редакцій обласних газет, партархіву обкому Компартії України і облдержархіву.

Для керівництва роботою авторського колективу обласна редакційна колегія створила групу з викладачів вузів, працівників музею й облдержархіву. Цей колектив виконав значну науково-методичну роботу по написанню історичних довідок на центри селищних і сільських

Рад депутатів трудящих. Значну допомогу в написанні історії подали і районні та міські комісії, якими керували райкоми партії.

Значний внесок у підготовку тому «Вінницька область» зробили працівники облдержархіву. Уже в 1962 р. в архіві була проведена науково-методична нарада, на якій було розглянуто питання про участь колективу у цій важливій роботі. Архівісти проводили наради з представниками авторських груп на місцях, виїжджали в райони, встановили тісні зв'язки з районними і міськими комісіями, подаючи їм методичну та практичну допомогу в організації виявлення документальних матеріалів в державних архівах. Певну допомогу авторам нарисів подала стаття «Напишемо історію міст і сіл», підготовлена працівниками архіву і надрукована в газеті «Вінницька правда» в 1964 р.

Архівне управління при Раді Міністрів УРСР поставило перед Вінницьким облдержархівом завдання — в найкоротший строк взяти на картковий облік документи, що містять відомості про важливі події з історії Вінниччини. З цією метою була створена група з досвідчених архівістів, яка і займалась тематичним виявленням документів для тому «Історії міст і сіл УРСР». Для каталогізації підбиралися фонди (ревкомів, виконкомів, земельних органів, культурно-освітніх установ, заводів, фабрик та ін.), насичені відомостями з історії населених пунктів. Тільки за перше півріччя 1962 р. було складено 32 тис. тематичних карток для географічного каталога. А в бібліотеці архіву було закаталогізовано газетні матеріали 1617 підшивок, збірники документів, дореволюційні періодичні видання «Подольские губернские ведомости», «Подольские епархиальные ведомости», «Экономическая жизнь Подолии».

Проводилось також виявлення документів з історії Вінницької області і в інших державних архівах, зокрема в ЦДІА УРСР у м. Києві були виявлені цікаві документи про участь трудящих міст і сіл області в революції 1905—1907 р., про гноблення трудящих за царату, про робітничі та селянські страйки в ХІХ — на початку ХХ ст., статистичні матеріали населених пунктів області тощо.

З ЦДАЖР УРСР надійшов мікрофільм виявлених документів з історії міст і сіл Вінниччини за 1919—1932 рр., що розповідають про події періоду громадянської війни на Поділлі, про створення колгоспів, радгоспів, МТС, про радіофікацію сіл, будівництво електростанцій.

Особливо активізувалась робота облдержархіву після директиви Архівного управління при Раді Міністрів УРСР від 30 листопада 1967 р. «Про участь архівних установ УРСР у підготовці «Історії міст і сіл УРСР». Значно поліпшилась і робота по виявленню документальних матеріалів з історії населених пунктів в державних архівах і бібліотеках країни, куди відряджалися бригади з трьох — п'яти осіб у складі авторів та архівістів. Зокрема, значна кількість джерел була опрацьована в Центральному партархіві ІМЛ при ЦК КПРС, в Партархіві ІПП при ЦК Компартії України, ЦДІА СРСР, ЦДАЖР СРСР, ЦДВІА СРСР, ЦДАЖР УРСР, ЦДІА УРСР, Київського, Житомирського, Хмельницького облдержархівів та ін. В результаті виявлення документів у цих архівах було замовлено 30 110 кадрів. Усі мікрофільми закаталогізовані.

Цілком виправдала себе і практика замовлень справ у тимчасове користування з інших архівів. Так, у 1968 р. автори нарисів з історії міст і сіл працювали у нашому архіві над справами фонду «Подільський губернський комітет по розгляду і складанню інвентарів в поміщицьких маєтках», надісланими Хмельницьким облдержархівом. 50 справ цього фонду було замікрофільмовано і виготовлено 1048 кадрів. Облдержархів одержав по міжбібліотечному абонементу книги, з яких шість було замікрофільмовано і виготовлено 878 кадрів.

У період підготовки нарисів з історії населених пунктів Вінниччини в архіві були створені систематичний, географічний та іменний каталоги, які на 1 січня 1972 р. налічували 162 136 карток, а також каталог фотодокументів на 10 500 карток.

Таким чином, у Вінницькому облдержархіві зосередилась значна джерельна база та науково-довідковий апарат до історії міст і сіл області. Досить сказати, що в томі є 285 посилань на 125 фондів архіву, з яких 42 — на 30 фондів дожовтневого періоду і 243 — на 95 фондів радянського. Широко використані фонди органів Радянської влади — ревкомів, виконкомів та їх відділів, установ та організацій сільського господарства, промислових підприємств та ін., з дореволюційних фондів — документи волосних управлінь та управ, мирових посередників, міських дум, органів суду та прокуратури, цукрових заводів та ін.

Однак невичерпні архівні багатства далеко не повністю використані в нарисах. Комплектуючись, архів насамперед приймає від установ, підприємств документи, що найбільше насичені відомостями з історії міст і сіл. Лише за період підготовки тому «Вінницька область» до облдержархіву надійшло 206 фондів, що налічують 76 850 справ.

На допомогу авторам працівники архіву склали перелік перейменувань населених пунктів та змін в адміністративно-територіальному підпорядкуванні. Це значною мірою полегшило користування географічним каталогом, складеним за новими найменуваннями.

Разом з працівниками краєзнавчого музею архівісти склали список видатних людей Вінниччини з їх короткими біографічними довідками, який використовувався авторами при написанні нарисів.

Значну допомогу подав архів авторам нарисів у виявленні документів у відомчих архівах установ, організацій, підприємств, колгоспів. Найбільш широко використані матеріали обласної, районних, міських, сільських селищних Рад депутатів трудящих та їх відділів.

Чималий внесок у підготовку тому історії міст і сіл області зробив і читальний зал архіву, працівники якого здійснювали перевірку посилань на документи і друковані видання архіву. За побажанням авторів читальний зал працював два дні на тиждень з подовженим робочим днем, а також і в вихідні дні. Крім того, щомісячно обласна редакційна колегія одержувала інформації про ефективність використання документів дослідниками з історії міст і сіл і про кількість відвідувань ними читального залу.

Документи, що відклалися в діяльності обласної редакційної колегії в кількості 468 справ, впорядковані, описані і здані до Вінницького облдержархіву.

Матеріали з історії міст і сіл області широко використовуються в кабінетах політосвіти райкомів партії та первинних партійних організацій. Ними користуються викладачі вузів, технікумів, лектори, агітатори, політінформатори, вчителі шкіл.

Г. Ю. ДРОБЧАК, С. А. ЮСІМ

ТЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕНЬ У ЧИТАЛЬНОМУ ЗАЛІ КИЇВСЬКОГО МІСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ

Документи державних архівів широко використовуються в багатьох галузях науки та народного господарства. Зокрема, вони служать предметом наукового дослідження для істориків, письменників, краєзнавців. Київський міський державний архів є одним з державних сховищ документів з історії столиці Української РСР дореволюційного та радянського періодів. Читальний зал архіву було відкрито в 1965 р.

Кількість дослідників, які працюють у ньому, з кожним роком збільшується. За час з 1965 по 1973 р. в ньому працювало 1500 дослідників. В основному це — науковці інститутів, викладачі, журналісти, письменники, працівники музеїв, інженери та ін. Метою їх роботи було виявлення документів для монографій, статей, дисертацій, поповнення експозицій музеїв, для створення виставок і т. п. 182 дослідники працювали над монографіями, докторськими і кандидатськими дисертаціями, 395 — виявляли документи до збірників документів, нарисів, статей, доповідей тощо.

Над поповненням документів до експозицій музеїв, ленінських кімнат, виставок, альбомів в читальному залі архіву працювало 288 чол. Цікаві документи для створення кінострічок використали і працівники кіностудій Києва. Зокрема, досліджувались теми про культурні зв'язки українського народу з російським, вірменським, грузинським та естонським народами. Значна кількість дослідників вивчала теми про культурні зв'язки громадських діячів, учених і педагогів Києва з ученими Болгарії, Сербії, Македонії, Чехії, Польщі, про підтримку українською громадськістю національно-визвольного руху південних слов'ян. За документами архіву революційну діяльність студентів-поляків у Київському університеті досліджував магістр філософії Ягеллонського університету Я. Табись.

Цікаві документи архіву про зв'язки російського народу з народами Болгарії, Чехії, Сербії, Македонії використали науковий працівник Болгарської Академії наук А. Райкова, директор інституту фольклору у Скопле (Югославія) Б. Ристовські, доцент Московського державного університету Л. Лятева та інші.

Група дослідників вивчала розвиток громадської думки на Україні, в Білорусії, Молдавії та суспільно-політичний рух у ХІХ ст.

124 дослідники працювали над документами з історії вищих учбових закладів Києва: державного університету, медичного і політехнічного інститутів, інститутів народного господарства і цивільної авіації та ін. Чимало таких документів стали експонатами музеїв у вузах. Історію розвитку таких галузей науки, як математика, біологія, медицина, хімія, гідрометеорологія та інші вивчали 165 дослідників. У галузі історіографії працювали науковці інститутів Академії наук УРСР, викладачі вищих учбових закладів не тільки Києва, але й Москви, Пермі, Ленінграда, Харкова та ін. Близько 50 дослідників працювали над темами про визначних партійних та державних діячів: Н. К. Крупську, П. К. Запорожця, В. П. Затонського, А. В. Луначарського; діячів науки та культури: Д. О. Граве, С. П. Корольова, М. І. Пирогова, В. П. Образцова, О. Ю. Шмідта та інших. Результатом роботи були надруковані в пресі статті і нариси.

Історію розвитку радянської авіації вивчав колишній однокурсник С. П. Корольова по Київському політехнічному інституту С. І. Карацуба. Він широко використав архівні документи у статтях, які систематично публікував у збірниках: «Історія техніки та природознавства» та «Історія розвитку ядерних досліджень на Україні».

У галузі педагогіки поряд з темами загального характеру досліджувалися питання з історії жіночої освіти в дореволюційній Росії. Група дослідників вивчала історію педагогічних училищ, середніх та початкових шкіл, документи яких використали для створення музеїв, написання нарисів та статей, дисертацій. Зокрема, дослідники розробляли такі теми: «З історії дитячих будинків та боротьби з дитячою безпритульністю», «Про дошкільне виховання» та ін.

Досить широко досліджувалися питання літератури та музики. Так, наукові співробітники музею Т. Г. Шевченка працювали над темами: «Т. Г. Шевченко та його оточення», «Т. Г. Шевченко та його сучасники»; музикознавців цікавили теми: «Історія музики радянського пері-

оду», «Історія української музики», «Музична освіта в м. Києві» та ін. Викладач музичного училища ім. Р. М. Глієра М. І. Кузьмін за матеріалами архіву видав монографію «Забуті сторінки музичного життя м. Києва».

Великий інтерес було виявлено до тематики краєзнавчого характеру, зокрема, минулого Києва: території міста, його районів, вулиць. Особливу увагу дослідників привертають пам'ятники старовини та культури. Це пояснюється посиленням уваги громадськості до збереження видатних історичних споруд м. Києва. Чимало матеріалів архіву з фондів міських установ, церков, соборів використали працівники Будівельно-реставраційного управління для розробки проектів реставрації пам'ятників архітектури, розписів, фресок, творів видатних художників. Деякі з них були використані при реставрації Андріївської церкви та Володимирського собору.

Ніколи не згасає інтерес дослідників до тематики, пов'язаної з ім'ям великого Леніна. Особливо пошавилося виявлення документів у зв'язку з підготовкою до 100-річчя з дня його народження. За матеріалами архіву розроблялися теми: «Ленінська «Искра» та студентський рух на Україні», «Студенти Київського університету — соратники В. І. Леніна», «До 100-річчя з дня народження Ф. В. Ленгніка».

У рік знаменного ювілею — 50-річчя утворення СРСР у читальному залі архіву досліджувались теми з історії установ, підприємств, учбових закладів, наприклад: «До 50-річчя утворення органів охорони здоров'я — установ санітарної служби на Україні», «До 50-річчя аерофлоту», «Про музичну самодіяльність на Україні за 50 років», «Розвиток економіки та культури УРСР за 50 років». Чимало документів архіву стали експонатами заводських музеїв на багатьох підприємствах Києва, зокрема таких, як: «Більшовик», «Арсенал», ім. Січневого повстання, авіаційного заводу, «Червоний екскаватор», 6-го шкірзаводу.

Комплекс фондів київських промислових підприємств дає можливість плідно працювати над питаннями конкретної економіки, промисловості, над темами з історії фабрик, заводів. Так, в архіві працювали 508 науковців науково-дослідних галузевих інститутів, інженери, економісти проектних організацій, заводів, фабрик тощо. Вони досліджували такі теми: «Резерви підвищення промислової продукції», «Розробка автоматизованої системи планування», «Спеціалізація в мотоциклетній промисловості», «Аналіз використання виробничих фондів», «Удосконалення планування лісової та деревообробної промисловості» та ін.

У короткому повідомленні неможливо розповісти про всі проблеми, що досліджувалися в читальному залі Київського міського державного архіву. Ми показали лише основні напрями досліджень, в яких використані неоціненні джерела архіву.

Г. І. МІЛОВА, Л. О. РЕЙНБОТ

ОБ'ЄДНАНИЙ ВІДОМЧИЙ АРХІВ МИКОЛАЇВСЬКОГО ОБЛАСНОГО УПРАВЛІННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

У жовтні 1972 р. при Миколаївському обласному управлінні сільськогосподарства створено об'єднаний відомчий архів. Значну роль у його організації відіграли постанова Ради Міністрів УРСР від 9 червня 1970 р. «Про заходи по поліпшенню архівної справи у міністерствах, відомствах і державних архівах республіки»¹, наказ Міністерства сільськогосподарства УРСР від 25 червня 1970 р. «Про

¹ Архіви України, 1970, № 5, стор. 3.

заходи по поліпшенню архівної справи в установах і підприємствах Міністерства сільського господарства», а також рішення виконкому Миколаївської обласної Ради депутатів трудящих від 24 грудня 1970 р.

Створенню об'єднаного архіву передувала велика підготовча робота, яку провели працівники архівного відділу Миколаївського облвиконкому, облдержархіву і відділу кадрів облсільгоспуправління. Довелося ґрунтовно вивчити стан відомчих архівів, умови зберігання в них документів та їх використання, ступінь упорядкування, а також поточне діловодство в установах і організаціях системи сільського господарства. Велику допомогу в цьому нам подали матеріали республіканського огляду архівів і діловодства установ сільського господарства УРСР, проведеного в 1971—1972 рр.

В результаті цієї підготовчої роботи була складена довідка про стан архівів і діловодства в усій системі облсільгоспуправління і список підвідомчих установ із зазначенням обсягу документів у кожній з них. Після того як керівництво облсільгоспуправління дало згоду на організацію об'єднаного архіву, почали готувати необхідні документи для облвиконкому. Керуючись «Типовим положенням про об'єднаний відомчий архів» та «Методичними настановами про порядок створення і організацію роботи об'єднаних відомчих архівів міністерств і відомств Української РСР», затвердженими Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР 29 грудня 1971 р., ми підготували проект штатного розкладу і кошторис витрат об'єднаного відомчого архіву, список установ з зазначенням кількості справ, що відкладаються в них, і суми річного внеску.

Виконком Миколаївської обласної Ради депутатів трудящих розпорядженням від 11 червня 1972 р. виніс рішення про організацію об'єднаного відомчого архіву при обласному управлінні сільського господарства і затвердив кошторис витрат і штатний розклад архіву.

На підставі наказу Міністерства фінансів № 30 від 19 лютого 1971 р. обласний фінансовий відділ відкрив об'єднаному відомчому архіву спеціальний рахунок. Миколаївське обласне управління сільського господарства 3 жовтня 1972 р. видало наказ про організацію об'єднаного відомчого архіву, після чого провело нараду з керівниками підвідомчих установ і організацій, на якій було погоджено внески кожної установи на утримання об'єднаного архіву і порядок передачі йому документів.

На початку роботи архіву було вироблене положення про нього, складено номенклатуру справ, обстежені підвідомчі установи.

Об'єднаний відомчий архів приймає документи таких підвідомчих облсільгоспуправлінню установ: обласної контори бджільництва, облшовкотресту, обласного міжколгоспного виробничого управління птахівництва, обласної державної станції по племінній роботі і штучному заплідненню сільгосптварин, обласної насінневої інспекції, обласного об'єднання «Сортнасіenneовоч», обласного об'єднання «Зооветпочтач», обласного об'єднання по заготівлі племінної худоби «Облплемтвариноб'єднання», обласної станції захисту рослин, міжколгоспного управління капітального будівництва, міжколгоспного відділу підсобних підприємств і промислів, обласної станції по боротьбі з хворобами тварин, обласної ветеринарної лабораторії.

Включили ми до списку також сільськогосподарську дослідну станцію і державну інспекцію по сортовипробуванню сільськогосподарських культур, однак вони досі не дали згоди на передачу своїх документів в об'єднаний архів, мотивуючи це тим, що їм протягом 10 років потрібні документи для практичного їх використання, проте документи особового складу вони могли б передати на централізоване зберігання.

В об'єднаному архіві працюють дві особи — завідуючий і старший охоронець фондів. Свою роботу архів здійснює за піврічними планами. Як плани роботи, так і звіти погоджуються з архівним відділом обласного виконкому і затверджуються керівництвом обласного управління.

Штатна чисельність і посадові оклади співробітників архіву встановлені у відповідності з постановою ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС від 15 липня 1964 р. про оплату праці працівників державних архівів. Утримується об'єднаний відомчий архів за рахунок коштів, що відраховуються обласним управлінням сільського господарства і підвідомчими йому установами за централізоване зберігання та використання документів. Розмір сум, які перераховують установи, визначається пропорційно кількості справ, що відкладаються в установах, і становить від 100 до 300 крб. на рік. З кожною установою архів укладає щороку договір, в якому зазначаються розмір внеску, розбитий поквартально, і дати перерахування коштів на рахунок архіву. Відповідно на один рік складається і кошторис витрат, який затверджується начальником обласного управління. Кошторис передбачає витрати лише на заробітну плату співробітників архіву і канцелярські та господарчі витрати. Бракує коштів на придбання інвентаря та устаткування, поточний ремонт, картонування документів. Об'єднаний архів діє на правах самостійного структурного підрозділу і підпорядкований заступнику начальника обласного управління.

При організації об'єданого архіву одним з перших порушувалося, природно, питання про надання йому приміщення під архівосховище. Проте це питання не було розв'язане, архівний відділ обласного виконкому і керівництво обласного управління визнали можливим розпочати роботу архіву при тимчасовій відсутності приміщення. Робота розгорнулася в невеликому архівосховищі обласного управління. Під робочу кімнату було виділено додаткове приміщення. Рационально розмістивши документи у цьому сховищі та списавши справи, строк зберігання яких минув, ми в 1973 р. змогли прийняти 1516 справ від підвідомчих установ, з них 654 справи постійного зберігання і 862 справи особового складу.

Архів подав організаційно-методичну і практичну допомогу експертно-перевірним комісіям п'яти підвідомчих установ, 1800 справ тут виділено до знищення.

Оскільки об'єднаний архів розпочав роботу, не маючи спеціального архівосховища, першочерговим своїм завданням ми вважали вивчення діловодства в профільних архівних установах і надання практичної допомоги в упорядкуванні документів передусім там, де цього не робили з 1944 р. Так, протягом 1973 р. разом з працівниками установ ми упорядкували документи 6 установ в кількості 1600 справ. Документи Миколаївської обласної контори бджільництва за 1944—1962 рр. передані до облдержархіву, а інші по 1970 рік прийняті в об'єднаний архів.

Працюючи в установах, ми звертали увагу працівників ділового апарату на правильне формування справ, навчали, як слід підшивати або опрацьовувати справи, оформляти обкладинки, як рационально розмістити документи в шафах, як користуватися описами тощо. Такими спільними зусиллями ми намагаємося довести упорядкування документів в установах по 1972 р., щоб надалі забезпечити щорічний відбір і передачу документів в об'єднаний архів.

В організації діловодства ряду установ мають місце істотні недоліки. Це — безсистемність у групуванні документів в поточному діловодстві, відсутність якісних номенклатур справ, інструкцій по діловодству і відомчих переліків, що дуже утруднює відбір документів на державне зберігання.

У процесі упорядкування документів з'являється можливість ак-

тивно впливати на організацію роботи з документами в установах, залучати працівників до складання і уточнення номенклатур справ, погоджувати строки зберігання і дбайливо ставитися до документів. Звичайно, не відразу вдається досягти належних результатів у наведеному порядку в поточному діловодстві установ. Нерідко тут склалися традиційні, застарілі системи ведення справ, і нелегко буває запроваджувати нове, сучасне.

Одним із важливих напрямів діяльності об'єднаного архіву є використання документів у наукових та практичних цілях. Нині в ньому зберігається 8 тис. справ, які майже повсякденно використовуються. Читального залу, звичайно, немає, але в робочій кімнаті виділений окремий стіл для дослідників. Над документами архіву в 1973 р. працювали співробітники одеського «Укрпівдендипроводгоспу», Київського ветеринарного управління, Миколаївської сільськогосподарської дослідної станції, Миколаївського філіалу інституту «Укрземпроект» та ін. Протягом року із сховища видано 417 справ.

В агітаційно-пропагандистських цілях ми використовували документи як нашого архіву, так і обласного. Для працівників облсільгоспуправління і підвідомчих установ прочитані лекції і доповіді з історії міста Миколаєва, миколаївських обласних партійної і комсомольської організацій, про Миколаїв у період тимчасової німецько-фашистської окупації, радянський патріотизм та ін.

Довідкова робота у нас поки що невелика, оскільки ще не від усіх підвідомчих установ прийняті документи особового складу. Ми ще дуже мало зробили в організаційно-методичній роботі, є ще багато і інших невирішених питань і тому хотілося б, щоб Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР більше уваги приділяло об'єднаним відомчим архівам і подавало їм необхідну науково-методичну допомогу. Бажано, щоб на сторінках «Архівів України» частіше з'являлися статті про роботу об'єднаних відомчих архівів України.

Г. С. ГАЛДІНА

ДІЛОВОДСТВО

СКЛАДАННЯ ТА ОФОРМЛЕННЯ ДОКУМЕНТІВ ВІДПОВІДНО ДО ВИМОГ ОСНОВНИХ ПОЛОЖЕНЬ ЄДСД ТА ДЕРЖАВНИХ СТАНДАРТІВ НА ОРГАНІЗАЦІЙНО-РОЗПОРЯДЧУ ДОКУМЕНТАЦІЮ

Управлінська діяльність відомства, установи, організації, підприємства (далі — установи) складається з ряду самостійних функцій: планування, обліку, звітності і т. ін. Однією з них є організаційно-розпорядча діяльність, спрямована передусім на організацію дій органів управління. Тому документи, що створюються в процесі цієї діяльності, одержали найменування організаційно-розпорядчих. Умовно вони поділяються на три групи: 1) організаційні (положення, статuti, інструкції, правила та ін.); 2) розпорядчі (постанови, розпорядження, накази, вказівки, рішення); 3) довідково-інформаційні (листи, доповідні записки, довідки, протоколи, акти та ін.).

Кожен вид документів підрозділяється ще на ряд різновидів, наприклад: протоколи — зборів, колегії, наукової ради; акти — експертизи, про нещасні випадки і т. ін. 15 червня 1972 р. Держстандарт СРСР затвердив два державних стандарти на організаційно-розпорядчу документацію: ГОСТ 6.38—72 «Основні положення» і ГОСТ 6.39—72 «Формуляр-зразок». Стандарт 6.38—72 «Основні положення» встановлює загальні вимоги щодо оформлення документів у цілому, а також їх окремих реквізитів, обов'язкових для всіх видів організаційно-розпорядчої документації. Форми документів повинні відповідати вимогам ГОСТу 6.39—72 «Формуляр-зразок», на основі якого установи проектуєть бланки документів.

Кожна установа повинна розробити і застосовувати два види бланків: 1) для листів і 2) загальний — для інших документів. Відрізняються вони тим, що бланк для листів містить реквізит «індекс підприємства зв'язку, поштова і телеграфна адреса, номер телетайпа, номер телефону, номер рахунку в банку» і постійну частину реквізиту «посилання на індекс і дату вхідного документа». На загальному бланку ці реквізити відсутні, а на вільному місці проставляються реквізити «найменування виду документа» і «місце складання чи видання».

Бланки виготовляються на аркушах двох форматів: А-4 (210×297 мм) і А-5 (148×210 мм) (згідно з ГОСТом 9327—60) і тільки чорною фарбою. Для обох видів бланків організаційно-розпорядчих документів допускаються два варіанти розташування реквізитів — кутовий і поздовжній. Бланки з кутовим штампом раціональніші, оскільки праворуч від штампу на вільній площі заповнюють у цьому разі реквізит «адресат». Кількість же документів з цим реквізитом становить близько 85% усіх організаційно-розпорядчих документів (листи, довідки, доповідні записки).

Застосування бланків того чи іншого формату в кожному конкретному випадку визначається обсягом тексту документа. Виготовляються бланки з паперу білого кольору, лише у виняткових випадках допускається користуватися папером, слабо забарвленим у світлі тони.

На бланках формату А-5 виготовляються службові документи, текст яких не перевищує 7 рядків машинописного тексту через один інтервал.

Бланки з кутовим штампом доцільно застосовувати також при оформленні протоколів, актів тощо, тобто документів, що мають реквізит «гриф затвердження», місце якого, як і реквізиту «адресат», — у верхньому правому куті бланка.

Поздовжнє розташування штампу доцільне у тих випадках, коли найменування установи разом з найменуванням вищестоящої організації, якій вона підлегла, складається з великої кількості знаків і не може розміститися на площі, відведеній державним стандартом 6.39—72 для кутового штамп. Поздовжній штамп можуть застосовувати також установи національних республік. Реквізити штампів на цих бланках друкуються двома мовами — національною і російською (ліворуч — національною, праворуч — російською). (На кутовому штампі в цьому разі реквізити друкують зверху національною мовою, а під ним — російською).

На основі загального бланка допускається виготовляти бланки для окремих видів документів (при умові видання не менше 200 таких документів на рік), при цьому загальний бланк доповнюється найменуванням виду документа і окремими реквізитами, властивими тільки даному виду документа. Державні стандарти не обмежуються лише вимогами до дотримання єдиних форм бланків документів, а встановлюють також правила їх складання і оформлення, що знайшло своє відбиття в

Основних положеннях ЄДСД. Виготовляючи документи, працівники апарату управління виконують завдання та функції, які покладаються на установу відповідно до профілю її діяльності. До роботи з документами залучається увесь діловий персонал організації (секретарі, референти, інспектори, друкарки, діловоди, експедитори та інші). Від рівня організації їх роботи залежить якість документів, можливість оперативного використання закладеної в них інформації. Тому при складанні, виготовленні і оформленні документів необхідно дотримуватися тих вимог і правил, які забезпечують правову підставу документів, сприяють їх оперативному виконанню і використанню у науково-історичних і довідкових цілях, створюють передумови для машинної обробки інформації.

ЄДСД вимагає, щоб кожен вид документа був забезпечений всім строго визначеним комплексом реквізитів із стабільним порядком їх розміщення. Будь-який документ повинен містити передусім вказівку про установу — автора документа (як правило, зазначається в штампі бланка), найменування виду документа (довідка, доповідна записка, акт тощо — за винятком листа), адресу і дату, правильно складений заголовок, відмітки про проходження, виконання і погодження документа, підпис, гриф затвердження і печатку (в разі потреби). Всі ці та інші реквізити мають розташовуватися на певних місцях, визначених державним стандартом 6.39 — 72.

Відповідно до назви виду документа визначаються особливості викладу його змісту і побудови тексту, значення документа і ступінь обов'язковості його виконання.

Всі документи формату А-4 повинні мати заголовок, який коротко і точно, одним реченням передає зміст документа. Складає його виконавець. Формулюється він за допомогою віддієслівного іменника і відповідає на запитання «Про що документ?» — «Про впорядкування...», «Про організацію...», «Про виплату...». Наприклад: «Про додаткову поставку вагонів», «Про стан виконання виробничого плану за 9 місяців 1974 р.». Заголовок друкується в лівому верхньому куті бланка через один інтервал після всіх інших постійних реквізитів. Для документів, що стосуються декількох питань, або великих за обсягом, складаються підзаголовки, які розташовуються у лівій частині аркуша. Заголовок не проставляється на телефонограмах, повідомленнях і на документах, текст яких вміщується на аркуші формату А-5. Якщо обсяг заголовка перевищує 140 знаків (5 рядків машинописного тексту довжиною 28 знаків), допускається продовжувати його до межі правого поля документа.

На багатьох видах службових документів (листах, вказівках, доповідних записках, довідках, повідомленнях тощо) проставляється назва адресата, тобто установи або особи, якій вони направляються. Встановлені такі правила адресування: документ адресується установі або її структурному підрозділу (у називному відмінку), наприклад:

*Міністерство комунального господарства
УРСР
або
Міністерство будівництва підприємств важкої
індустрії УРСР
Планово-економічне управління*

ЄДСД допускає адресування документів конкретній посадовій особі, наприклад:
*Дарницький завод залізобетонних конструкцій
Начальнику відділу постачання
т. Крамаренку М. А.*

Якщо документи адресують керівникові установи, то найменування останньої повинно входити до складу найменування посади адресата, наприклад:

*Начальнику республіканського виробничого
об'єднання трикотажної промисловості
УРСР
т. Сивохиній А. В.*

Конкретній особі документ адресують тоді, коли виконавець упевнений в тому, що ця особа повинна бути ознайомлена з змістом документа.

До складу реквізиту «адресат» може входити поштова адреса, яка розміщується нижче найменування адресата через два міжрядкових інтервали. Немає потреби зазначати адресу на документах, що надсилаються у вищі урядові органи, постійним кореспондентам, а також установам підвідомчої системи. При адресуванні документа кільком однорідним організаціям їх слід називати узагальнено, наприклад:

*Начальникам Головних управлінь,
директорам об'єднань*

Якщо документ адресується приватній особі, то спочатку вказується поштова адреса, а потім адресат, наприклад:

*143015, Свердловськ-15, вул. Садова, 8, кв. 3,
т. Васильєву В. І.*

Якщо один і той же документ направляється кільком різним адресатам, всі вони зазначаються на документі, але не більше чотирьох. В противному разі викона-

вещь складає список розсилки документа, а на кожному примірнику вказується тільки один адресат.

Кожна складова частина реквізиту «адресат» — найменування організації, структурного підрозділу, посади з прізвищем і ініціалами особи, якій адресується документ, і поштова адреса — повинна друкуватися з нового рядка від одного положення табулятора*.

ЄДСД та державні стандарти передбачають певні правила датування документів. Дата — обов'язковий реквізит кожного документа. Документ без дати втрачає свою юридичну силу, опиняється поза часом. Датою документа є дата його підписання, затвердження або події, зафіксованої в самому тексті документа. Так, датою листа, наказу є дати їх підписання; датою протокола, акта — день (чи дні) звершення зафіксованої в них події, а не підписання; датою плану, звіту та інших документів, що потребують затвердження — дата їх затвердження. Датою вступу розпорядчого документа в силу є день його одержання адресатом (якщо документом не обумовлено інший термін). Проставляє дату на документі особа, яка його підписує чи затверджує.

Дата служить пошуковою ознакою і поряд з назвою документа та його реєстраційним номером називається при посиланні на нього. Реквізит «дата» складається в трьох пар арабських цифр, розділених крапками, які означають число, місяць і рік (якщо число або місяць складаються тільки з одиниць, то перед ними ставиться нуль), наприклад: 07.08.73 (тобто 7 серпня 1973 р.), 23.02.74 (тобто 23 лютого 1974 р.).

У той же спосіб датуються всі діловодні помітки на документі, пов'язані з його проходженням і виконанням. У тексті ж документа дати можуть зазначатися традиційним способом, тобто: 5 травня 1973 р. Дата підписання вказується у відведеному місці в штампі бланка. Якщо документ надрукований не на бланку, дата проставляється під текстом документа поруч з підписом, наприклад:

Начальник контрольно-ревізійного відділу

Міністерства зв'язку УРСР

І. А. Головченко

підпис

Дати погодження і затвердження вказуються у відповідних графах.

Згідно з вимогами ЄДСД текст документа має бути точним, не допускаючи двозначних тлумачень. При його підготовці необхідно дотримуватися таких основних правил: службовий документ, як правило, складається від імені юридичної особи — установи або структурного підрозділу; зміст його повинен бути об'єктивним і викладеним у нейтральному тоні, при якому стислому викладі має забезпечуватися повнота інформації; для цього слід домагатися типізації мовних засобів і стандартизації термінів, замінити складні речення простими. Текст документів рекомендується умовно ділити на дві частини: у першій — обґрунтування, у другій — висновки, пропозиції, рішення, розпорядження або прохання. За цим же принципом складається і текст документа, якщо він вкладений весь в одну фразу.

Для мови службової документації неприпустимі діалектизми, просторіччя і жаргонні слова. Текст складається не від першої, а від третьої особи, при цьому займенники замінюються іменниками: «Завод просить...», «Міністерство вимагає...», «Інститут доповідає...», «Главк доводить до відома...», «Трест не заперечує...», «Управління відповідає...» і т. п. У листуванні бажано уникати професіоналізмів.

Великі за обсягом тексти документів рекомендується ділити на розділи, підрозділи, пункти і підпункти, які нумерують арабськими цифрами. Підрозділи нумерують у межах розділу. Номер підрозділу складається з номерів розділу і підрозділу, розділених крапками, наприклад, 2.1. Пункти нумерують у межах розділу, якщо немає підрозділів. Номер пункту складається з номерів розділу, підрозділу і пункту, наприклад, 2.1.3; 5.2.1. Допускається суцільна нумерація складових частин тексту арабськими цифрами. Таблиці в тексті документа оформляють згідно з ГОСТ 1.5—68. Якщо документ займає два і більше аркушів, другий і наступні аркуші нумерують у правому верхньому куті. Якщо ж текст друкується в обох боків аркуша, то непарні сторінки нумерують у правому куті, парні — у лівому верхньому куті. Текст друкується через півтора міжрядкових інтервали. На бланках формату А-5 допускається друкування тексту через один інтервал. Перший рядок кожного абзаца друкується через п'ять знаків від межі лівого поля. Тексти документів, які готуються до видання друкарським способом, друкують через два міжрядкових інтервали.

Незалежно від того, друкується документ на чистому аркуші чи на бланку, він повинен мати стандартні розміри, а розміщення всіх основних реквізитів документа, надрукованого на чистому аркуші, має відповідати типовому формуляру. На аркуші формату А-4 виготовляються документи тільки великого обсягу. Якщо до документа додаються інші документи, то це обов'язково зазначається в кінці тексту. Вказівка на додаток, про який мовиться в тексті, робиться за такою формою:

Додаток: На 3 арк. в 1 прим.

* Табулятором зветься обмежувач, що зупиняє каретку друкарської машинки у заданих положеннях.

В усіх інших випадках перелічуються найменування додатків з зазначенням кількості аркушів і примірників кожного з них, наприклад:

Додаток: 1. Довідка про стан раціоналізаторської роботи на 5 арк. в 1 прим.

2. План заходів по техніці безпеки на II півріччя 1974 р. на 3 арк. в 3 прим.

Якщо до документа додається документ, який має свій додаток, то відмітку про це оформляють так:

Додаток: Лист Міністерства комунального господарства УРСР від 25.03.74 № 10—13—735 і додаток до нього, всього на 7 арк.

Кількість аркушів зброшурованих додатків не зазначається. Слово «Додаток» друкується нижче тексту через 2—4 міжрядкових інтервали від межі лівого поля малими літерами.

Додатки до розпорядчих документів (постанов, розпоряджень, наказів, рішень тощо) повинні мати відмітку, яка пов'язує їх з основним документом і надає їм юридичної сили. Ця відмітка друкується у верхньому правому куті першого аркуша, з зазначенням назви розпорядчого документа, його дати і номера, наприклад:

Додаток до наказу начальника Головного управління консервної промисловості від 23.03.74 № 47.

При наявності кількох додатків до розпорядчого документа вони нумеруються, наприклад: Додаток № 1 до наказу..., Додаток № 2 до наказу... і т. д. Крім вказаних специфічних позначень, документи-додатки повинні мати всі необхідні реквізити: найменування, заголовок, дату, підпис. Їх необхідно обов'язково підписувати відповідним посадовим особам, які відповідають за їх зміст.

Важливе значення має правильне засвідчення документів. Воно означає завершення підготовки документа, надає йому юридичної сили, підтверджує відповідальність посадової особи за його зміст. Основними способами засвідчення документа є підпис або затвердження і проставлення печатки. Підпис — обов'язковий реквізит будь-якого документа. Право підпису різних категорій документів певними посадовими особами має бути визначено в нормативних документах, які регламентують роботу установи. Переважна більшість документів має, як правило, один підпис. Два підписи проставляють на документах колегіальних органів — протоколах, постановах, рішеннях. Ці документи рекомендується підписувати керівникові і секретареві колегіального органу. Розпорядження, прийняті колегіальним органом, мають один підпис. Декількома підписами засвідчуються акти. При підписанні документів, складених комісією, вказуються не посади осіб, а розподіл обов'язків між ними, наприклад:

Голова комісії _____ А. І. Семенець

Члени комісії: _____ О. В. Подоляк

_____ М. Б. Христенко
(особистий підпис)

Документи, що видаються від імені двох, трьох і більше установ, повинні мати відповідне число підписів.

Як правило, підписується перший примірник документа. До складу підпису входять: назва посади особи, яка підписує документ, її особистий підпис і розшифровка підпису, наприклад:

Заступник міністра _____ І. Г. Антоненко

Директор заводу _____ А. М. Самохін

Начальник Головного управління _____ О. С. Мельников
(особистий підпис)

Посада може зазначатися повністю (якщо документ виготовлено на чистому аркуші) або коротко (якщо документ виготовлено на бланку установи). Наприклад, на аркуші без штампа: «Начальник Головного управління річкового флоту при Раді Міністрів УРСР»; на бланку — «Начальник Головного управління».

Підпис відбивається від тексту (або позначення про додаток) на 2—4 міжрядкові інтервали. Розшифровка підпису в реквізитах «підпис», «гриф затвердження», «гриф погодження» складається з ініціалів і прізвища особи, яка підписує документ, і друкується на рівні останнього рядка найменування посади. При наявності кількох підписів, що розміщуються один під одним, найменування посад і розшифровка підписів відбиваються на 2—4 міжрядкові інтервали. Якщо документ підписують кілька осіб з рівнозначними посадами, їх підписи розміщують на одному рівні, наприклад:

Міністр зв'язку УРСР

_____ Г. З. Сінченко
(особистий підпис)

Міністр комунального господарства
УРСР

_____ В. Д. Площенко
(особистий підпис)

Якщо внутрішні документи оформляються не на бланку, до складу реквізиту «підпис» включаються найменування відомства або установи і структурного підрозділу, наприклад:

*Начальник технічного управління
Мінкомунгоспу УРСР*

підпис

Г. С. Сафаров

Основні положення ЄДСД рекомендують такий порядок затвердження документів. Затверджується документ після його підписання. Цим актом санкціонується зміст документа або розповсюдження його дії на певне коло організацій. Такий документ набуває юридичної сили тільки з моменту затвердження. Затверджуються, як правило, положення про установи і їх структурні підрозділи, статuti підприємств, структура і штатний розклад, різні нормативні й інструктивні акти, поточні і перспективні плани, акти контрольно-ревізійного характеру, акти прийому в експлуатацію закінчених будівництвом або реконструйованих будинків і споруд, акти прийому-передачі справ, окремі різновиди протоколів. Затвердження документів здійснюється двома способами: грифом затвердження або виданням розпорядчого документа (постанови, рішення, наказу). Обидва способи мають однакову юридичну силу. Розпорядчий документ рекомендується видавати, коли введення документа потребує додаткових дій і вказівок.

Гриф затвердження складається з таких елементів: слова «Затверджую», посади, особистого підпису, розшифровки підпису і дати затвердження. Гриф затвердження розміщується у верхньому правому куті документа, наприклад:

ЗАТВЕРДЖУЮ

*Начальник Республіканського виробничого
об'єднання трикотажної промисловості
УРСР*

(особистий підпис)

А. В. Сивохіна

22.07.73.

При затвердженні документа правовим актом гриф затвердження оформляється за формою:

ЗАТВЕРДЖЕНО

*наказом міністра харчової промисловості
УРСР від 12.12.73 № 430.*

В разі необхідності особливого засвідчення оригіналів документів на них проставляється гербова печатка. Це роблять при засвідченні прав певних осіб, при фіксуванні фактів витрати грошових коштів і матеріальних цінностей, а також коли це передбачено спеціальними правовими актами — на договорі, статуті, положенні, дорученні, посвідченні, відзиві на дисертацію, трудовій книжці і титульному списку. Докладний список документів, на яких проставляється гербова печатка, повинен бути розроблений у кожній установі. Печатки інших видів застосовуються головним чином при засвідченні автентичності копій і розмножених примірників розпорядчих документів, довідок про трудову діяльність громадян. Печатку на документі проставляють так, щоб вона частково захоплювала найменування посади особи, яка підписала документ.

Згідно з ЄДСД змінилося місце розташування грифу погодження документа. Тепер він розміщується нижче реквізиту «підпис» або на окремому аркуші погодження. Погодження є засобом попереднього розгляду й оцінки проекту документа. В ході погодження визначається правильність зафіксованих у документі рішень, їх політична, економічна і науково-технічна обгрунтованість, відповідність діючому законодавству і правовим актам, що визначають компетенцію установи. Погоджуються документи з установами, підприємствами, організаціями, структурними підрозділами і посадовими особами, які відповідно до їх компетенції мають відношення до питань, що містяться у проекті документа. Погодження може здійснюватися як у межах однієї установи з певними структурними підрозділами і посадовими особами, так і поза нею з підлеглими і неподлеглими органами. Внутрішнє погодження документа доцільно проводити в такій послідовності: з функціональними галузевими, територіальними підрозділами, дорадчими органами установи, громадськими організаціями, з робітниками, які відповідають за вирішення функціональних питань (головні, старші спеціалісти і т. п.), з фінансовими підрозділами, з юридичною службою, з заступником голови колегіального органу або заступником керівника установи, який відає питаннями, про які йдеться в проекті документа.

Зовнішнє погодження проводиться: з підлеглими і неподлеглими органами, з організаціями, які займаються науковими дослідженнями в тій галузі, до якої має відношення зміст документа, з партійними і громадськими організаціями, з органами надвідомчого контролю (нагляд) в санітарній, протипожежній та ін. галузях, з вищестоящими органами загальної або галузевої компетенції, коли законодавством передбачена можливість управлінських дій тільки з дозволу цих органів. Формою внутрішнього погодження документа є візування проекту. Віза складається з особистого

підпису і дати погодження. При потребі можуть бути зазначені посада особи, яка візує документ, і розшифровка її підпису, наприклад:

Начальник фінансового відділу

_____ *А. К. Ручко*
(особистий підпис)

12.07.73.

Зауваження чи доповнення до документа викладаються на окремому аркуші. В цьому разі віза має таку форму:

Начальник виробничого відділу

_____ *В. М. Поточняк*
(особистий підпис)

05.05.73. Дивись зауваження.

Вихідні документи візують на примірниках, що залишаються в установі, внутрішні — на першому примірнику.

Зовнішнє погодження проекту документа, як правило, оформляється спеціальним грифом:

ПОГОДЖЕНО

*Заступник міністра сільського господарства
УРСР*

_____ *І. М. Кравченко*
(особистий підпис)
09.03.74.

При наявності кількох грифів погодження їх розташовують двома вертикальними колонками. Першу колонку друкують від 0-го положення табулятора, другу — від 5-го.

Вказівка про виконання документа, згідно з вимогами ЄДСД, зазначається у формі резолюції керівника установи або структурного підрозділу. В резолюції керівника, як правило, повинні бути вказані: прізвище і ініціали виконавця, якому направляється документ, що потрібно зробити, спосіб, порядок і строки виконання, підпис керівника і дата.

Резолюції повинні містити чіткі і вичерпні вказівки про порядок і характер виконання документів і виконавців. Не рекомендується писати резолюції типу: «Прошу переговорити», «Прошу зайти до мене» і т. п. Проходження документів має бути організоване так, щоб кількість резолюцій на документі була мінімальною, як правило, не більше однієї. Послідуючі резолюції потрібні в тому разі, якщо в них деталізується порядок виконання, конкретизуються прізвища виконавців. Резолюція пишеться на самому документі в правому верхньому куті на вільному від тексту місці.

Копії документів засвідчують проставлянням нижче реквізиту «підпис» засвідчувального напису «вірно», найменування посади працівника, який засвідчує копію, його особистого підпису і дати, наприклад:

Вірно: інспектор _____ *А. С. Крутько*
(особистий підпис)
27.04.74.

Дозволяється засвідчувати копії документів печаткою. Копії вихідних документів — другий, третій та інші примірники, що відкладаються у справі, — не засвідчуються. На другому примірнику документа інспектор канцелярії чи секретар проставляє дату підписання і реєстраційний індекс, наданий оригіналові. Цей примірник друкується не на бланку. Підпис керівника на оригіналі підтверджується візою виконавця за формою:

О. п. Вірно: ст. інспектор _____ *Г. М. Глизь*
(особистий підпис)
20.08.73.

Копія документа — це відтворення всіх його реквізитів. Вона виготовляється і видається з дозволу керівника установи або керівника структурного підрозділу. Установа може засвідчити копії тільки своїх документів*. Разом з тим при вирішенні справ, які стосуються прийому громадян на роботу, навчання, задоволення їх трудових, житлових і т. п. прав, при формуванні особових справ працівників, учнів і студентів установи мають право виготовляти копії документів, виданих іншими установами і необхідних для вирішення відповідних питань (копії дипломів і свідоцтв про освіту тощо).

Копія документа відтворюється на бланку даної установи і засвідчується підписом посадової особи. При виготовленні копії не на бланку з оригіналу документа,

* Це не розповсюджується на архівні установи і нотаріат.

виготовленого на бланку, повністю відтворюється текст бланка оригіналу. На першому аркуші копії робиться позначення «Копія».

Проходження документа в установі фіксується відповідними позначеннями, які проставляються на нижньому полі першого аркуша, праворуч. Відмітки роблять від руки або з допомогою гумового штампеля розміром не більше 19×41 мм.

У відмітці про надходження рекомендується подавати скорочене найменування організації. Відмітка про взяття документа на контроль робиться у вигляді обумовленого позначення (наприклад, літери «К»), яке виконується від руки або гумовим штампелем («Контроль»). Ця відмітка проставляється на лівому полі проти заголовка. Відмітку про виконання документа проставляють на документі в тому разі, коли немає іншого документа, який засвідчує його виконання, наприклад:

*Питання вирішене по телефону з начальником управління т. Петрусь В. Г. 01.07.73.
(Особистий підпис)*

Відмітку про направлення документа до справи повинен підписати виконавець, наприклад:

*До справи 15.1 (особистий підпис)
15.12.73.*

Кожний вихідний документ повинен мати відмітку про виконавця документа. Вона складається з прізвища виконавця і номера його службового телефону і друкується у лівому нижньому куті лицевої або зворотної сторони останнього аркуша документа. Нижче прізвища виконавця дозволяється друкувати індекс друкарки, кількість надрукованих примірників і дату друку, наприклад:

*Приходько 730316
лн 3 10.12.73*

Всі наведені правила складання та оформлення документів повинні виконуватися всіма установами, підприємствами і організаціями, на яких розповсюджуються вимоги Єдиної державної системи діловодства. Безумовне виконання цих вимог допоможе упорядкувати роботу з управлінською документацією в масштабі всієї країни, встановити та впровадити в практику роботи державних установ і організацій єдині раціональні принципи роботи з документами. В свою чергу це сприятиме впровадженню механізованої й автоматизованої обробки інформації в управлінні.

О. М. ГОМОНОВ

ДО 400-РІЧЧЯ КНИГОДРУКУВАННЯ НА УКРАЇНІ

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 400-РІЧЧЮ КНИГОДРУКУВАННЯ НА УКРАЇНІ

М. Г. ВАВРИЧИН

15 березня ц. р. в Центральному державному історичному архіві УРСР у м. Львові відбулася наукова конференція, присвячена 400-річчю книгодрукування на Україні. В конференції взяли участь представники науково-дослідних установ, вищих учбових закладів, наукових бібліотек, музеїв Львова, працівники облдержархіву, архівного відділу облвиконкому та інших установ.

Відкриваючи роботу конференції, директор ЦДІА УРСР у м. Львові Н. Ф. Врадій підкреслила, що відзначення 400-літнього ювілею книгодрукування на Україні є святом дружби народів нашої країни. Запровадження друкарства було викликане суспільною необхідністю, зумовленою розвитком соціально-економічного і культурного життя. Іван Федоров, йдучи в ногу з часом, присвятив своє життя справі заснування і поширення друкарства в Росії, Білорусії і на Україні. Вагоме місце в творчій біографії першодрукаря займає його діяльність на Україні — тут вийшло 7 із відомих на сьогодні 12 його друків.

Особливе значення має те, що конференція відбулася в стінах ЦДІА УРСР у м. Львові, який зберігає в своїх сховищах найбільшу в світі збірку оригінальних документів про життя і діяльність Івана Федорова. Архівні документи свідчать про умови, в яких Іван Федоров налагоджував книгодрукування у Львові, його зв'язки з львів'янами, представниками білоруського, молдавського народів.

Н. Ф. Врадій ознайомила присутніх з роботою, яку провів архів, готуючись до відзначення ювілейної дати. Зокрема, вона відзначила підготовку до видання збірника документів «Іван Федоров та його послідовники на Україні», вихід у світ книги «Папір та філіграні на українських землях (XVI — початок XX ст.)», відкриття документальної виставки «Іван Федоров і книговидавнича справа на Україні».

З доповіддю «400 років книгодрукування на Україні» на конференції виступив зав. відділом Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР доктор філологічних наук О. І. Дей. Він проаналізував історію розвитку книговидавничої справи на Україні від часів появи першої книжки, надрукованої Іваном Федоровим у Львові в 1574 р., до сьогодні. Радянська Україна, відзначив доповідач, досягла чудових успіхів у книговидавничій справі: річний тираж республіканських видань наближається до 130 млн. книжок та брошур. Всього за роки Радянської влади на Україні видано понад 3 млрд. прим., переважна більшість яких видана українською мовою.

Доповідач розповів про етапи розвитку книги на Україні та її роль у громадсько-політичному житті, відзначив, що починаючи від «Букваря» Івана Федорова в друкованій продукції України важливе місце займає навчальна книга. В кінці XVI і в XVII ст. книга включається в активну боротьбу проти окатоличення та полонізації українського населення.

На грані XVI — XVII ст. центр книгодрукування перемістився на схід — у Київ, Новгород-Сіверський, Чернігів. У друкарнях цих міст, крім культових книг, друкувалися твори українських письменників — Захарія Копистенського, Памви Беринди, Іоаннікія Гаятовського, Інокентія Пізеля, Лазаря Барановича, Антонія Радивиловського, які порушували актуальні питання суспільного життя того часу, мали гостре антикатолицьке спрямування.

В кінці XVIII ст. виданням «Енеїди» Івана Котляревського (1798 р.) почався новий період в історії української книговидавничої справи — друкування книг живою народною мовою. Видатними книгами, які відобразили відгомін соціальних ідей Радіщева і декабристів, були згадані «Енеїда» І. Котляревського, збірники народних пісень М. Максимовича (1827 і 1834 рр.), альманахи «Русалка Дністровая» М. Шашкевича, І. Вагилевича та Я. Головацького.

В умовах революційно-демократичного періоду визвольного руху посилюється роль книги в ідеологічній боротьбі. Центрами української книги стають Київ, Львів, Харків, Одеса. Велику допомогу у випуску українських книг надають петербурзькі та московські видавці й друкарні. Саме в Петербурзі в 1840 р. вийшло етапне в історії української книги видання — «Кобзар» Т. Г. Шевченка. В цей період було надруковано ряд розвінчувальних капіталістичний лад видань, зокрема революційно-демократичні журнали та альманахи І. Франка та М. Павлика, книги безцензурного видавництва «Громада» в Женеві, твори українських письменників, представників критичного реалізму.

Активна участь друкованого слова в пропаганді революційної суспільної думки, в ідейному спрямуванні визвольного руху в Росії викликала репресії з боку царського уряду та панівних кіл, що проявилися у виданні ряду розпоряджень та указів царського уряду, які забороняли друкування українських книжок, довіз українських видань в Росію з-за кордону, встановлювали сувору цензуру. О. І. Дей навіть цифрові

дані, які свідчать про те, до яких наслідків призвели царські репресії проти української прогресивної книжки. Так, якщо в 1862 р., до Валуївського указу, вийшло 42 українські книжки, то у 1864—лише 12, у 1865—5, а в 1866 не вийшло жодної. Подібна ситуація спостерігалася й після Емського акту 1876 р.: 1877 рік відзначений повною відсутністю українських видань.

О. І. Дей спинився на історії української книги в Галичині в період панування Австро-Угорської монархії, де після конфіскації «Русалки Дністрової» в 1837 р. українська демократична книга зазнавала постійних переслідувань з боку уряду, церкви та керівників різних ліберально-буржуазних і націоналістичних товариств і партій.

Пролетарський період визвольного руху характеризується швидким зростанням кількості українських видань, зокрема творів класиків марксизму-ленінізму. Із загальної кількості 2804 назв книг, виданих українською мовою в межах Росії протягом 1798—1916 рр., дві третини надруковано у переджовтнєве двадцятиріччя.

Період справжнього розквіту української книги й друку був відкритий Великим Жовтнем. Ленінська національна політика по-новому вирішила питання національної культури. Рівноправний культурний розвиток народів Союзу РСР знайшов своє втілення і в книжковій справі. Доповідач докладно схарактеризував історію видавництва Радянської України, зазначивши, що в 1970 р. в республіці працювало 30 спеціалізованих книжкових видавництв, назвав їх кращі видання за останні роки, серед яких: українські видання творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, УРЕ, «Історія міст і сіл УРСР», «Історія українського мистецтва», «Радянська енциклопедія історії України», «Енциклопедія народного господарства», твори українських письменників та багато інших.

На закінчення доповідач наголосив, що українська книга в наш час разом з російською та друкованим словом інших народів нашої Вітчизни відіграє величезну роль у всіх сферах життя радянського суспільства.

Доповідь старшого наукового співробітника Інституту суспільних наук АН УРСР кандидата історичних наук Я. Д. Ісаєвича була присвячена діяльності першодрукаря Івана Федорова на Україні. Величезною заслугою Івана Федорова було те, що його діяльність відповідала назрілим потребам суспільно-політичного та культурного розвитку. На основі архівних документів доповідач схарактеризував середовище, в якому працював першодрукар, докладно спинився на особливостях змісту, мови і оформлення перших на Україні друкованих видань, зокрема, показав значення двох першодрукованих Букварів (Львів, 1574 р., Острог, 1578 р.), а також надрукованої Іваном Федоровим у 1580 р. Книжки Тимофія Михайловича — найстарішого друкованого науково-довідкового посібника.

Доповідач полемізував з тими істориками, які вважають головною причиною переїзду Івана Федорова зі Львова до Острога фінансові труднощі. Насправді друкар погодився взяти участь в роботі острозького науково-літературного гуртка, оскільки в багатьох питаннях був однодумцем провідних острозьких публіцистів-просвітителів та науковців — Герасима Смотрицького, Тимофія Михайловича, Василя Суразького та інших.

У доповіді було підкреслено, що у виданих на Україні книжках Іван Федоров вперше застосував обрамлені дереворитними рамками титульні аркуші, виливні набірні оздобы, шрифти і орнаментальні кінцівки нового зразка. Зразкові у всіх відношеннях видання Івана Федорова стали надійною основою для дальшого безперервного розвитку поліграфічної промисловості України, сприяли зміцненню російсько-українсько-білоруських культурних зв'язків.

«Нові документи про російсько-українсько-білоруські зв'язки в галузі книгодрукування» — такою була тема доповіді старшого наукового співробітника ЦДІА УРСР у м. Львові О. Я. Мацюка. Він відзначив, що зв'язки трьох братніх народів у галузі книгодрукування, які започаткував Іван Федоров та його школа, знайшли численних послідовників і протягом чотирьох століть сприяли розвитку книговидавничої справи в Росії, на Україні та Білорусії, були важливим фактором розвитку культури трьох братніх народів, їх зближення і, в кінцевому результаті, возз'єднання в єдину сім'ю народів Союзу РСР. Саме в книгодрукуванні, цій найяскравішій сторінці історії культури кожного народу, широко відбиті ділові зв'язки представників трьох братніх народів, які незалежно від свого походження віддавали свої знання і працю у спільний культурний фонд. Про це свідчить діяльність таких відомих діячів культури того часу, як Іван Федоров, Петро Мстиславець, Лаврентій Зизаній Тустановський, Спиридон Соболю, Михайло Сльозка.

Далі О. Я. Мацюк розповів про нововиявлені архівні документи, які свідчать про тісні взаємозв'язки російських, українських та білоруських друкарів, зокрема про діяльність Спиридона Соболя на Україні. Новознайдений архівні документи, які зберігаються в Центральних державних історичних архівах Білоруської РСР у Мінську і Української РСР у м. Львові, свідчать не лише про білоруське походження Спиридона Соболя, якого раніше ряд дослідників вважали українським друкарем, але й про його зв'язки з передовими представниками російської та української культури того часу як ученого, педагога, друкаря, словолитника і навіть майстра по виготовленню паперу. В актових книгах Могилівського магістрату виявлено ряд записів з 1636—1647 рр., які стосуються його сім'ї та діяльності. Ці документи свідчать про те, що

Спиридон Соболю надрукував у Могилеві «Буквар языка словенска» (1636 р.), «Псалтырь» (1637 р.), «Апостол» (1638 р.), «Тестамент царя Василя» (1638 р.).

Найбільший інтерес серед нововиявлених документів становить заповіт Спиридона Соболя від 13 (3) лютого 1645 р., яким друкар заповідає своє майно, в тому числі й по 600 незакінчених «Апостолів» двом з чотирьох своїх синів. Документи, знайдені у львівських архівосховищах, розповідають про зв'язки Спиридона Соболя з містами Кам'янцем-Подільським і Сокалем. Є також згадки про другий заповіт Соболя сокальській церкві, від 7 серпня 1645 р. З інших документів відомо, що Спиридон Соболю заповів сокальській церкві 14 книг, дві гравійовані пластини і два залізних валки. Згідно з нововиявленими документами, Спиридон Соболю помер у 1645 р. монахом Києво-Печерського монастиря під чернечим ім'ям Сильвестр. Це підтверджує, що друкарі Спиридон і Сильвестр, які згадуються в документах, є однією особою. На підставі нових відомостей доповідач спростовує думку А. С. Зьорнової про видання Спиридоном Соболю «Букваря языка словенска» в 1649 р. На думку О. Я. Мацюка, це видання належить одному з помічників або учнів С. Соболя.

Учасники конференції заслухали доповідь голови Археографічної комісії АН СРСР доктора історичних наук С. О. Шмідта про видавничу діяльність очолюваної ним комісії. Доповідач високо оцінив діяльність львівських архівістів та науковців у справі збереження і публікації документальних матеріалів, у розвитку спеціальних історичних дисциплін. Він розповів про діяльність Археографічної комісії, заснованої в 1956 р. за ініціативою академіка М. М. Тихомирова, охарактеризував її роботу як одного з закладів АН СРСР, який координує дослідження в галузі археографії, історії архівної справи, спеціальних історичних дисциплін, і як колектив спеціалістів, які готують до друку періодичні («Археографический ежегодник») та інші наукові видання, зібрання праць М. М. Тихомирова і В. І. Шункова, довідкові посібники, каталоги та описи рукописів, організовують наукові конференції, археографічні експедиції і т. д. Докладно спинившись на роботі по складанню зведеного каталога рукописів по XV ст., С. О. Шмідт вказав на необхідність описання також рукописів, які зберігаються у львівських сховищах, відзначив важливість організації роботи щодо розшуку документальних матеріалів нового і новітнього часу, створення бібліографії писемних історичних джерел, підготовки до друку описів матеріалів архіву, зокрема за різновидами документів. Всезростаюче співробітництво архівних органів та установ Академії наук, підкреслив доповідач, сприяє здійсненню важливих завдань щодо виявлення, збереження і вивчення пам'яток нашої історії. Вивчення і збереження пам'яток давньої культури з показником рівня розвитку сучасної культури.

Начальник відділу ЦДІА УРСР у м. Львові О. А. Купчинський зробив доповідь «Федоровські документи львівських архівних збірок та їх використання в радянській археографії». Він ґрунтовно проаналізував федоровські документальні джерела, навів статистичні дані про них, місце їх зберігання, розподіл за роками, систематизацію. Доповідач спинився також на використанні і публікації документів про першодрукаря — від першої, яка належить Д. Зубрицькому, до останнього найповнішого збірника документів, який підготували Архівне управління при Раді Міністрів УРСР та ЦДІА УРСР у м. Львові і який є левним підсумком археографії федоровських документів протягом багатьох років.

Доповідь відомого книгознавця, зав. відділом стародруків Наукової бібліотеки Львівського держуніверситету ім. І. Франка Ф. П. Максименка була присвячена наявності і стану збереження стародруків, зокрема друків Івана Федорова у львівських збірках. У колекціях львівських наукових бібліотек, музеїв, історичного архіву, повідомив доповідач, зберігається значна кількість кирилических рукописів 1491—1800 рр. За його даними, як виявлено при складанні зведеного каталога стародруків, у Львові зберігається близько 1200—1300 книжок 750 назв, виданих у цей період. Найбагатшими є колекції: Музею українського мистецтва (600 назв, з них 200 зберігаються лише в цій колекції), Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР (450 назв), Наукової бібліотеки Львівського держуніверситету (90 назв), картинної галереї (80 стародруків), ЦДІА УРСР у м. Львові (58 назв), а також незначна кількість стародруків зберігається у фондах Історичного музею та Музею історії релігії і атеїзму.

Особливою цінністю відзначаються друки Івана Федорова, яких у Львові нараховується 55. Цікаво, що, на думку Ф. П. Максименка, є підстави говорити не про 12 видань Івана Федорова, як вважають дослідники, а про 15; крім 12 загальновідомих можна вважати федоровськими друками маловідомі «Буквар» московського видання орієнтовно 1565—1566 рр., «Буквар» острожського видання 1578 р., а також «Острожську «Біблію» з так званими віленськими аркушами, один примірник якої зберігається у Науковій бібліотеці Львівського держуніверситету, як і репродукції перших двох.

Найбільше федоровських друків серед львівських книгозбірень зберігають Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника АН УРСР (25) та Музей українського мистецтва (16). Поодинокі книги Івана Федорова є також в Історичному музеї, картинній галереї, Музеї історії релігії і атеїзму та ЦДІА УРСР.

На закінчення доповіді Ф. П. Максименко підкреслив, що працівникам архівів, музеїв та бібліотек слід організувати археографічні експедиції з метою обслідування решток церковних бібліотек і збірок, виявлення стародруків у приватних руках, щоб

взяти на облік і забезпечити збереження видань початкового періоду книгодрукування.

На конференції виступила старший археограф Головархіву СРСР Л. С. Беляєва, яка відзначила, що дана наукова конференція є підсумком різнобічної діяльності ЦДІА УРСР у м. Львові щодо виявлення і вивчення документів про початки книгодрукування на Україні. Вона поінформувала присутніх про розширене засідання Наукової ради Головархіву СРСР, на якому обговорювалися перспективи публікації історичних джерел на найближчі 15 років. Наукова рада, повідомила Л. С. Беляєва, схвалила основні напрями в галузі публікації документів, рекомендувала ряд заходів, спрямованих на поліпшення публікації — цієї важливої ділянки діяльності архівів. На конференції виступили також М. Т. Савка та О. П. Кріль.

Учасники конференції ознайомилися з документальною виставкою документів і матеріалів «Іван Федоров і книговидавнича справа на Україні», відкритою в ЦДІА УРСР. В експозиції виставки — документи, що розповідають про перебування Івана Федорова у Львові й Острозі, висвітлюють його друкарську діяльність. Відкриває виставку документ від 26 січня 1573 р., де вперше згадується першодрукар. Це — дозвіл львівського раецького уряду Івану Федорову наймати підмайстрів для виконання столярних робіт у друкарні. Список мешканців Львова, які сплатили міський податок — «шос» у січні 1574 р., вказує на проживання друкаря у Кулгаківському будинку на вулиці Краківській.

Документи розповідають про навчання робітника друкарні Івана Федорова Гриня Івановича із Заблудова у відомого львівського художника Лаврентія Пилиповича. Цікавою є умова Івана Федорова з Гринем Івановичем від 19 березня 1582 р. про відлиття шрифтів для друкарні у Львові. Відвідувач виставки довідається також про долю федоровської друкарні після його смерті. Це, зокрема, заяви пушкаря Данила Кеніга та сідляра Сацька Сеньковича до львівського війтівського уряду про накладання арешту на майно Івана Федорова у зв'язку з його заборгованістю; свідчення лавників Станіслава Шольца та Івана Вольфа у львівському раецькому уряді про майно друкаря, що зберігається у будинку Івана Білдаги у Львові; послання львівського єпископа Гedeона Балабана до українського населення з закликом складати пожертви на викуп друкарні Івана Федорова з застави.

Частина документів засвідчує діяльність послідовників Івана Федорова, книговидавничу діяльність Львівського Успенського братства, яке викупило друкарню першодрукаря і продовжило започатковану ним справу, поширення видань братства на Україні та в Білорусії, обмін виданнями, співробітництво друкарень. Серед цих документів є послання антиохійського патріарха Йоакима до українського населення з закликом допомогти Львівському Успенському братству в будівництві друкарні, школи, церкви і шпиталю (1586 р.); зобов'язання ректора Київської братської школи Івана Борецького про заборгованість братству за грецько-церковно-слов'янські граматики львівського друку (1617 р.); лист архімандрита Києво-Печерської лаври Єлисея Плетенецького до цього ж братства з повідомленням про надіслання новонадрукованих «Бесід Іоана Золотоустого» (1624 р.) і лист ігумена монастиря Трьох святих у Яссах Софронія Почаського до братства з проханням не затримувати надіслання грецького шрифту для друкарні молдавського господаря тощо.

Серед документів виставки списки видань братства в 1645—1704 рр. Ряд матеріалів висвітлює питання про забезпечення братської друкарні папером. Адже крім паперу місцевого виробництва друкарня використовувала також папір, привезений з Західної Європи, зокрема з Гданська, про що свідчить охоронний лист братства.

Привертає увагу велика кількість стародруків, виданих на Україні в XVI—XVIII ст. Чільне місце серед них займають зразки друків Івана Федорова — відбитки титульних сторінок «Апостола» (Москва, 1564 р.), «Псалтиря» (Заблудів, 1569 р.), «Апостола» (Львів, 1574 р.), «Біблії» (Острог, 1581 р.). Експонуються також видання друкарень Києво-Печерської лаври («Іван Золотоустий» (1624 р.), «Проповіді» Антонія Радивиловського (1688 р.) і Львівського Успенського братства — «Октоїх» (1644 р.), «Служебник» (1691 р.), «Акафісти» (1699 р.), «ГраMATика языка русскаго» (1754 р.), «Малая книжица на чтение для учащихся в народных училищах» (1780 р.), «Трипїснець» з друкарні М. Сльозки (1664 р.), «Служебник» Почаївської друкарні (1788 р.), а також «Домашние разговоры русские и молдавские» друкарні Михайла Стрильвицького у Яссах (1789 р.).

Представлені на виставці документи XX ст. розповідають також про святкування 350-річчя книгодрукування на Україні в 1924 р. Це, зокрема, вітальні листи організацій, товариств, діячів культури і науки Науковому товариству імені Шевченка з нагоди святкування ювілею; плакат «350 років українського друкарства» художника О. І. Усачова до виставки стародруків, яку підготував Український науковий інститут книгознавства у Києві в 1925 р.

Завершує виставку велика добірка літератури про Івана Федорова та історію книгодруку у східнослов'янських народів, матеріали про відзначення ювілеїв книгодрукування у наш час. Це — програми ювілейних конференцій наукових установ, учбових закладів, поштові марки, конверти і штампки, афіші, випущені до місячників книги і ювілейних виставок. Таким чином, на виставці експонуються кращі видання, здійснені на Україні за роки Радянської влади, які свідчать про розквіт і високі досягнення книговидавничої справи в республіці.

ПОЧАТОК КНИГОДРУКУВАННЯ НА УКРАЇНІ

Я. Д. ІСАЄВИЧ

Цього року відзначається 400-річчя початку книгодрукування на Україні. Цей ювілей — визначна подія в політичному і культурному житті республіки, свято дружби і братерства народів. Заснування друкарства на Україні великим російським першодрукарем Іваном Федоровим було яскравим виявом взаємодопомоги російського й українського народів, їх спільної боротьби проти гнобителів, за розвиток освіти і культури.

Велика заслуга Івана Федорова в тому, що його діяльність відповідала назрілим потребам суспільного розвитку. Як відомо, головною передумовою виникнення друкарства був розвиток продуктивних сил. Піднесення ремесла, дедалі більше проникнення в економіку товарно-грошових відносин вимагали підвищення культурного рівня населення, стимулювали поширення освіченості в різних суспільних верствах. Попит на книжки зростав на Україні також у зв'язку з роллю писемності і книги в ідеологічній боротьбі проти соціального та національного гноблення, зокрема проти експансії католицизму. Поширення книжок шляхом їх переписування не могло вже задовольнити зростаючі потреби суспільства. Це і зумовило виникнення друкарства — одного з тих винаходів, які, за словами К. Маркса, «були необхідними передумовами буржуазного розвитку»¹.

Характерною рисою початкового російського, білоруського та українського друкарства є той факт, що в усіх трьох братніх народів воно розвивалося в якнайтіснішому єднанні. Велике значення для друкарства всієї Східної Європи мали кириличні видання Ш. Фіоля (Краків, 1492)² та визначного білоруського першодрукаря Ф. Скорини (Прага, 1517—1519; Вільнюс, 1523 і 1525)³. Син російського народу Іван Федоров став засновником постійного друкарства як в Росії, так і на Україні.

Тільки після приїзду до Львова Івана Федорова на Україні починається швидкий і безперервний розвиток друкарства. Його започаткував саме Іван Федоров.

Іван Федоров добрався до Львова, який він обрав місцем для заснування власної друкарні, з великими труднощами: якраз під час його переїзду (ймовірно, восени 1572 р.) лютувала епідемія. Про цю епідемію друкар згадав потім в автобіографічній післямові Апостола.

Іван Федоров обрав для своєї самостійної видавничої діяльності місто Львів не випадково. Очевидно, він був добре обізнаний з освітньою діяльністю львівських міщан, які саме в той час добивалися права відкрити у Львові українську школу вищого ступеня для своїх синів і були зацікавлені в друкуванні книг. Правда, Іванові Федорову не подали допомоги представники церковної верхівки і найбагатші купці. Але йому щиро допомагали люди не дуже заможні, ремісники і крамарі середнього достатку. Ремісник-сідляр Сенько Каленикович не раз відкривав Іванові Федорову кредит, прийняв його мешкати до своєї хати⁴. В одному з документів приятелями Івана Федорова названі Михайло Дашкович, Іван Яцькович, Яцько Мороховський, швець-сап'яник Яцько, маляр Лавриш⁵ (Лаврентій Пилипович Пухала). Свого співробітника, юнака з Заблудова Гриня Івановича, Іван Федоров віддав у навчання саме Лаврентієві і той два роки вчив Гриня малярства, столярства, різьбярства на сталі й дереві та інших ремесел, потрібних для друкарства⁶.

У 1573—1574 рр. Іван Федоров наймав приміщення в будинку Адама Бондаря з Мостиськ (на місці нинішнього будинку № 4 по вул. Краківській)⁷, де, ймовірно, надрукував свої обидві львівські книги — Апостол і Буквар. Та перш ніж приступити до друкування, довелося здійснити багато підготовчих робіт — полагодити старе обладнання, виготовити нове, забезпечити друкарню папером. Друкар встановив ділові взаємини з краківськими папірниками Лаврентієм Лінчевським, Мартином Сенником (Сянко). Значну партію паперу закупив він у заснованій ще 1546 р. папірні у м. Буську на Львівщині. Філігрань цієї папірні (герб «Лодзя», схожий на стремено) є в Апостолі та пізніших виданнях Івана Федорова. Помічений в Апостолі варіант буської філіграні почав вживатися в актових книгах Львова, Буська і Белза в 1570 р., але зник звідтіля у 1574 р. Це пояснюють тим, що Іван Федоров закупив у буського папірника всю продукцію 1573 р. і запаси попередніх років⁸.

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори, т. 30. К., 1965, стор. 250.

² Е. Л. Немировський. Начало славянского книгопечатания. М., 1971.

³ 450 год беларускага кнігадрукавання. Мінск, 1968; А. Ф. Коршуна у. Знойдзена «Пасхалія». — Помнікі гісторыі і культуры Беларусі, 1972, № 4, стор. 45.

⁴ Е. Ружицький. Нові дані про останній період життя та смерть Івана Федорова. — Архіви України, 1972, № 5, стор. 68.

⁵ Архив Юго-Западной России, ч. 1, т. 10, стор. 169.

⁶ Г. І. Коляда. До питання про українське друкарство перед Іваном Федоровим. — Радянське літературознавство, 1962, № 6, стор. 89.

⁷ Е. Ружицький. До біографії Івана Федорова. — Архіви України, 1971, № 4, стор. 82—83.

⁸ M. Gębarowicz. Z dziejów papirnictwa XVI—XVIII w. — Roczniki Biblioteczne, 10, z. 1—2, стор. 17, 21, 33.

З 25 лютого 1573 до 15 лютого 1574 р. Іван Федоров друкував у Львові «Діяння та послання апостольські», які скорочено називають Апостолом. 1574 р. він також видрукував Буквар. Апостол і Буквар — первістки українського друкарства. Обидві книжки друковані церковнослов'янською мовою, яка на той час у всіх східнослов'янських та південнослов'янських народів вважалася високим стилем літературної мови. Сприйняття церковнослов'янщини як літературного варіанту рідної мови полегшувалося не лише її давньою традицією, але й тим, що в різних місцевостях вона читалася по-своєму, зокрема, для української вимови було характерне читання «г» як фрикативного звука (подібного до латинського «h») і читання «ъ» у більшості випадків як «і»⁹.

Львівський Апостол за текстом і його розміщенням повторює московське видання. У львівському виданні додатково вміщено три вступні пояснювальні статті і замітку про складання оглаву книжки та покажчиків читань до неї ченцем Ісаеєм 1091 (583) року. Важливо те, що замість дещо офіційної за змістом передмови першого видання Іван Федоров вмістив більшу за обсягом і багатшу за змістом «Повість... откуду начася і како свершися друкарня сія». Це, по суті, автобіографічний твір, в якому друкар яскраво і схвильовано розповідає про свою вірність високому покликанню — служити народові «мистецтвом рук своїх». У «Повісті» відчувається законна гордість друкаря власними здобутками, розуміння ним суспільного значення своєї діяльності.

Буквар — книжка з 40 нумерованих аркушів формату вісімки — зберігся в одному примірнику (нині — в бібліотеці Гарвардського університету)¹⁰. Іван Федоров чимало попрацював над змістом цього першого у нашій країні друкованого підручника. Книга після абетки (в звичайній і зворотній послідовності та у розподілі на стовпчики) містить дволітерні та трилітерні склади, впорядковані за абеткою зразки дієвідмін, приклади слів, що відрізнялися лише наголосом, найживіші скорочення — титли. Як тексти для читання подано, зокрема, уривки Книги притч Соломонових та послань Павла, скомпоновані так, щоб ілюструвати панівні на той час педагогічні погляди.

Завдяки самостійності своєї видавничої діяльності у Львові Іван Федоров зміг тут повніше виявити свої власні погляди і уподобання. Автобіографічна післямова Апостола 1574 р. стала вершиною його літературної творчості. Визначну роль Івана Федорова підкреслює і оздоблена ренесансним орнаментом видавнича марка, на якій зображено герб міста Львова і особистий знак Івана Федорова, що нагадує «гмерк» — своєрідні гербові знаки тогочасних ремісників і купців. У художньому оздобленні львівських видань творчо поєднані риси московського стародрукованого орнаменту з мотивами українського народного мистецтва і західноєвропейської книжкової графіки¹¹. При цьому використовувалися оздоба і з видань «еретиків» — лютеран, кальвіністів і аріан*. Однак Іван Федоров був далекий від механічного запозичення з якогось одного джерела, оформлення його видань неповторно своєрідне.

У ряді досліджень зустрічаються твердження, нібито видавнича діяльність Івана Федорова у Львові закінчилася фінансовим банкрутством, яке й стало єдиною причиною переїзду його до Острога. При цьому посиляються на відомі факти, коли йому доводилося віддавати в заставу своє друкарське обладнання. Слід, однак, мати на увазі, що на час смерті Івана Федорова його майнові активи й пасиви приблизно врівноважувалися¹². Звичайно, вкладені у виробництво кошти окупалися за тодішніх умов надто повільно, що примушувало друкаря шукати додаткових джерел заробітку. Це й було одним з мотивів того, що Іван Федоров погодився стати «служебником» українського магната князя К. К. Острозького¹³. Але не слід забувати й того, що першодрукаря не могла не приваблювати думка про співпрацю з острозьким літературно-науковим гуртком. Поряд з людьми консервативних поглядів тут працювали й передові освітньо-культурні діячі. Позитивно відбилися на спрямуванні Острозького гуртка і запрошення для участі в ньому російського першодрукаря.

В Острозі вже в середині 70-х років XVI ст. діяла школа, яка за своїм рівнем швидко перевищила всі українські навчальні заклади, що існували раніше. Приблизно одночасно з школою засновано й Острозьку друкарню для публікації навчальних посібників та іншої літератури. Деякий час, поки готувалися тексти для публікації,

⁹ Б. А. Успенский. Арханческая система церковнословянского произношения. М., 1968, стор. 102.

¹⁰ Див. репродукцію: Граматика Івана Федорова. К., 1964, Рецензію на цю публікацію див.: Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР, 1964, № 4, стор. 60—61.

¹¹ А. А. Сидоров. Древнерусская книжная гравюра. М., 1951, стор. 98—115; Я. П. Запаско. Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст. Львів, стор. 56—72.

* Зокрема, у виданні 1568 р. анонімною аріанської друкарні виявлено прототип однієї з кінцівок львівського Апостола, а також застосованої Іваном Федоровим пізніше виливної оздоба на кшталт маскарона.

¹² І. П. Крип'якевич. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. К., 1953, стор. 57.

¹³ Е. Л. Немировский. Первопечатник Иван Федоров. Жизнь и деятельность. — Полиграфия, 1964, № 3, стор. 8.

Іван Федоров перебував у с. Дермані як справця (управитель маєтку) монастиря від березня 1575 р. до осені 1576 р.¹⁴ У першій половині 1577 р. Іван Федоров закінчив устаткування друкарні в приміщенні Острозького замку. 18 червня 1578 р. тут вийшов друком навчальний посібник, що складався з трьох частин — грецько-церковнослов'янської читанки, букваря (який з незначними орфографічними відмінностями повторював текст львівського Букваря) і публікації визначної пам'ятки давньоболгарської літератури — Сказання Чорноризця Храбра «Про письмена». Єдиний повний примірник книжки зберігся в Науковій бібліотеці м. Готи (НДР) і лише з 1967—1968 рр. став використовуватися дослідниками діяльності Івана Федорова¹⁵. В книжці застосовано поряд з шрифтами старого зразка новий кириличний напівкурсивний шрифт, що має деякі спільні риси з скорописом актових книг Волині того часу. Технічним виконавцем цього шрифту був, ймовірно, учень Івана Федорова Гринь Іванович¹⁶, але графічну форму нового шрифту розробив хтось, хто добре знав тогочасні рукописи. Можливо, це був колишній кам'янецький писар Герасим Смотрицький або писар Острозького замку Василь (Суразький). Оригінальністю відзначаються і грецькі шрифти Івана Федорова, не схожі на шрифт жодної іншої друкарні¹⁷.

Повнішим новим кириличним шрифтом було надруковано 1580 р. Книгу Нового завіту, яка містила Псалтир, Євангеліє і Апостол. Це було видання малого формату, призначене для домашнього читання. У передмові книга названа «першим оочем» новозаснованої князівської друкарні. З цього можна зробити висновок, що видавцем попереднього острозького видання був не князь Острозький, а сам Іван Федоров.

До частини примірників Книги Нового завіту додано предметно-тематичний покажчик, складений приятелем першодрукаря Тимофієм Михайловичем, який слушно вважають першостком вітчизняної бібліографії та інформатики¹⁸.

Одночасно тривала робота і над найбільшою книгою Івана Федорова — славнозвісною острозькою Біблією. Спершу планувалося завершити її 12 липня 1580 р., пізніше термін видання було перенесено на 12 серпня 1581 р. Це пояснюється наявністю варіантних післямов, позначених двома різними датами. Біблія стала справжнім шедевром друкарської майстерності Івана Федорова. Діяльну участь у підготовці до друку її тексту взяв сам першодрукар. За основу публікації був взятий отриманий К. К. Острозьким з Росії церковнослов'янський переклад, опрацьований наприкінці XV ст. в Новгороді. Використано також переклади кирило-мефодіївської доби, грецький, латинський, чеський тексти. Велике значення мало також вміщення в кінці передмови віршів українського письменника Герасима Смотрицького, який закликав не коритися «хижим вовкам» — католицьким феодалам і церковникам, що прагнули духовно поневолити народ України.

В оздобленні книжки помітні типові орнаментальні мотиви з українських рукописів. Як відзначають мистецтвознавці, першодрукар широко використовував місцеві художні надбання, прищеплював своїм учням повагу до мистецьких традицій народу¹⁹. За гармонійністю добору всіх засобів художнього оформлення, бездоганністю друкарського виконання і красою шрифтів острозька Біблія надовго стала неперевершеним зразком для наступних поколінь друкарів.

У виданні Біблії Івану Федорову допомагали Гринь Іванович, Василь Лосятинський, можливо також Онисим Радишевський та інші. Хтось з острозьких друкарів ще до завершення Біблії опублікував окремою листівкою «Хронологію» білоруського поета-кальвініста Андрія Римші. За змістом це щось на зразок календаря з назвами місяців трьома мовами (церковнослов'янською, давньоеврейською і тогочасною українською) і переліком деяких подій біблійної історії. «Хронологія» цінна для нас як перше друковане видання твору, написаного не церковнослов'янською, а тогочасною українською мовою²⁰.

Після закінчення Біблії Іванові Федорову не було потреби далі залишатися в Острозі, і він повертається до Львова, ймовірно, вже в березні 1582 р.²¹ Друкування частини тиражу Біблії могло продовжуватись деякий час і після від'їзду Івана Федорова під наглядом його сина Івана Друкаревича, який залишався мешканцем Острога ще восени 1582 р.

26 лютого 1583 р. Іван Федоров підписав нову угоду про виготовлення для нього шрифтів Гринем Івановичем, який повернувся до свого колишнього хазяїна і вчителя, пропрацювавши деякий час для вільнюської друкарні Мамоничів.

¹⁴ М. П. Ковальський. Джерела про початковий етап друкарства на Україні. Дніпропетровськ, 1972, стор. 51—52.

¹⁵ Репродукція пам'ятки опублікована Німецькою академією наук в Берліні — столиці НДР. Див. Grasshoff H., Simmons J. S. G. Ivan Fedorovs Griechisch-Russisch/Kirchenslawisches Lesebuch von 1578 und der Gothaer Bukvar von 1578/1580. — Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst, 1969, N 2.

¹⁶ Я. П. Запаско. Мистецтво книги..., стор. 55.

¹⁷ Н. П. Киселев. Греческая печать на Украине в XVI в. — Книга, 1962, вып. 7, стор. 175.

¹⁸ І. І. Корнейчик. Історія української бібліографії. Харків, 1971, стор. 17.

¹⁹ Я. П. Запаско. Мистецтво книги..., стор. 55.

²⁰ Історія української літератури, т. I. К., 1967, стор. 311.

²¹ М. П. Ковальський. Вказ. праця, стор. 40.

Іван Федоров планував видати ще не одну книжку, в тому числі Псалтир (якщо судити з того, що серед майна, яке залишилося від нього, був толкований Псалтир і Псалтир «в[о]лоського зводу» — молдавсько-південнослов'янської редакції). Однак ще по дорозі або незабаром після повернення до Львова друкар захворів. 15 (5 за старим стилем) грудня 1583 р. він помер у хаті кравця Антохи на львівському Підзамчі²². Хата Антохи була недалеко від Онуфріївського монастиря, де й поховали Івана Федорова. До 80-х років XIX ст. у монастирській церкві зберігався надгробок з написом: «[Іоан Федоров]ич друкaр москвитин, который своїм тцанієм друкованіе занедбалое [о]бнов[ил]... друкaр книг п[р]ед тим невиданих...».

Іван Федоров працював на Україні 11 років. За цей час вийшло 7 з загального числа 12 відомих його друків, що за обсягом становить понад 70% всієї друкованої продукції славного майстра, друкаря-просвітителя. В своїх українських виданнях Іван Федоров вперше застосував титульні сторінки, обрамовані орнаментальними дереворитними фортами, виливні оздоби, напівкурсивні шрифти. Ще важливіше те, що в цих друках істотне місце належить цілком світським за змістом передмовам, післямовам, віршам. Завдяки тісній співпраці між передовими діячами української і білоруської культури та Іваном Федоровим діяльність визначного першодрукаря відіграла важливу роль у боротьбі проти духовного поневолення народів України і Білорусії, за зміцнення російсько-білорусько-українських зв'язків. Зразкові у всіх відношеннях книги Івана Федорова стали надійною передумовою дальшого розвитку і вдосконалення видавничої справи на Україні.

²² Е. Ружицький. Нові дані про останній період життя та смерть Івана Федорова. — Архіви України, 1972, № 5, стор. 68—69.

ДОКУМЕНТИ ЦДІА УРСР У М. ЛЬВОВІ ПРО ІВАНА ФЕДОРОВА ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ АРХЕОГРАФІЇ

О. А. КУПЧИНСЬКИЙ

Дослідження початків книгодрукування в Росії, на Україні, у Білорусії, зокрема діяльності Івана Федорова, посідає одне з чільних місць у вітчизняній науці. Його вивчення проходить у різних напрямках — книгознавства як окремої галузі науки, історії технології виробництва і поліграфії, історії культури, в якій друкарство відіграло величезну роль на шляху до культурного поступу народів, врешті, історіографії та джерелознавства. Про кожен із цих напрямів досліджень можна говорити окремо.

Дослідження історичних джерел — один із найважливіших моментів при вивченні будь-якого питання. Серед джерел, пов'язаних з книгодрукуванням, найбільше значення мають писемні. Їх можна поділяти за походженням, за змістом і за видами (типами). За принципом видового розподілу документів, який дає змогу оперувати спеціальними для кожного виду джерел методами аналізу, для їх зовнішньої і внутрішньої критики¹, писемні пам'ятки про Івана Федорова поділяються на чотири групи: 1) першодруковані видання (авторські тексти, передмови та післямови); 2) документальні джерела (юридичні акти середньовічних судів, грамоти вищих культурних і церковних діячів, а також епістолярії); 3) літературні пам'ятки (літописи, хронографи, житія, записи подорожників та ін.); 4) єдиний пам'ятник епіграфічного характеру — епітафія на надгробній плиті друкаря². У межах поділу документів за видами доцільний їх тематичний аналіз.

Дане повідомлення є спробою простежити лише один вид джерел — документальні. Йдеться про документи про життя і діяльність Івана Федорова та його сина, які сьогодні входять до складу фондів ЦДІА УРСР у м. Львові.

Усіх відомих на сьогодні документів, що стосуються першопочатків книгодрукування на Україні, нараховується 71. Зберігаються вони у Львові — 64 документи (ЦДІА УРСР; також давні копії архівних документів у Львівському державному

¹ Я. Д. Ісаєвич. Джерела з історії української культури доби феодалізму. К., 1972, стор. 8.

² Див. Е. Л. Немировський. Источниковедение и историография русского первопечатания. М., 1964, стор. 2—9; Н. П. Ковальський. Источники о деятельности на Украине книгопечатника Ивана Федорова в 70—80 гг. XVI века (История публикаций). — В кн.: Некоторые проблемы социально-экономического и политического развития Украинской ССР, вып. 3. Днепропетровск, 1972, стор. 150, та ін.

історичному музеї) і в Києві — 7 документів (ЦДІА УРСР). Крім того, по одному документу зберігається у Варшаві (колись «Архів коронного скарбу») та Дрездені (Саксонський крайовий архів)*.

64 документи у ЦДІА УРСР у м. Львові відклалися в різних фондах, а саме — 46 документів у фондї № 52 — «Магістрат міста Львова» (оп. 2, спр. 15—16, 18—19, 141, 244, 246, 251—252, 337, 382—384, 770); 14 документів у фондї № 9 — «Львівський городський суд» (оп. 1, спр. 46, 48, 338, 343) і 4 документи у фондї № 129 — «Львівський Ставропігійський інститут» (оп. 1, спр. 65, 67, 106, 1115). Вони з певними перервами відображають стан з 1573 по 1602 р. і відносяться до двох періодів перебування Івана Федорова і його сина у Львові (перший, — коли Іван Федоров приїхав із Заблудова, — перша згадка в документах від 26 січня 1573 р. по 1574 р.; другий — після повернення з Острога — перша згадка від 3 лютого 1582 р. і до кінця життя — 15 (5) грудня 1583 р.** та значного часу після смерті друкаря. Більшість, зрозуміло, відноситься до XVI ст. — 61 документ, XVII ст. — лише 3. Розподіл документів за роками такий: 1573 р. — 3 док., 1574 р. — 3 док., 1575 р. — 3 док., 1577 р. — 2 док., 1579 р. — 3 док., 1580 р. — 1 док., 1582 р. — 5 док., 1583 р. — 5 док., 1584 р. — 22 док., 1585 р. — 8 док., 1586 р. — 2 док., 1588 р. — 2 док., 1589 р. — 1 док., 1598 р. — 1 док., 1602 р. — 3 док. Цей список документів відображає сучасний етап археографії в галузі початків книгодрукування. Немає сумніву, що він буде ще і ще доповнюватися.

Документи про Івана Федорова різні за змістом. Усі відомі на сьогодні львівські рукописні пам'ятки поділяємо на шість тематичних груп³.

1. *Документи про місце проживання Івана Федорова у Львові.* Вони представлені двома списками мешканців Львова, зокрема Краківської вулиці, від 11 (не раніше) березня 1573 р. і 28 (не раніше) січня 1574 р., які платили міський податок і серед яких «друкар-русин» або «Іван-друкар» (ф. 52, оп. 2, спр. 770, арк. 120, 137). Інший документ — запис про судові претензії Сенька Луцького до сап'янника Сенька Корунки, пов'язані з майном Івана Федорова, з якого довідуємося, що друкар у пізній період свого життя мешкав у Сенька Сідляра на Підзамчі, а помер у будинку невідомого нам ближче кравця Антохи (ф. 52, оп. 2, спр. 252, арк. 2031). Про цей факт йдеться також у документі від 10 жовтня 1598 р. (ф. 52, оп. 2, спр. 251, арк. 1478—1481).

2. *Документи про спір друкаря з львівським столярським цехом щодо найму челядника для виконання столярних робіт у друкарні.* Прямих документів, які стосуються цього питання, є два: ухвала львівського раецького уряду від 26 січня 1573 р. про те, що «друкар Іван не може тримати підмайстрів столярського ремесла і виконувати будь-яку роботу, належну до її ремесла, але може при потребі наймати собі на роботу підмайстрів від столярів і виконувати роботу разом з ними» (ф. 52, оп. 2, спр. 15, арк. 1202), і ухвала того ж уряду від 7 грудня 1573 р. про дозвіл Іванові Федорову наймати на півроку підмайстра за межами Львова для виконання столярних робіт у друкарні (ф. 52, оп. 2, спр. 16, арк. 28—29). Як бачимо з цих документів, незгоди між друкарем і львівським столярським цехом точилися протягом усього 1573 р. Очевидно, саме в зв'язку з цим 31 січня 1573 р. у львівський раецький уряд були запрошені краківські друкарі Матвій Зібенайхер і Микола Пренжина розповісти про порядок виконання столярних робіт у друкарнях Кракова (ф. 52, оп. 2, спр. 15, арк. 1213).

3. *Документи про фінансові та майнові справи Івана Федорова.* Ця група документів досить численна, це грошові позики, боргові зобов'язання, заяви, поквитування, протестації, повноваження, угоди і т. д. З них дізнаємося про контакти Івана Федорова з багатьма людьми — мешканцями Львова та інших міст. Серед документів — заяви Федорова про отримання позики від сідляра Сенька Калениковича (6 травня 1574 р. — ф. 52, оп. 2, спр. 16, арк. 369); про видані ним повноваження на право стягнення боргів кравцеві Касяну від вихреста Івана (12 травня 1574 р. — ф. 52, оп. 2, спр. 382, арк. 71—72) і своєму слугі Василю Лосятицькому від міщанина Івана Шпака з Коломиї (25 березня 1575 р. — ф. 52, оп. 2, спр. 382, арк. 198—199) і т. д. Документи свідчать про довготривале врегулювання фінансових справ між Іваном Федоровим та Іваном Шпаком (пор. скарги Івана Шпака та Івана Федорова від 13

* Маємо на увазі тільки ті документи, в яких згадується ім'я або прізвище першодрукаря і його сина Івана Друкаревича або йдеться про їх рідню, майно, фінансові справи. Не беруться до уваги давні публікації, рукописи яких нібито мають бути в архівах, але їх не виявлено (наприклад, скарга Львівського братства на Гедеона Балабана з 1592 р. (?), в якій згадується про знущання останнього над Іваном Друкаревичем. — Див. Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis simptibus Instituti Stauropigiani, ed. V. Milkovicz, t. I. Leopoli, 1895, стор. 418).

** Тут і далі дати подаються за новим стилем. Якщо документ датувався за старим стилем, ця дата вказана в дужках.

³ Пор. схему тематичного поділу цих документів. Н. П. Ковальський. Історики..., стор. 159—160; його ж. Джерела про початковий етап друкарства на Україні. Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х — на початку 80-х рр. XVI ст. Дніпропетровськ, 1972, стор. 38—42, та ін.

і 16 серпня 1575 р.—ф. 52, оп. 2, спр. 382, арк. 250—251), фінансові стосунки з купцем Варфоломієм Шембеком із Кракова (ф. 52, оп. 2, спр. 18, арк. 698, 723).

У документах відбиті спори за гроші та інші справи Івана Федорова з замшовиком Блазієм, до яких причетні й інші особи (див. документи від 12 і 14 червня 1577 р.—ф. 52, оп. 2, спр. 244, арк. 547—550, 568—570), з шаповалом Яковом із львівського Підзамча (10 травня 1582 р.—ф. 9, оп. 1, спр. 46, арк. 119—120) тощо.

Серед цієї тематичної групи документів викликає інтерес, зокрема в плані розшуків нових документів, заява Івана з Сочави у львівському війтівському уряді від 22 жовтня 1579 р. про відмову від претензій до друкаря Івана Федорова, які виникли під час їх спільного перебування у Молдавії й турецьких землях. На підставі слів із документа «у зв'язку з примиренням і спорами, які були між ним (тобто Іваном з Сочави.—О. К.) і обачним Іваном Федоровичем як у Волощині, так і в турецьких землях» (ф. 52, оп. 2, спр. 383, арк. 86) ряд дослідників визнають, що Іван Федоров побував в країнах Балканського півострова, інші це заперечують, твердячи, що цього документа недостатньо для такого висновку⁴.

Документ від 29 жовтня 1579 р. (ф. 9, оп. 1, спр. 338, арк. 501—502) розповідає про незаконне стягнення податку з друкаря Івана Федорова у Львові.

4. *Документи про навчання Іваном Федоровим своїх помічників і співпрацю з ними, а також про перепродаж і лихварські перебирання його книг.* Крім вказаного вище документа, де згадується Василь Лосятицький, з яким Іван Федоров працював, навчав його і довіряв йому врегулювання фінансових справ (ф. 52, оп. 1, спр. 382, арк. 198—199), серед записів є свідчення у львівському раецькому уряді художника Лаврентія (Лаврита) Пилиповича від 19 березня 1582 р. про навчання у нього Гриня Івановича з Заблудова та його втечу від Івана Федорова (ф. 52, оп. 2, спр. 18, арк. 738). Відомо, що помічник Івана Федорова «Гринь, будучи під опікою друкаря, пана Івана, навчався за його коштів і рахунок» протягом двох років у Лаврентія Пилиповича (ф. 9, оп. 1, спр. 46, арк. 453). 26 лютого 1583 р. була складена угода між Іваном Федоровим і Гринем Івановичем про відливання шрифтів для друкарні у Львові (ф. 9, оп. 1, спр. 46, арк. 452—458).

Про перехід книг, друкованих Іваном Федоровим, з одних рук в інші у зв'язку з тими чи іншими обставинами свідчать заява сідляра Сацька Сеньковича та його дружини Єфимії Богатирівни від 3 вересня 1583 р. про купівлю в аптекаря Єроніма Вітенбергера зі Львова «Біблій писаних руською мовою в числі 200 штук» (ф. 9, оп. 1, спр. 46, арк. 592—594), ухвала львівського єврейського суду від 4 грудня 1584 р. про присудження Ізраїлеві Якубовичу зі Львова «сто сорок книжок руською мовою» та обладнання друкарні заставлених у нього друкарем Іваном Федоровим (ф. 129, оп. 1, спр. 65, арк. 1) та ін. Питання передачі, продажу, оплати книгами боргів зустрічаємо і в ряді інших документів (див. ф. 129, оп. 1, спр. 1115, арк. 2—3 та ін.).

5. *Документи про суперечки за майно Івана Федорова після його смерті.* Документи цієї найбільшої за кількістю групи певною мірою доповнюють невідоме про людей, які оточували друкаря, умови його життя, за чисто фінансовими справами іноді розкривають нові факти з біографії Івана Федорова. Це—заяви пушкаря Данила Кеніга, столяра Сацька Сеньковича, сап'яника Сенька Корунки і слуги В. К. Острозького Петра Риндфлеша про накладання арешту на майно друкаря у зв'язку з його заборгованістю (13 і 14 грудня 1583 р., 18 травня і 11 грудня 1584 р.—ф. 52, оп. 2, спр. 383, арк. 1128, 1249, 1433), про неодноразові судові розгляди цих справ (23 травня, 6 і 20 червня, 4 липня, 29 серпня, 12 вересня 1584 р., 15 травня 1585 р.—ф. 52, оп. 2, спр. 246, арк. 844, 889, 921, 958, 1013, 1049, 1718), ухвали судів щодо майна друкаря (4 грудня 1584 р.—ф. 129, оп. 1, спр., 65, арк. 1). Тут же заява і поквитування про передачу речей друкаря, оплату боргів Івана Федорова окремим особам людьми, що були винні друкареві (7 лютого, 17 грудня 1584 р., 31 липня, 9 вересня 1585 р.—ф. 9, оп. 1, спр. 46, арк. 667; спр. 48, арк. 120—121; ф. 52, оп. 2, спр. 18, арк. 1632—1633; спр. 384, арк. 143—144); зізнання настоятеля Онуфріївського монастиря Леонтія від 20 (10) серпня 1588 р. про покриття боргів Івана Федорова монастиреві книжками (ф. 129, оп. 1, спр. 1115, арк. 2—3). Нещодавно виявлена невідома заява аптекаря Єроніма Вітенбергера від 9 лютого 1585 р. про видане ним повноваження Іванові Крушицькому зі Львова на право вести судову справу із спадкоємцями Івана Федорова (ф. 52, оп. 2, спр. 141, арк. 166).

Пізнавальними для з'ясування ряду фактів з біографії друкаря є свідчення війта Альберта Педіана та львівських лавників від 2 жовтня 1585 р. та від 18 жовтня 1586 р. про майно Івана Федорова, що зберігалось у будинку Івана Білдаги у Львові (ф. 52, оп. 2, спр. 19, арк. 233, 702). Заслуговує на увагу послання єпископа Гедеона Балабана від 18(8) листопада 1585 р. до українського населення з проханням викупити друкарню Івана Федорова, який дав «ко науці книг не мало» (ф. 129, оп. 1, спр. 67, арк. 1). Тоді точилося немало суперечок навколо залишеної Федоровим друкарні. 2 серпня 1586 р. дійшло навіть до розгляду у львівському раецькому суді повідомлення про намір сідляра Сацька Сеньковича та сап'яника Сенька Корунки вивезти друкарню в Росію (ф. 52, оп. 2, спр. 19, арк. 600). У цю ж справу в

⁴ Див. М. П. Ковальський, Джерела..., стор. 39.

листопаді 1589 р. втручається також константинопольський патріарх Єремія (ф. 129, оп. 1, спр. 106, арк. 1—2).

Справи фінансово-майнових суперечок за спадщину Івана Федорова тяглися, як це стверджують відомі на сьогодні документи, протягом 19 років, сягаючи 1602 р. Документи про продовження спорів між Сеньком Луцьким і Сеньком Корункою досі не були відомі. Один із них від 20 травня 1602 р.— заява Сенька Луцького про спадщину Івана Федорова (ф. 52, оп. 2, спр. 252, арк. 2031) нещодавно частково опублікував Е. Ружицький⁵, два інших — скарга крамаря Сенька Луцького на сап'яника Сенька Корунку від 6 травня 1602 р. і відповідь Сенька Корунки на неї від 18 травня 1602 р. (ф. 52, оп. 2, спр. 252, арк. 2009—2010, 2020—2022) увійдуть незабаром вперше в науковий обіг. Заслугує на увагу відповідь крамаря Сенька Луцького у львівському лавничому уряді на скаргу Сенька Корунки від 10 жовтня 1598 р. (ф. 52, оп. 2, спр. 251, арк. 1478—1481), яка доповнює ряд фактів про місце проживання Федорова в останні роки, оцінку залишеного ним майна тощо.

6. *Документи про сина Івана Федорова, палітурника Івана Друкаревича.* Дана група документів подає відомості про заняття, життя, сім'ю сина друкаря, у ряді випадків розкриває стосунки між батьком і сином та проливає світло, таким чином, на ті чи інші факти з життя Івана Федорова.

Іван Федоров надає повноваження в фінансових справах синові Іванові 2 березня 1579 р. (ф. 52, оп. 2, спр. 382, арк. 859—860). Із записів від 22 серпня 1580 р. дізнаємось про сімейні та майнові справи Івана Друкаревича (ф. 52, оп. 2, спр. 18, арк. 19), від 25 жовтня 1583 р.— про заповіту Івана Друкаревича за дівчину Регіну (ф. 52, оп. 2, спр. 383, арк. 1094—1095). Цей документ виявлений у ЦДІА УРСР у м. Львові минулого року. Серед документальних матеріалів є також заява рурмайстра Юрія від 2 травня 1584 р. про передачу Іванові Друкаревичу права опікунства над іншими дітьми та майном померлого друкаря (ф. 9, оп. 1, спр. 46, арк. 763).

Низка документів розповідає про фінансово-майнові справи Івана Друкаревича як палітурника (5 вересня 1582 р., 4 лютого, 27 березня, 12 квітня 1584 р.— ф. 9, оп. 1, спр. 46, арк. 672—673, 723—724, 740—742; ф. 52, оп. 1, спр. 18, арк. 896). У листопаді 1584 р. Друкаревич уповноважує в своїх майнових справах Мартина Голубковича (27 листопада 1584 р.— ф. 9, оп. 1, спр. 46, арк. 875—878). До цього ж часу відносяться і заява Івана Друкаревича та свідчення Мартина Голубковича у лавничому уряді від 28 листопада 1584 р. про сплату райцею Кузьмою Мамоничем з Вільнюса Іванові Друкаревичу боргу за вільнюського міщанина Яцька Максимовича (ф. 52, оп. 2, спр. 246, арк. 1272—1274).

Три документи від 27 березня, 11 жовтня та 8 листопада 1584 р. розповідають про міжусобиці Івана-палітурника з сідлярем Сацьком Сеньковичем, хутовиком Юрієм (побиття ним Івана Друкаревича), пізніше, чинбарем Федьком (ф. 9, оп. 1, спр. 46, арк. 724, 728; ф. 52, оп. 2, спр. 383, арк. 592).

Наприкінці 1584 р., через рік після смерті батька, помирає Іван Друкаревич. До останніх документів, пов'язаних з його іменем, відносяться поквитування про сплату боргів дружині покійного Тетяні (9 лютого 1585 р.— ф. 52, оп. 2, спр. 19, арк. 38 або спр. 141, арк. 165—166, чернетка) та її заява у львівському лавничому уряді від 15 березня 1588 р. про продаж сідляреві Іванові двох палітурних пресів покійного чоловіка (ф. 52, оп. 2, спр. 384, арк. 813).

Такий короткий огляд змісту федоровських документів львівських збірок. Про них не зразу знала наука. Як відомо, перші дослідницькі спроби вивчення життя і діяльності Івана Федорова відносяться уже до 20—40-х років XVIII ст.⁶, а відомості про наявність документальних джерел з'являються лише через 100 років. Протягом довгого часу єдиним писемним джерелом вивчення раннього книгодрукування служили передмови і післямови до першодруків, а також незначні свідчення сучасників. У виявленні документальних джерел важна роль випала українським архівам, зокрема львівським. Тут знайдені перші та найбільші за кількістю документальні джерела, зміст яких послужив підставою для висвітлення значення Івана Федорова — гуманіста в історії розвитку культур східнослов'янських народів.

До перших і маловідомих сьогодні дорадянських публікацій документів про Івана Федорова, що зберігаються у Львові, належить публікація Д. Зубрицького⁷. Він видрукував згадане послання Гедеона Балабана та ухвалу одного із львівських судів про передачу книг та обладнання друкарні, заставлених Іваном Федоровим лихвареві. Обидва документи були виявлені в архіві Ставропігійського інституту. Перший, кириличний документ, транслітерований латинським шрифтом, другий подано згідно з оригіналом латинською мовою з помилковим відчитанням окремих власних назв. Надруковані документи залишалися багато років непоміченими. Лише у 1883 р.

⁵ Е. Ружицький. Нові дані про останній період життя та смерть Івана Федорова. — Архіви України, 1972, № 5, стор. 68—69.

⁶ Див. А. П. Лебедеванская. Материалы для библиографии Ивана Федорова 1564—1933 гг. — В кн.: Иван Федоров — первопечатник. М.—Л., 1935, стор. 218, 263—264.

⁷ D. Zubrzycki. Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicyi. Lwów, 1836, стор. 60—61, 72—74.

їх використовує і ще раз передруковує з публікації Д. Зубрицького А. Петрушевич⁸. Кириличний текст балабанівського документа він реконструював мовою оригіналу, а в другому допустив текстологічні помилки. У 1884 р. в «Русской старине» з'являється розвідка С. Пташицького⁹, в якій автор анує низку зовсім невідомих на той час львівських документів, а в 1886 р. він же публікує 34 львівських документи із фонду «Магістрат міста Львова», які дають змогу порівняно докладно простежити діяльність Івана Федорова у Львові та частково поза ним¹⁰. Документи опубліковані мовою оригіналу. Недоліком видання є те, що дослідник у багатьох випадках скорочує документи.

Тоді ж окремі документи опублікували П. Скобельський¹¹, а дещо пізніше В. Мількович¹². Обидва археографи на підставі оригіналів рукописів дуже старанно підготували до друку документи, перший подає невідоме на той час широкому читачеві послання константинопольського патріарха Єремії, другий повторює відомі документи. У 1895 р. в збірнику «Уставні грамоти східних патріархів для Львівського Ставропігійського братства» вміщено грецький варіант згаданого послання Єремії¹³. Цей же документ пізніше включає у свої видання Київська тимчасова комісія для розгляду стародавніх актів¹⁴. Через сім років з'являється нова публікація шести фєдоровських документів Ф. Бостеля¹⁵ за 1585 і 1588 рр., виявлених в актових книгах архіву «Магістрат міста Львова», з яких лише три мають пряме відношення до діяльності Івана Федорова, а інші стосуються друкарської справи в Литві тощо. Документи опубліковані мовою оригіналу. Дата заяви слуги В. К. Острозького Петра Риндфлеша розшифровується як 30 липня замість 31 липня 1585 р., а в двох інших документах пропущений кінцевий вислів, що замінює при послідовних записах справ в актових книгах дату: «Actum ut supra»*. Якщо не рахувати публікацій в «Архиве Юго-Западной России»¹⁶ та «Вестнике Народного дома»¹⁷, які є передруками відомих уже документів, то в дореволюційний період вітчизняна археографія не знає більше публікацій львівських документів про Івана Федорова.

Такий стан відомостей про документальні джерела, пов'язані з іменем Івана Федорова, тривав порівняно довго, сягаючи 20-х років. В історіографії це пояснюється, з одного боку, відповідними несприятливими історично-політичними умовами для використання документів львівських архівів перших десятиріч XX ст.¹⁸, з другого, певним заспокоєнням дослідників думкою про те, що після С. Пташицького, а далі П. Скобельського, Ф. Бостеля не можна знайти нічого нового про Івана Федорова. І вчені, які посилено на той час розробляли питання книгознавства, всебічно узагальнюють відомий матеріал, не вдаючись до нових пошуків архівних джерел. Втім на початку 20-х років поряд з теоретичними працями Ф. Титова, С. Маслова, І. Свенціцького¹⁹ та інших простежуються нові передруки відомих документів (здебільшого

⁸ А. С. Петрушевич. О начале книгопечатания на Руси вообще, а в городе Львове в особенности.— Временник Ставропигийского института с месячным словом на... 1884 [год]. Львов, [1884], стор. 138—142.

⁹ С. Пташицкий. Иван Федоров, московский первопечатник. Пребывание его во Львове. 1573—1583. Очерк по неизданным материалам.— Русская старина, 1884, кн. 3, стор. 461—478.

¹⁰ St. Ptaszycki. Iwan Fedorowicz drukarz ruski we Lwowie z końca XVI wieku. Ustęp z dziejów drukarstwa w Polsce.— Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału filologicznego Akademii Umiejętności, t. II. Kraków, 1886, стор. 1—43.

¹¹ Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского Ставропигийского братства, т. I. Львов, 1886, стор. 59 (док. № 86).

¹² Monumenta..., стор. 103—104, 111—112.

¹³ Diplomata Statutaria a Patriarchis Orientalibus confraternitati Staurpigiante Leopoliensi a. 1586—1592 data, cum aliis litteris coevis et appendice, t. II. Leopoli, 1895, стор. 68—69.

¹⁴ Памятники, издаваемые Киевской временной комиссией для разбора древних актов, изд. 2, т. 3. К., 1898, стор. 17.

¹⁵ F. Bostel. Przyczynki do dziejów pierwszej ruskiej drukarni we Lwowie.— Pamiętnik literacki, r. I. Lwów, 1902, стор. 294—303.

* Дослівно: «Діялося як вище» (лат.).

¹⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, ч. I, т. 10. К., 1904, стор. 430—433.

¹⁷ [Ф. И. Свистун]. Русский первопечатник Иван Федоров в последнем году своей жизни.— Вестник Народного дома, т. 26 (6). Львів, 1908, стор. 200—202.

¹⁸ Е. Л. Немировский. Документальные материалы львовских архивов о последнем периоде жизни и деятельности Ивана Федорова.— Исторический архив, 1961, № 4, стор. 230.

¹⁹ Ф. Титов. Типография Киево-Печерской лавры. Исторический очерк. 1606—1616—1916, т. I. К., 1916; його ж. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI—XVIII вв. К., 1923; С. Маслов. Друкарство на Україні в XVI—XVIII ст. К., 1924; І. Свенціцький. Початки книгопечатання на землях України. В пам'ять 350-ліття першої друкованої книжки на Україні у Львові 1573—1574 рр. Жовква, 1924.

в скороченому вигляді). До таких археографічних повторень слід віднести публікацію документів про Івана Федорова у тематичній збірці, присвяченій краківському друкарству XV—XVI ст. і виданій Я. Пtasьніком у Львові в 1922 р.²⁰

Вперше помітним явищем в радянській археографії щодо документів Івана Федорова була праця В. Романовського, надрукована в 1926 р.²¹. Вона включала поряд з уривками відомих нові документи, зокрема ті, що відбивають перебування книгодрукаря на Волині. В публікації подаються також фрагменти варіанту тексту та факсиміле згаданого балабанівського послання, що зберігався у Києві²².

У 20—40-х роках значна увага приділяється комплексному вивченню джерел. Виходить у світ ряд колективних збірок і ґрунтовних монографічних досліджень²³. Тоді входять у літературу перші роботи визначних російських книгознавців А. Зьорнової та О. Сидорова²⁴. Всі вони значною мірою використовують документальні джерела.

У 1953 р. з'являються нариси І. Крип'якевича²⁵, в яких аналізується великий джерельний матеріал і заново переглядаються опубліковані документи з львівських архівних збірок. Працюючи в ЦДІА УРСР у м. Львові, дослідник виявив і використав (хоч не опублікував) ряд нових документів, які доповнювали біографію Івана Федорова. Це стосується, головним чином, документів Лави та Ради міста Львова (ф. 52, оп. 2, спр. 11, 19 та ін.).

Ця праця дала поштовх для нових пошуків документів, що в ряді випадків привело до позитивних наслідків. До того ж наближалось святкування 400-річчя виходу у світ федоровського Апостола у Москві в 1564 р. Ретельні дослідження архівних матеріалів дали змогу висвітлити нові факти про Івана Федорова на Україні. Так, С. Неміровський виявив і опублікував в «Историческом архиве» два нових документи, що стосуються майнових справ друкаря, від 12 травня 1579 р. і 10 серпня 1588 р. та п'ять документів у «Полиграфии», чотири з 1585 р. і один — з 1588 р.²⁶. На думку дослідника, документ 1579 р. у співставленні з іншими джерелами проливає світло на передсмертні видавничі задуми Івана Федорова. Певна двозначність його змісту, однак, викликала зауваження Я. Ісаєвича²⁷.

Один згадуваний уже документ — ухвалу львівського раецького уряду від 7 грудня 1573 р. про дозвіл друкареві Іванові Федорову наймати підмайстра для виконання столярних робіт у друкарні — вміщено мовою оригіналу і в українському перекладі в підготовленому ЦДІА УРСР у м. Львові збірнику документів²⁸. У 1969 р. нові невідомі документи, пов'язані з діяльністю друкаря, публікує М. Гембарович²⁹ (заяву слуги В. К. Острозького Петра Риндфлеша від 11 грудня 1584 р., ухвалу львівського раецького уряду від 2 серпня 1586 р.).

На основі комплексного дослідження різних видів і типів джерел, в тому числі і львівських документів, про початки східнослов'янського книгодрукування у 50—60-х роках вийшов ряд ґрунтовних збірок і колективних монографій³⁰, а та-

²⁰ Polacovia impressorum XV et XVI saec. ed. Joannes Ptasnik.— Monumenta Poloniae typographica XV et XVI saec., vol. 1. Leopoli, 1922, стор. 303—304, 315—318.

²¹ В. О. Романовський. Друкар Іван Федоров, його життя та діяльність.— В кн.: Українська книга XVI—XVII—XVIII ст. Труды Українського наукового інституту книгознавства, т. 1. К., 1926.

²² В. О. Романовський. Вказ. праця, стор. 48—49.

²³ Русская книга от начала письменности до 1800 года. М., 1924; Чатырахсот-летьце беларускага друку 1525—1925. Мінск, 1926; Іван Федоров — першопечатник. М.—Л., 1935; И. Л. Бас. Иван Федоров — першопечатник.— Исторический журнал, 1939, № 1, стор. 82—93; М. Н. Тихомиров. Начало московского книгопечатания.— Ученые записки Московского государственного университета, 1940, т. 1, вып. 41, стор. 81—96.

²⁴ А. С. Зернова. Старопечатные книги библиотеки как исторические памятники русской культуры.— В кн. Восемьдесят лет на службе науки и культуры нашей родины. М., 1943; її ж. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. М., 1947; А. А. Сидоров. История оформления русской книги. М., 1946; його ж. Иван Федоров в свете новых исследований. Львов, 1949.

²⁵ І. П. Крип'якевич. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. К., 1953.

²⁶ Е. Л. Немировский. Документальные материалы львовских архивов о последнем периоде жизни и деятельности Ивана Федорова.— Исторический архив, 1961, № 4, стор. 233—235; його ж. Першопечатник Иван Федоров. Жизнь и деятельность.— Полиграфия, 1964, № 3, стор. 12—13.

²⁷ Я. Д. Ісаєвич. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966, стор. 175—176.

²⁸ Соціальна боротьба в місті Львові в XVI—XVIII ст. Збірник документів. Львів, 1961, стор. 33—36.

²⁹ М. Gębarowicz. Iwan Fedorow i jego działalność w latach 1569—1583 na tle epoki.— Roczniki Biblioteczne. Wrocław—Warszawa, 1969, z. 3—4, стор. 173—178.

³⁰ У истоков русского книгопечатания. М., 1959; 400 лет русского книгопечатания. М., 1964; Книга і друкарство на Україні. К., 1965; 450 год беларускага кнігадрукавання. Мінск, 1968.

кож цінні авторські дослідження відомих радянських книгознавців М. Тихомирова, О. Сидорова, В. Люблінського, Г. Коляди, Ф. Максименка, Є. Немировського, Я. Запаса, Я. Ісаєвича та інших.

До найновіших досліджень, в яких порушуються питання публікації документів, слід віднести дуже багаті на фактичний матеріал уже згадувані праці М. Ковальського³¹. Дослідник опублікував 21 з 54 відомих йому документів про життя і діяльність Івана Федорова та його сина Івана Друкаревича, з них 17 зберігаються в ЦДІА УРСР у м. Львові. У публікаціях помітні дрібні неточності в датуванні та перекладах. Усі вміщені документи є, на жаль, археографічними повтореннями. Деякі з них вперше публікуються українською мовою.

Незважаючи на значну роботу щодо виявлення і публікації джерел з історії початкового періоду друкарства, було констатовано, що зібрано ще не всі документи про Івана Федорова, а опубліковані не цілком задовольняють вимоги дослідників. Вони публікувалися на основі застарілої методики з певними невиннованими скороченнями, текстологічними неточностями. Тому назріла необхідність ще раз провести виявлення документів, а відомі з них опрацювати на рівні сучасних вимог археографії, об'єднавши їх в одну книгу, тим більше, що значна частина опублікованих раніше документальних пам'яток про Івана Федорова розпорошена по різних давніх виданнях, які вже давно стали бібліографічною рідкістю.

Протягом 1972—1973 рр. проводилося чергове ознайомлення і перегляд рукописів фондів, звірка відомих і виявлення нових документів, внаслідок чого Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР і ЦДІА УРСР у м. Львові підготовлено збірник документів, який охоплює усі найважливіші документи про Івана Федорова та його послідовників на Україні. Це не означає, що немає більше документів за цей період, які б стосувалися першопочатків книгодрукування. Пошуки документів в останні роки у Львові доводять, що у їх виявленні ще не все досягнуто. Це, слід думати, стосується не лише державних архівів УРСР, але й литовських, білоруських, можливо латвійських, а також зарубіжних.

Документальні пам'ятки про Івана Федорова — джерело дослідження однієї з найцікавіших сторінок пізньосередньовічних культурних зв'язків між східнослов'янськими народами, історії першопочатків друкарства та культурних взаємин між російським, українським та білоруським народами.

³¹ Н. П. Ковальський. Источники..., стор. 149—165; його ж. Джерела...

ПРИМІРНИКИ ЛЬВІВСЬКОГО АПОСТОЛА ІВАНА ФЕДОРОВА У ФОНДАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ АН УРСР

Г. І. ЛОМОНОС-РІВНА

У фондах ЦНБ АН УРСР зберігається чотири примірники львівського Апостола 1574 р. — першої книги, надрукованої Іваном Федоровим на території України. Всі вони дуже пошкоджені, що природно для першодруків, особливо літургійних, які призначались для постійного користування. Замінювати їх чи ремонтувати було надто складно, тому книгами користувались до останньої можливості, через що вони руйнувалися вщент.

Загальний обсяг книги — 15 нумерованих і 264 нумерованих аркушів. Крім гравірованих заставок та кінцівок, книга має три гравюри: рамка з гербом Ходкевичів на 1-му нумерованому аркуші, та ж сама рамка з зображенням апостола Луки між 1-м і 2-м нумерованими, друкарський знак Івана Федорова на звороті останнього, 264-го аркуша. В описуваних примірниках книги збереглися лише перша і третя гравюри по одному разу в двох різних примірниках Апостола.

Великий історичний інтерес становлять колишні покрайні записи на цих книгах, особливо два, зроблені ще за життя Івана Федорова (див. опис 1-го і 3-го прим.). Нижче подаємо їх опис у хронологічному порядку щодо кожного примірника, з розкриттям титулів і заміною кириличної нумерації на арабську.

Перший примірник. Надійшов до ЦНБ у складі бібліотеки Києво-Софійського собору у 1925 р. Штамп: «Бібліотека Києво-Софійського собора, № 41». Дуже дефектний: бракує аркуша з гравюрою зображення Луки і нумерованих арк. 184, 133—240, 252, 253, 264. Деякі з них відтворено від руки ще в XVII ст. Багато аркушів пошкоджених; на першому нумерованому аркуші вирізано з рамки герб Ходкевича. Попсовані місця в тексті здебільшого відновлено від руки. При переопрацюванні книги подекуди пошкоджено маргіналії. Оправа XIX ст., картонна, з шкіряним

корінцем та наріжниками, на корінці сріблом відтиснуто заголовок. Вона подібна до багатьох інших оправ Києво-Софійського зібрання. Шифр книги в ЦНБ — Кир. 696.

Записи. 1. Нумерований арк. 166 зв. (незаповнена сторінка), скорописом II пол. XVI ст.: «Лета божого народження 1574 кругу, луны [...]», місяця юнія 10 дня я, Хоцко Балыка, мешанин господарски киевски, далем сесьмой Апостол на церков святого богоявления у мeste Коростышеве имену его милости пана Ивана Олизара Волчковица».

Цей запис належить до найраніших, що зустрічаються на українських стародруках. Той факт, що закінчений друком 15 лютого 1574 р. Апостол вже на початку червня (а може й раніше) потрапив до Києва, свідчить про широке розповсюдження першій українського книгодрукування, а також про тогочасні взаємозв'язки між Києвом і Львовом. Хоцко (Федір) Балика — представник відомої впливової київської міщанської родини, члени якої не раз займали магістратські посади. Його відношення до Коростишева пояснюється, очевидно, не лише чисто економічною залежністю Коростишева від великого сусіднього міста, а, можливо, свого роду патронатом багатого міщанства над церквами. На такий характер взаємин вказує те, що запис не накладає на церкву зобов'язання, як звичайно при вкладі книги до церкви, молитись за душу вкладника.

2. Арк. 81 зв. (чиста сторінка), українським скорописом початку XVII ст.: «В имя отца и сына и святого духа. Раб божий Сидор Троцкович и[с] женою своею Василисою купили сию книгу Апостол и придали ей до храму святого архангела христова Михаила в мѣстѣ Летичеве для мольбы и молитвы ради души своей и за душу отца своего Трохима и за матери своей Устианы и за братом своим Савою и за всем родом своим. А хто** мѣл отдалити от того святого храма — поп ли или причетник церковный или прости, а я, Сидор, с таковым буду суд имѣти пред милостивым Богом во сим вѣдѣе и в будущи, а котори поп будет служитель у того святого храма, повинен господа бога просити за мене и за отца моего и за матеръ и за родители мои».

Цей запис дає підставу думати, що поява книги вже на початку XVII ст. в м. Летичеві (нинішня Хмельницька область) пов'язана, можливо, з якоюсь катастрофою, на якій був такий багатий той бурхливий час. Найімовірніше, що летичівський житель Сидір Троцкович купив Апостола як крадену річ або внаслідок пограбування церкви.

3. Подальші хронологічні записи стосуються вже того часу, коли книгу ремонтували. Оскільки з першого аркуша був вирізаний герб Ходкевича (залишено тільки рамку), його підклеєно з зворотного боку папером. На ньому два записи XVIII ст. Більш ранній з них якогось Петра Сердюченка, він залишив на книзі «пробу пера й чорнила».

4. На місці вирізаного герба на підклеєному аркуші малограмотний запис, щось на зразок титула: «Во славу святія единосущія животворящія и нераздѣлннїя троицы: отца и сына, [и] святого духа повелѣнием благочестивѣшюу самодержавнѣшюу великую государыню нашу императрицу Екатерину Алексѣе...». Запис слід віднести до часів царювання Катерини II (1762—1796). Він зроблений за формою титулів тогочасних книг.

5. Наступний запис має безпосереднє відношення до бібліотеки Києво-Софійського собору: № 14 печати львовской 13 1574 года, № 155. Його зроблено чорнилом, яким закреслено попередній запис. Він, очевидно, пов'язаний з описом бібліотеки в 1803 р. За наказом Синоду складався каталог богослужбових книг, що не дійшов до нас. Про нього згадує М. І. Петров¹.

Другий примірник. Надійшов до ЦНБ в 1932 р. разом з іншими стародруками Волинського науково-дослідного музею в Житомирі (де був під № 2091/8311), до якого цей примірник потрапив з бібліотеки «Общества исследователей Волини» (№ 5973 А). В ньому бракує аркушів з гербом Ходкевича, нумерованого 2, нумерованого 2 (з гравюрою), 4, 5, 159. Багато аркушів пошкоджено. Оправу втрачено. Шифр книги в ЦНБ — Кир. 574.

Записи. 1. На нижньому полі нумерованих арк. 3—18, скорописом початку XVII ст.: «Я раб божий Климентий, будучи мне [...]*** из дочкою моею Явлогиею, а вѣлико [...]*** отменили есми сию книгу Апостол в честь и во хвалю господу нашему и пречистое его матери и вс[ем] святым и положили есми сию книгу Апостол у храм у божий [успения] пречистое богоматеры у манасти[ри] Порицкум у во имену его милости княгини порицкое вѣчне а непорушне, а хто бы мил сию книгу мою порушити от того храму до иншого храму, тот ея ма[ет] со мною разсудити перед милости... на оном (?) страшном суди и не мще...».

Наводимо запис в його первісній послідовності. В книзі під час ремонту арк. 16 вклеєно помилково після арк. 9. Містечко Порицьк на Волині на початку XVII ст. належало княгині Софії-Ізабеллі Конєцпольській.

* Число заклеєне.

** У тексті помилково «тхо».

¹ Н. И. Петров. Описание рукописных собраний, находящихся в Киеве, т. 3. М., 1904, стор. 11.

*** Далі зрізано, арк. 4 і 5 бракує.

2. Арк. 79—89 (нижнє поле), українським скорописом середини XVII ст.: «Сей Апостол исправил раб божий освященный иерей Стефан из жоною своею Анною и си-нами своими [...]»* из Миколаем ис дочкою Настасиею за отпущение грехов своих, за котории дали золотых 15 за держави его милости пана воеводи бельского и старости стрийского».

Згаданий воевода бельський і староста стрийський є Кшиштоф Конєцпольський, чоловік Софії-Ізабелли Порицької. Отже, запис зроблено після 1641 р., бо в цьому році Конєцпольський став воеводою бельським². Цікава вказівка на «исправление», тобто ремонт книги: 15 золотих — навряд чи тільки вартість ремонту, скоріше це й сума вкладу, хоч ремонт мав бути значним. Книга вже в той час була настільки попсована, що потребувала відновлення багатьох пошкоджених аркушів. Крім того, було зроблено нову оправу, на що вказує пошкоджений перший запис.

3. Арк. 24—33 (нижнє поле), українським півуставом кінця XVII ст.: «[...]»** за держави великого [...]»** его милости пана Щесного Казь[мира] Потоцкого старости сокал[ского], воеводи краковского, гетмана полного коронного, за преосвященно[го] епископа володимерского Лео³, за священного иерея Грьгорья в лѣто [...]»** мира от воплощения Господня 1693 месяца [...]»**.

Цей дефектний запис (на вирваному арк. 25 могла міститись згадка про короля Яна III Собеського (1674—1696) відноситься до 1693 р. Очевидно, книга ще перебувала в Порицьку, і новий запис був викликаний інвентаризацією або перевіркою церковного майна за нового ієрея. Однак не виключено, що вона вже була в іншому місці, але тієї самої єпархії.

Інші записи — польською і латинською мовами. Вони являють собою пробу пера і чернетку листа до якогось пана Івановського (початок XVIII ст.). Дальша доля книги до того, як вона потрапила в бібліотеку «Общества исследователей Волыни», не відома.

Третій примірник. Із збірки ніжинського бібліофіла Н. М. Михайловського. До ЦНБ надійшов разом з частиною бібліотеки Ніжинського історико-філологічного інституту (пізніше педінститут). Бракує нумерованого арк. 1 (з гербом Ходкевича), нумерованого 233 (відновлений у XVII ст.), 260—264. Багато аркушів пошкоджено. На арк. 158 вирізано друкарську кінцівку і замінено іншою, мальованою від руки. Оправа не пізніша XVIII ст.: дошки, криті коричневою шкірою з витисненим на ній орнаментом, рештки металевих застібок. На верхній палітурці витиснено в'язю: «Книга глаголемая». Шифр книги в ЦНБ — Кир. 575.

Записи. 1. Нумеровані арк. 3—36 (нижнє поле), скорописом XVI ст.: «Изволением отца и споспешением сына, и совершением святого духа в лѣто божего нарожения тысячу пятсотого и семдесят пятого году месяца декабря 11 индикта 3 дала сию книгу Апостол Григоревая Ходковича пани виленская *** найвишща Великого князства Литовского старостиная городенская и могилевская княжна Катерина Ивановна Вишневецкая по небожчику славное памяти его милости пану малжонку своем пану Григорию Ходкевичу пану виленском гетману найвишшом Великого князства Литовского и по небожчику сыну своем его милости пану Адрью, подотолим Великого князства Литовского, и по другом сыну своем небожчику его милости пану Александру Ходкевича старосте городенском и могилевском в имени нашем Супрасльском на монастырь. И хто бы сию книгу Апостол с того божественного храма дерзнул отлучити и паки не привратити, да буди на нем клятва от вселенского собора иж в Никее на еретики положная. Аминь. При тойто книги и евангелие учительное и псалтыр с тою же подписью даю».

Згідно з цим записом, вдова Григорія Ходкевича Катерина Іванівна, уроджена княжна Вишневецка, онука сестри князя Костянтина Острозького⁴, подарувала 11 грудня 1575 р. Благовіщенській церкві Супрасльського монастиря, ктиторами якого були Ходкевичі і де їх ховали⁵, в пам'ять покійного свого чоловіка гетьмана Григорія Олександровича Ходкевича та синів Андрія і Олександра, крім львівського Апостола, також друковані Федоровим у Заблудові в маєтку Григорія Ходкевича Евангеліє учительное (1569 р.) і Псалтир з часословцем (1570 р.). Всі книги повинні мати аналогічний наведеному запис. Примірник Евангелія учительного з таким записом існує і відомий науці⁶. Можливо, що віднайдення третьої із згаданих книг — Псалтиря пролило б світло на неясні обставини, за яких було зроблено цей запис.

* Стерто.

² А. Boniecki. Herbarz polski, t. XI. Warszawa, 1907, стор. 83.

** Пошкоджені аркуші.

³ Лев Шлюбич-Заленський — уніатський єпископ володимирський з 1678 по 1708 р.— Н. И. Теодорович. Город Владимир Волынской губернии. Почаев, 1893, стор. 78.

*** Нижче два хрестики.

⁴ А. Boniecki. Herbarz polski, t. XI, стор. 26.

⁵ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при Управлении Виленского учебного округа, т. IX. Вильна, 1870. Летопись Супрасльской лавры, стор. 1.

⁶ А. И. Миловидов. Описание славянорусских старопечатных книг Виленской публичной библиотеки. Вильно, 1908, стор. 14—15.

Справа в тому, що за іншими досить достовірними джерелами, Олександр Ходкевич помер не раніше 1578 р.⁷, обидва ж вкладні записи, де про Олександра говориться, як про небіжчика, датовані 11 грудня 1575 р. Запис на Євангелії, як твердить автор опису, зроблено двома почерками, причому перша половина (до слів «пану Григорію»), за його припущенням,— власною рукою Катерини Іванівни. Запис на Апостолі не має ніяких поправок і дописок і, можливо, підписаний нею, якщо вважати за підпис хрест. Ймовірно, що спочатку були подаровані Євангеліє і Псалтир в пам'ять чоловіка і старшого сина Андрія, саме 11 грудня 1575 р., тобто після смерті Андрія⁸, і на них про це є власноручний запис вкладниці. Апостол же міг бути подарований пізніше, після смерті Олександра Ходкевича і похорон його в Супрасльському монастирі, тобто не раніше 1578 р., причому були зроблені додатки в записках двох перших книг, а на Апостол перенесено запис 1575 р. з відповідними додатками, але з тією самою датою.

2. Нумерований арк. 245 зв.: дописка в Соборнику під 2 листопада, зроблена кіноварю та чорнилом, про порядок служби по священомученику Іосафату, архієпископу полоцькому. Має датуватися не раніше 1643 р., коли папа Урбан VIII визнав «блаженим» фанатика-уніата Іосафата Кунцевича, що прославився своїми насильствами над православними полочанами і був забитий ними 2 листопада 1623 р. В інших примірниках Апостола, що належать ЦНБ, цієї дописки немає, хоч вони теж перебували в уніатських руках.

3. Нумеровані арк. 56—83 (нижнє поле), російським скорописом кінця XVII ст.: «Сию книгу, глаголемую Апостол, положили во храм к Николе чудотворцу і к великомученику Христову Георгию Иоан да Косьма Яковлевы дѣти Унковские лета 1691 сентября в 1 день при животи за их бога молити, а по смерти поминати». Далі — підпис у вигляді якоїсь фігури з розчерками. Цей запис переносить нас у великоруське середовище. Нам не пощастило встановити, до якої гілки роду Унковських належали вкладники Іван та Кузьма Яковлевичі: до тверської, чи до тієї, що мала згодом маєтки на Україні. Скоріше до останньої, що й визначило кінець кінцем появу цієї книги в збірці ніжинського бібліофіла.

Четвертий примірник. Куплений бібліотекою з приватних рук у 1957 р. Дефектний майже в тій же мірі, що й попередні — бракує нумерованих арк. 133, 140—259, 264, багато аркушів пошкоджених. Особлива його цінність — наявність першого аркуша з гербом Ходкевича. Цікаво відзначити, що герб на ньому вже були почали вирізати з рамки, як і в першому примірнику. Найімовірніше, це робилося у XVIII ст., коли для оформлення титульного аркуша характерна була художня рамка з вміщеним в ній текстом титулу. Литовський гетьман був давно забутий, і герб його нічого не говорив новим власникам книги. Післямова під час ремонту перенесена на початок книги. Ремонтували його — на підставі паперу і почерку відновлених аркушів — десь у XVIII ст. До того ж часу належить і оправа: дошки, обтягнуті коричневою шкірою з витисненим орнаментом та двома «книга глаголемая», з слідами металевих застібок. На корінці відтиснуто гражданським шрифтом: «Апостоль». Шифр книги в ЦНБ — Кир. 839.

Записи. Єдиний запис на цьому примірнику, порівняно пізній, зроблено скорописом II пол. XVII ст. на нумерованих арк. 2—15 та нумерованих 1—2 (нижнє поле)*: «[...]** Терентій из братом своим Стефаном и сыном Игнатом надаемо сию книгу, рекомую Апостол, которую есмо купили у славного пана Феодора Поповича, обивателя милоченского, при людях бывших и вірыгодних, за отпущение грехов своих. А хто бы мѣл сию книгу яким колвек способом отлучити от храму Рождества Пресвятой богородицы от села Данельовичи, таковий чоловік да будет проклят. Сие начертание издадесе іереєм [...] през обывателя да [...]*** руко[...]***».

Очевидно, йдеться про село Даниловичі в нинішньому Червеньському районі Мінської області. Там же було село Міложен (або Осинівка), «обивателем» якого, слід гадати, був згаданий Федір Попович.

Всі примірники друковано на однотипному папері з такими філігранями: 1) герб Abdank, 2) герб Świeczys, 3) герб Tępa podkowa, 4) герб Jelita, 5) герб Łódzia. Відомо, що Іван Федоров одержував папір через лікаря Мартіна Сенніка від краківського папірника Лаврентія. Однак найновіші дослідження показують, що значна частина цього паперу не краківського, а місцевого походження: герб Jelita належав лівницькій папірні, а Łódzia — буській (нинішня Львівська область)⁹.

⁷ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. 2. К., 1896, стор. 18; Археологический сборник документов..., т. IX, стор. 77—80.

⁸ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. 11, стор. 14.

* Арк. 4 і 5 під час ремонту поставлено після арк. 8. Ми наводимо текст запису в первинній послідовності.

** Текст стертий.

*** Заклеєно.

⁹ Див. О. Я. М а ц ю к. Папір та філіграні на українських землях. К., 1974.

ДО ІСТОРІЇ КНИГОДРУКУВАННЯ НА ПРИКАРПАТТІ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVII ст.

О. Я. МАЦЮК

Започатковане Іваном Федоровим книгодрукування та його школа знайшли численних послідовників і протягом чотирьох століть сприяли розвиткові книговидавничої справи на Україні, були важливим фактором розвитку культури.

Історія книгодрукування — одна з найяскравіших сторінок культури кожного народу, в ній відображені духовні інтереси її творців, їх прагнення, рівень освіти. Незвичайно багатомовним є той факт, що якраз у цій галузі культурного життя широко відбиті ділові зв'язки представників трьох братніх народів — російського, українського і білоруського, які віддавали свої знання і працю у спільний культурний фонд. Яскравим представником цих культурних і ділових зв'язків є російський друкар Іван Федоров, який друкував свої книги в Росії, в Білорусії і на Україні.

Першими продовжувачами Івана Федорова у книговидавничій справі на Україні була Львівська братська, Острозька та прикарпатські мандрівні друкарні, які відіграли велику роль у розвитку друкарства та культури на українських землях.

Про мандрівні друкарні на Прикарпатті є численна література, однак виявлені останнім часом невідомі досі архівні документи вносять чимало нового у вітчизняне книгознавство, дають змогу по-новому трактувати цілий ряд питань, переглянути уже відомі факти та заповнити відчутну прогалину в історії книговидавничої справи.

У першій половині XVII ст. книгодрукування на Україні набирає широкого розмаху. Виникає ряд нових друкарень і на Прикарпатті. При цьому характерно, що фундатори друкарства засновують свої майстерні не лише у великих містах та культурних центрах, як це було раніше, але й периферійних родових маєтках. До цього спонукала їх, очевидно, й та обставина, що друкована продукція православного напрямку піддавалася жорстоким переслідуванням католицької церкви.

Спинимося на характеристиці діяльності трьох прикарпатських друкарень початку XVII ст.: в Стратині, Крилосі та Угорцях. Навколо дати заснування Стратинської друкарні розгорнулася в останні роки полеміка серед книгознавців¹. На наш погляд, нині ми маємо можливість документально підтвердити правильну дату заснування друкарні.

Як відомо, великим галицьким землевласникам Балабанам належали дві друкарні — в Стратині та Крилосі. Перша з них належала Федору Юрійовичу Балабану, а друга — його дядькові львівському єпископу Гедєону Балабану. Ще в 1597 р. Гедєон разом зі своїм небожем почав засновувати в Стратині, родовому маєтку Балабанів, видавництво і школу («гiмнасію»). Приблизно до цього часу і відносить Г. І. Коляда заснування Стратинської друкарні, вважаючи найпізнішою датою 1599 р.² Полемізуючи з І. П. Крип'якевичем, який цілком справедливо відносить дату заснування друкарні до 1602—1603 рр.³, Г. І. Коляда аргументує свій доказ лише тим, що за свідченням самого Гедєона, він був «подвижен... писанми» Мелетія саме тоді, коли той був намісником престолу константинопольського патріарха, а в 1599 р. Мелетій уже повернувся до Александрії. Очевидно, мається на увазі листування Гедєона Балабана з александрійським патріархом Мелетієм Пігасом, який у 1597—1599 рр. правив константинопольським престолом⁴. Цю дату Г. І. Коляда підкріплює ще й тим, що в 1603 р. у Стратині вийшло вже перше, досі невідоме, видання «Харитонії». Г. І. Коляда згадує і про документи львівських архівів, що стосуються скарги стратинського друкаря Симона Будзини на Гедєона Балабана, однак покликань на них не подає. Як стало відомо, про ці документи Г. І. Коляда довідався свого часу від І. П. Крип'якевича, який саме на основі цих документів відніс заснування Стратинської друкарні до 1602—1603 рр. До речі, один з цих документів — скарга від 29 січня 1604 р. — опублікований ще в 1961 р.⁵, але пройшов поза увагою книгознавців. Інший документ від 24 квітня 1603 р. нещодавно опублікував М. Гембарович⁶.

Згадані документи дають змогу досить точно встановити час заснування Стратинської друкарні, тому спинимося на них детальніше. Перший з них датований 24 квітня 1603 р. Це скарга друкаря Симона Будзини на єпископа Гедєона Балабана

¹ Г. І. Коляда, Я. Д. Ісаєвич. Друкарська справа на західноукраїнських землях. — В кн.: Книга і друкарство на Україні. К., 1964, стор. 51—56. (Матеріал про Стратинську друкарню подав Г. І. Коляда).

² Там же, стор. 52.

³ І. Крип'якевич]. Стратинське учительне євангеліє. — Українська книга, ч. 1. Львів, 1937, стор. 33—34.

⁴ И. Малышевский. Александрийский патриарх Мелетий Пигас, т. I. К., 1872, стор. 427.

⁵ Соціальна боротьба в місті Львові в XVI—XVII ст. Збірник документів. Львів, 1961, стор. 117—118, док. № 35.

⁶ Mięczyński Gębarowicz. Iwan Fedorow i jego działalność w latach 1569—1583 na tle epoki. — Roczniki Biblioteczne, 1969, r. 13, z. 1/2 i 3/4 (окремих відбиток, стор. 177—178).

за невиконання договірних зобов'язань та заподіяні йому кривди⁷. У ній друкар зазначає, що в січні минулого, тобто 1602 р., склав з Балабаном контракт на друкування книг слов'янською мовою. Згідно з контрактом Балабан мусив платити Будзині на його потреби по 300 золотих польських щорічно і крім того давати на харчування хліб, масло, сир, солонину, м'ясо ялове, бараняче, кури та інші продукти. Друкар у свою чергу мав щорічно давати за це по 100 надрукованих книг. Далі Симон Будзина зазначає, що він заснував в Стратині друкарню, найняв робітників і видрукував, крім «Харитонії, тобто науки попівської», ще й інші книги. Однак ні передбачених контрактом 300 зол., ні продуктів для харчування Балабан йому не виплатив, а лише позичив на його власні потреби «кількасот золотих», які Будзина витратив на свою власну друкарню в Стратині. Мало того, Балабан відібрав у нього і літери, які він купив в якогось ремісника у Кракові, мотивуючи тим, що все це власність Балабана, бо зроблене і придбане нібито за його кошти. Забравши все це в друкаря, Балабан поставив його в таке становище, ніби він є його слугою, і тому С. Будзина втік від нього. «А він не був, ані не є його слугою, лише згодженим (домовленим) ремісником-друкарем»⁸. Позичені гроші, згідно з окремим контрактом, друкар також повернув єпископові, про що має свідків.

У поданій скарзі Симон Будзина оцінив вартість захопленого Гедеоном майна в 3000 золотих. На цей час у друкарні було 1100 примірників «Харитонії», які Балабан також забрав. Їх оцінив друкар у 200 зол. Коли шляхтичі Симон Решко з Помор'я, Каспер Надаруцький і Вінцентій Мрочковський прибули від імені друкаря на львівське Краківське передмістя до будинку Гедеона Балабана біля церкви св. Юра з вимогою повернути друкарню та книги, то одержали відповідь: «Я тих речей друкареві не поверну, бо я купив їх у Кракові за свої гроші»⁹. Після цього згадані шляхтичі разом з судовим возним записали скаргу Симона Будзини в акти Львівського гродського суду.

Незважаючи на те, що в заголовку «Требника», виданого у Стратині 1606 р., зазначено власника друкарні Федора Юрійовича Балабана, з документа бачимо, що Будзина скаржився не на Федора, а на Гедеона, який, мабуть, і був не тільки організатором, але й (після відібрання її в друкаря) фактичним власником друкарні.

З наступної скарги, поданої Симоном Будзиною у Львівський гродський суд 16 липня 1603 р.¹⁰, довідуємося, що Балабан не тільки не з'явився на суд, але й категорично відмовився повернути захоплений ним друкарський інвентар, шрифт та 1100 примірників книги «Харитонія». В цій скарзі повторюються усі факти, що були викладені Будзиною 24 квітня 1603 р.

Та не заспокоївся друкар Симон Будзина, бо вже на початку наступного року (29 січня 1604 р.) подає чергову, третю, скаргу на львівського владика за невиплату заробітку, захоплення друкарського знаряддя і ув'язнення¹¹. Склалося так, що друкар прийняв запрошення єпископа і з'явився до його дому 9 січня на запропонований останнім арбітраж, не підозріваючи ніякого лиха. Коли Будзина «прийшов туді, насамперед почув від розгніваного Балабана зневажливі слова, що ображали його честь, потім за наказом владики замкнуло його у в'язницю під вартою. Так у цій в'язниці згаданий Балабан переслідував його то погрозами, то фальшивими обіцянками та примушував підписати таку угоду, яка подобалася Балабанові, але цілком заперечувала кривду. Він (Будзина) був би приневолений до того, як би не допоміг собі втечею з в'язниці та з-під сторожі. Але і тепер з усіх боків його переслідують піддані благочестивого владики; з приводу того, що вище сказано, він протестував і вніс та урочисто пред'явив свою скаргу проти вищеназваного владики»¹².

Нам не відомо, чим закінчилися скарги друкаря. Безперечно лише, що друкарня залишалася в Стратині, а в подальшій її діяльності Симон Будзина не фігурує. Після цього вийшло ще дві книги — «Служебник» 1604 і «Требник» 1606 рр. Існує думка, що в Стратині було видано в 1606 р. «Учительне евангеліє». Про це свідчать записи в каталогах бібліотеки Львівського братства 1619 і 1637 рр.: «Евангелие учительное друку стратинського»¹³. Цієї думки дотримувався також І. П. Крип'якевич¹⁴. Доказом цього може служити і запис у тих же бібліотечних каталогах про крилоське видання «Учительного евангелія», який стоїть поряд із стратинським. Проте дехто з книгознавців заперечує можливість видання стратинського «Учительного евангелія», мотивуючи лише тим, що «нащо було б Гедеонові друкувати «Учительне евангеліє» у Крилосі, коли він уже надрукував його разом зі своїм небожем у Стратині? Було ж іще багато ненадрукованих книг, дуже потрібних церкві»¹⁵. Але у книгови-

⁷ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 356, арк. 624—626.

⁸ Там же, спр. 357, арк. 625.

⁹ Там же, спр. 356, арк. 626.

¹⁰ Там же, арк. 936—937.

¹¹ Там же, спр. 359, арк. 80; пор.: Соціальна боротьба..., стор. 117—118, док. № 35.

¹² Там же.

¹³ АЮЗР, ч. 1, т. X. К., 1904, стор. 7, 8, 159.

¹⁴ І. Крип'якевич. Назв. праця, стор. 34.

¹⁵ Г. І. Кодяда, Я. Д. Ісаєвич. Назв. праця.

давничій справі відомо багато випадків повторного видання тих самих книг, починаючи ще з московського періоду діяльності Івана Федорова. Згадаймо хоч би два його московські видання «Часовника» 1565 р., львівський (1574) і острозький (1578) «Букварі», львівські видання «Євангелія на престольного» 1690 і 1704 рр., пізніше видання якого вийшло навіть з попередньою датою¹⁶ та ін. Такі перевидання скоріше всього диктувалися малими тиражами, великим попитом на друковане слово, а не примхами видавців чи друкарів.

У 1606 р. помер Федір Юрійович Балабан і книгодрукування в Стратині припинилося. Пізніше цю друкарню придбала Києво-Печерська лавра. У Стратині ще й досі мешканці села одну з них називають «друкарнею», а поряд з нею іншу — «папірнею». Папірня була заснована, очевидно, для потреб місцевої друкарні, а пізніше переобладнана у звичайний млин, який згорів під час першої світової війни.

Необхідно згадати і про другу балабанівську друкарню в Крилосі біля Галича. Про неї знаємо лише те, що 1 жовтня 1606 р. з-під її верстата вийшло «Учительне євангеліє». У передмові до цієї книги Гедеон згадує про свій намір видати й «прочие книги». Та напевно це сталося, оскільки після його смерті на початку 1607 р. діяльність Крилоскої друкарні припинилася і дальша її доля не відома.

Гедеон Балабан — надзвичайно суперечлива фігура. Завдяки численним скаргам, судовим процесам, листуванню та передмовам і післямовам до його видань до нас дійшло багато документів про його життя та діяльність. І завжди дивує дослідників, як ця високоосвічена людина в духовній рясі, великий землевласник-феодал не втомно трудився на ниві розвитку української культури, з одного боку, а з другого, — жорстоко розправлявся з кожним, хто йому не підкорявся, визискуючи нещадно цих сійців культури. Адже випадок із засновником Стратинської друкарні Симоном Будзиною не єдиний. Нам відома, наприклад, скарга львівських міщан на Гедеона Балабана, який жорстоко розправився з сином Івана Федорова — Іваном Друкаревичем, або, як його іноді називають, Інтролігатором, якого Балабан «в яму всадивши на смерть уморив»¹⁷. Отже, діяльність балабанівських друкарень вимагає ще детального вивчення.

Розшуки нових архівних документів, які безперечно чекають на свого дослідника, відкриють ще не одну цікаву сторінку про книгодрукування на Прикарпатті.

Говорячи про книгодрукування на Прикарпатті, слід згадати і про друкарню в с. Угорцях біля Самбора, куди в маєток православного магната Олександра Шептицького прибули із своєю мандрівною друкарнею Павло Домжив Люткович Телиця і друкар-монах Сильвестр, прізвище якого нам не відоме. У 1618 р. вони видали в Угорцях «Събраніє въкратце словес от божественнаго писанія», в 1619 р. — «Краткий хронологический лѣтописецъ»¹⁸ (не дійшов до нас), а в 1620 р. — «Апостоли и Евангелія через всѣ недѣли и празники»¹⁹. Після смерті Олександра Шептицького в 1621 р. друкарі разом зі своєю друкарнею переїхали з Угорців до Мінська.

Про дві останні згадані друкарні маємо дуже скупи дані лише на основі самих стародруків. Правда, про Павла Лютковича і Сильвестра є ще пізніші згадки, однак вони відносяться до часу їх перебування на Волині та в Києві в 1625—1634 рр.²⁰

У доряднянський період, коли різні церковні, братські, монастирські та магнатські архіви були розкидані по всій території Галичини, не було й мови про їх систематичне виявлення. Зараз, коли всі ці документи зібрані разом і становлять фонди Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Львові та відділу рукописів Львівської державної наукової бібліотеки АН УРСР ім. В. Стефаника, необхідно докласти зусиль для їх виявлення і докладного вивчення книгодрукування на Прикарпатті в першій чверті XVII ст. Виявлення нових документів може пролити також світло на федоровське книгодрукування на Україні. Час зробив своє, і якщо деякі стародруки загинули безповоротно, то, можливо, про них вдасться дізнатися хоча б із тогочасних документів. Яскравим прикладом є випадок не лише із стратинською «Харитонією» та «Кратким хронологическим лѣтописцем», але й з іншими, відомими із документів, але невіднайденими досі друками XV—XVII ст.

¹⁶ И. Каратаев. Хронологическая роспись славянских книг, напечатанных кирилловскими буквами. 1491—1730. СПб., 1861, стор. 130, № 100; Ил. Свенцицкий. Каталог книг церковнославянской печати. Жовква, 1908, стор. 76, № 258 (181).

¹⁷ Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis sumptibus Instituti Stauropigiani. Ed. Dr. Wladimirus Milkowisz, t. I. Leopoldis, 1895, стор. 418.

¹⁸ Ю. Я. Яворский. Пропавшая западнорусская книга «Диалог о смерти», 1629 г. — Известия ОРЯС ИАН, 1912, т. XVI, кн. 4, стор. 225.

¹⁹ И. Каратаев. Назв. праця, № 261.

²⁰ АЮЗР, ч. 1, т. VI. К., 1883, стор. 614—615, 642—643; Роман Лукань. Василіянська друкарня в Заплатинських Угорцях, пов. Самбір. — Літопис Бойківщини. Самбір, 1931, стор. 154.

МЕДАЛІ, ПРИСВЯЧЕНІ ЮВІЛЕЯМ КНИГОДРУКУВАННЯ

Ю. А. БАРШТЕЙН

Як велике свято вітчизняної культури, духовної спільності і непорушного братерства народів нашої Батьківщини трудящі нашої неосяжної країни відзначили ювілеї започаткування книгодрукування: в 1964 р.— 400-річчя російського, у 1967 р.— 450-річчя білоруського і цього року— 400-річчя українського. Цим визначним ювілейним датам присвячені пам'ятні настільні медалі, про які і йтиме мова нижче.

На території Союзу РСР першим друкарем був білорус Георгій (Франціск) Скорина, який у Празі в 1517—1519 рр. видав свій переклад Біблії, а в 1525 р. у Вільнюсі заснував першу вітчизняну друкарню. Першодрукарем Росії й України був Іван Федоров.

10 березня 1564 р. Іван Федоров разом з П. Мстиславцем закінчив друкувати в Москві «Апостол» — першу датовану книгу російського друку — видатне досягнення друкарства XVI ст. Ця дата вважається початком книгодрукування в Росії. Їй була присвячена пам'ятна медаль (рис. 1, бронза, 60 мм, ЛМД), яку створив ме-

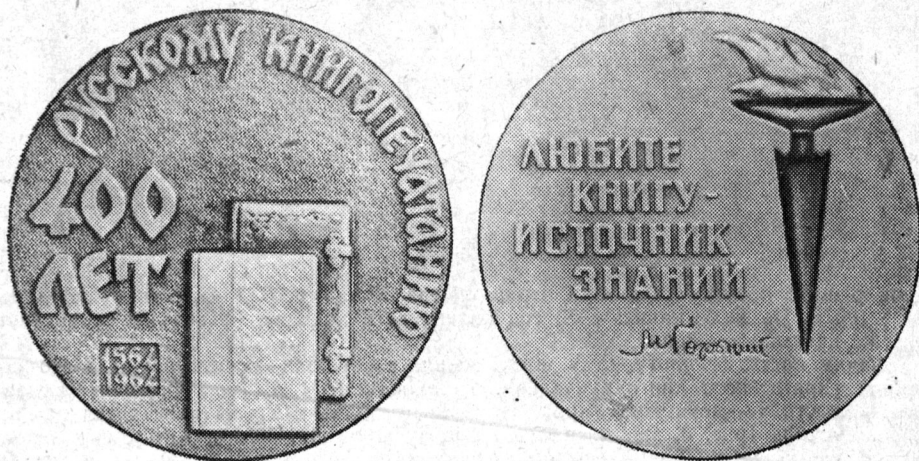

Рис. 1.

дальер В. Косарев. На своєрідно проробленому лицевому боці медалі по колу напис стилізованим російським шрифтом: «Русскому книгопечатанию», нижче, зліва, ювілейна дата у два рядки: «400 лет», ще нижче, у чотирикутному заглибленні, дворядковий напис: «1564—1964». Справа медальєр розмістив дві, накладені одна на одну, книги: знизу — старого та зверху — нового, сучасного оформлення. На зворотному боці ліворуч п'ятирядковий напис строгим рубленим шрифтом — вислів Максима Горького: «Любите книгу — источник знаний» та його факсиміле. Праворуч майстерно зроблений, врізаний глибоко у тло медального поля факел з полум'ям, що символізує джерело знань.

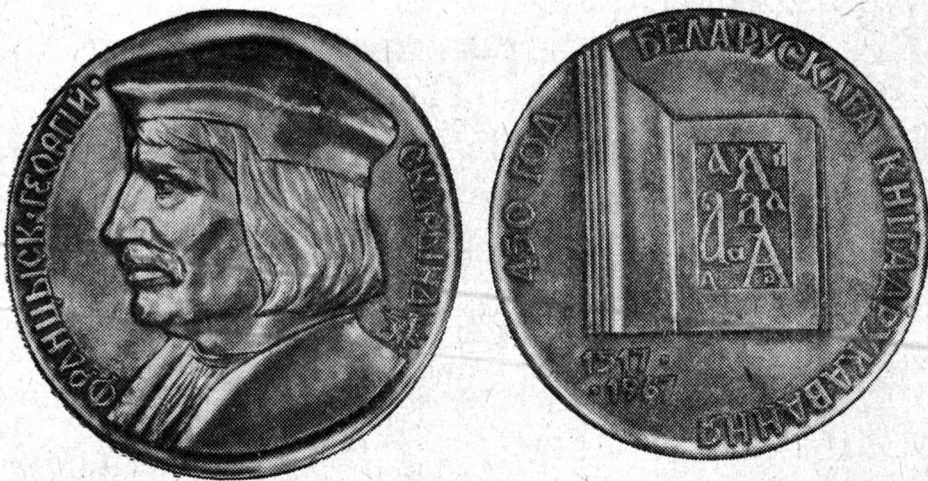

Рис. 2.

У 1967 р. сповнилось 450 років білоруського книгодрукування (відтоді як у 1517—1519 рр. білорус Георгій Скорина надрукував свій переклад Біблії). Цій даті була присвячена пам'ятна медаль (рис. 2, бронза, 75 мм, Мінськ), яку створили А. М. Кашкуревич та М. Р. Йоффе. На її лицевому боці поданий досить вдалий профільний напівпогрудний звернений ліворуч портрет першодрукаря Скорини в одязі, що відповідає епосі. По колу напис білоруською мовою: «Францыск Георгій Скарына». У центрі зворотного боку медалі подано розкриту книгу, на аркуші якої роз-

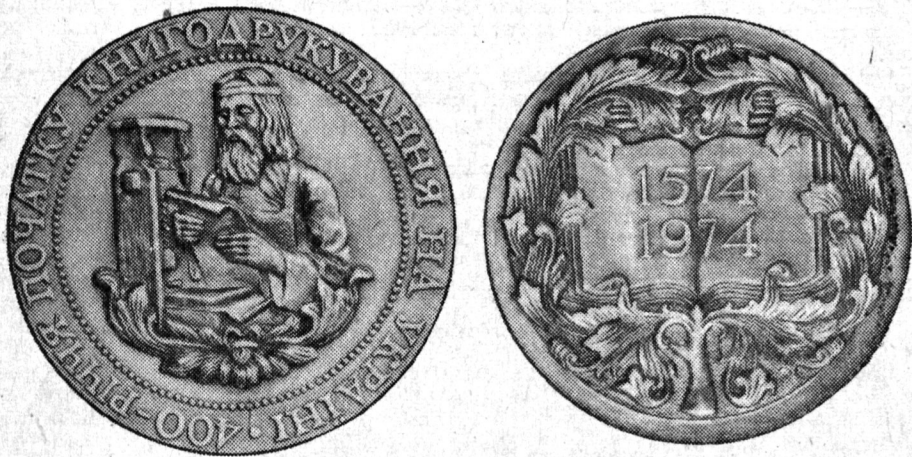

Рис. 3.

міщена різного розміру та форми перша літера алфавіту. Під книгою ювілейні дати «1517 · 1967». По колу напис: «450 год беларускага кнігадрукавання». Медаль справляє дуже приємне враження.

Значна подія в культурному житті нашої республіки — святкування цього року 400-річчя українського книгодрукування. 25 лютого 1574 р. Іван Федоров видав у Львові «Апостол» — першу на Україні друковану книгу. Цій даті присвячена пам'ятна ювілейна медаль (рис. 3, анодований під бронзу алюміній, 50 мм, Київ), яку виконав гравер Володимир Саудкін за ескізом художника А. О. Загинайло. На лицевому боці медалі, в центрі, подана композиція: першодрукар Іван Федоров стоїть біля друкарського верстата з аркушем паперу в руках. Знизу під композицією зображені елементи декоративного орнаменту за мотивами його першодруків. По колу напис: «400-річчя початку книгодрукування на Україні». На зворотному боці медалі у два рядки розміщені ювілейні дати: «1574 1974» на тлі розкритої книги, обрамленої умовно-геральдичним деревом, що часто зустрічається на заставках стародруків.

Таким чином, в трьох наведених вище пам'ятних медалях, виконаних на досить високому художньому рівні, скульптори-медальєри на віки вкарбували для нащадків пам'ять про історичні події в культурі наших народів.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ

БІЛЬШОВИЦЬКА ПРЕСА УКРАЇНИ — ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ БОРотьБИ ПАРТІЇ ЗА ЛЕНІНСЬКУ ПОЛІТИКУ ПРОЛЕТАРСЬКОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ В ПЕРІОД ПІДГОТОВКИ І ПРОВЕДЕННЯ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Для вивчення боротьби більшовицьких організацій України за здійснення ленінської національної політики в 1917 р. багатим джерелом є більшовицькі газети того періоду.

Більшовицьку періодичну пресу 1917 р. можна розділити на такі групи:

1) газети більшовицьких комітетів: «Борьба» (Вінниця; досі не виявлено жодного примірника), «Голос пролетария» (Одеса; повністю стала більшовицькою з № 19 від 4 жовтня 1917 р.), «Голос социал-демократа» (Київ), «Донецкий пролетарий» (Луганськ), «Донецкий пролетарий» (Харків), «Пролетарское знамя» (Миколаїв), «Звезда» (Катеринослав), «Молот» (Полтава), «Пролетарий» (Харків);

2) газети військових організацій при більшовицьких комітетах і військових частин, в яких вирішальний вплив мали більшовики: «Красное знамя» (Могилів-Подільський), «Правда гренадерская» (Тернопіль), «Солдатская жизнь» (Катеринослав), «Солдатская мысль» (Одеса; перейшла на більшовицькі позиції з № 170 від 12 жовтня 1917 р.), «Голос революції» (Одеса; перейшла на більшовицькі позиції з № 132 від 16 грудня 1917 р.), «Известия военно-революционного комитета Юго-Западного фронта», «Известия военно-революционного комитета 7-й армии» (Проскурів), «Известия исполнительного комитета 8-й армии» (Могилів-Подільський), «Известия 2-го армейского съезда 8-й армии», «Клич V армейского корпуса»;

3) газети Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів та інших революційних і робітничих організацій, які прийняли ленінську більшовицьку платформу: «Вісник Української Народної Республіки» і «Вестник Украинской Народной Республики» (Харків), «Пролетарская мысль» (Київ), «Вестник областного и Киевского Совета рабочих и солдатских депутатов» (Київ), «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота» (Одеса; стала більшовицькою з № 168 від 27 жовтня 1917 р.), «Известия Лозово-Павловского Совета рабочих и крестьянских депутатов» (Лозово-Павлівськ; стала більшовицькою з № 212 від 12 грудня 1917 р.), «Известия Екатеринославского Совета рабочих и солдатских депутатов» (Катеринослав; стала більшовицькою з № 218 від 23 грудня 1917 р.), «Известия Севастопольского военно-революционного комитета» (Севастополь), «Известия стачечного комитета» (Київ), «Солдат и рабочий» (Херсон; стала більшовицькою з № 142 від 5 листопада 1917 р.), «Харьковский революционный печатник» (Харків). За нашими даними, збереглося 29 комплектів (правда, деяких — лише по одному-два номери) газет більшовицького, інтернаціоналістського спрямування.

Виконуючи роль ідеологічної зброї більшовицьких організацій України, періодична преса керувалася настановами В. І. Леніна, Центрального Комітету партії. Статті В. І. Леніна, його промови, що досить часто друкувалися в газетах, визначали спрямованість друкованих органів, їх політичну зрілість*.

Надзвичайне значення для оволодіння масами ідеологією пролетарського інтернаціоналізму мали публікації таких ленінських праць, як «Листи з далека»¹, «Про завдання пролетаріату в даній революції» (Квітневі тези)², резолюції VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б)³, «Соломинка в чужому оці»⁴, «Україна»⁵, «Україна і поразка правлячих партій Росії»⁶, «Криза назріла»⁷, декрети II Всеросій-

* Всього, за нашими підрахунками, протягом 1917 р. на сторінках більшовицької преси України вміщено 230 публікацій 121 ленінської роботи.

¹ «Голос социал-демократа», 25—30 березня 1917 р.; «Пролетарий», 30 березня, 1 квітня 1917 р.

² «Пролетарий», 13 квітня 1917 р.; «Звезда», 29 квітня.

³ «Пролетарий», 25, 27 та 29 квітня; 2, 6 та 7 травня 1917 р.; «Звезда», 2, 6, 9, 12 та 16 травня 1917 р.; «Голос социал-демократа», 10 та 18 травня 1917 р.

⁴ «Донецкий пролетарий», 9 червня 1917 р.

⁵ «Донецкий пролетарий», 21 червня, 1 липня 1917 р.

⁶ «Пролетарий», 22 червня 1917 р.

⁷ «Красное знамя», 19 жовтня 1917 р.

ського з'їзду Рад⁸, «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради»⁹. Місцеві більшовицькі газети часто передруковували з центральної преси передові і редакційні статті визначних діячів РСДРП(б) — Я. М. Свердлов, А. В. Луначарського, Г. І. Петровського, К. Є. Ворошилова, О. М. Коллонтай, М. С. Ольмінського та ін.

Численні матеріали більшовицьких газет висвітлювали різні аспекти партійної роботи в плані розглядуваної теми, зокрема: а) боротьбу більшовиків України за інтернаціональне згуртування трудящих мас багатонаціональної Росії (зокрема, українського і російського народів) у процесі підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції; б) роботу партійних організацій у справі зміцнення інтернаціональної єдності робітників і селян України з міжнародним пролетаріатом; в) викривали антинародну політику буржуазно-націоналістичних партій, висвітлювали боротьбу більшовиків за ізоляцію цих партій у ході розвитку революції; г) боротьбу більшовицької партії за створення Української Радянської держави і зміцнення інтернаціональних зв'язків з РРФСР.

Шлях до інтернаціонального згуртування народів країни лежав, перш за все, через демократичне розв'язання національного питання. Про зміцнення ленінського напрямку у вирішенні найважливіших питань революції, в тому числі і національного, свідчить прийняття Київською загальноміською конференцією (23 липня 1917 р.) резолюції Всеросійської (Квітневої) конференції з національного питання¹⁰. Орган Київського комітету більшовиків постійно друкував матеріали, з яких видно, що ленінська національна політика привертала на бік партії все ширші маси, згуртовуючи їх у єдину армію борців за соціалістичну революцію.

Більшість більшовицьких організацій великих промислових центрів України, і насамперед Донбасу, послідовно боролися за соціальне і національне визволення українського народу, за інтернаціональне єднання з іншими народами Росії. Керуючись ленінським положенням про те, що «пролетаріат не може вести боротьбу за соціалізм і відстоювати свої повсякденні економічні інтереси без найтіснішого і найповнішого союзу робітників усіх націй в усіх без винятку робітничих організаціях»¹¹, катеринославська «Звезда» писала: «Досить ворожнечі, товариші, — вона послаблює наші сили. Організуйтеся у загальну професійну спілку без різниці національностей, читайте газети «Правда» і «Звезда», вступайте в ряди соціал-демократичної робітничої партії, органами якої є ці газети, і ви зіллете свої ряди з рядами всього російського пролетаріату без різниці національності і разом з ним завоюєте собі світле майбутнє, що належить усім по праву»¹².

Численні факти ілюструють процес формування інтернаціоналістської свідомості у трудящих. Так, на зборах членів профспілки металістів Луганська і повіту 20 серпня один з виступаючих заявив: «Луганський пролетаріат... усвідомлює, що становище його як частини всеросійського пролетаріату нерозривно пов'язане з результатом боротьби всіх народів Росії... Настав грізний момент, коли не тільки на словах, а й на ділі пролетаріату необхідно довести своє братерське єднання»¹³.

Більшовицькі газети містять численні приклади інтернаціональної згуртованості трудящих різних національностей у надзвичайно напружені дні розгортання Жовтневої революції, коли від єдності і міцності рядів революційних трудящих значною мірою залежала доля нового суспільства. Коли в 3-му авіапарку Києва агітатор Центральної ради почав говорити про розкол, робітники заявили йому: «В нашому авіапарку немає і не було ніякого розколу між українцями і великоросами... В революції і свободі зацікавлені однаково, що українець, що великорос. Як дорогі свобода, земля і воля для українського робітника, так дорогі вони і для великороса. У нас немає ніякої національної ворожнечі»¹⁴. Газета «Пролетарская мысль» в ті дні писала: «Боротьба йде, і старий лозунг «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» згуртовує широкі пролетарські маси навколо червоних прапорів революції»¹⁵.

Надзвичайно багаті і різноманітні кореспонденції про боротьбу більшовиків за зміцнення інтернаціональної єдності трудящих України з міжнародним пролетаріатом. Газети висвітлюють класові бої за рубезжем, роль російського революційного руху в світовому революційному процесі й інтернаціональні завдання трудящих Росії. Більшовицька преса відбивала ставлення більшовиків України до наступу, розпочатого Тимчасовим урядом на фронті влітку 1917 р., та їх тактику за нових умов: «Наш наступ є тяжким ударом у спину тилу революційного інтернаціоналу в усьому світі

⁸ «Звезда», 31 жовтня 1917 р.; «Молот», 1 листопада 1917 р.; «Донецкий пролетарий» (Харків), 2 листопада 1917 р.; «Солдатская мысль», 2 листопада 1917 р.; «Красное знамя», 4 листопада 1917 р.; «Вестник областного и Киевского Советов рабочих и солдатских депутатов», 1 листопада 1917 р.

⁹ «Звезда», 9 грудня 1917 р.; «Донецкий пролетарий», 8 грудня 1917 р.; «Солдатская мысль», 6 грудня 1917 р.

¹⁰ «Голос социал-демократа», 25 липня 1917 р.

¹¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 23, стор. 302.

¹² «Звезда», 9 травня 1917 р.

¹³ «Донецкий пролетарий», 5 вересня 1917 р.

¹⁴ «Пролетарская мысль», 14 листопада 1917 р.

¹⁵ «Пролетарская мысль», 15 листопада 1917 р.

і, перш за все, нашим німецьким товаришам, що працюють у винятково важких умовах... Ми, революційні соціал-демократи, розгорнемо ще ширше нашу агітацію проти війни, високо піднімемо прапор міжнародного братерства пролетарів, понесемо в маси наші лозунги переходу влади до пролетаріату і біднішого селянства як засобу закінчити війну»¹⁶.

1917 р. був важливим етапом у підготовці й створенні III Комуністичного Інтернаціоналу. Важко перелічити всі матеріали, що містять більшовицька періодика України з цього питання: численні статті з історії міжнародного революційного руху і міжнародних організацій, в яких аналізуються причини краху II Інтернаціоналу і ставиться завдання організувати III Інтернаціонал, резолюції зборів, мітингів тощо. Газета «Пролетарий» відзначала в той період, що лозунг «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» знову облітає весь світ. Орган Миколаївського комітету РСДРП закликав: «Під наш прапор, товариші! Під прапор революційного соціалізму! Під прапор пролетарського інтернаціоналізму!»¹⁷.

У заснуванні Комуністичної міжнародної організації пролетаріату більшовики вбачали запоруку успіху трудящих всіх країн у їх боротьбі за соціалістичну революцію. При цьому більшовики наголошували на тому, що в силу історичних обставин саме «російському пролетаріату по честі належить ініціатива відродження інтернаціоналу»¹⁸.

Більшовицькі газети друкували багато матеріалів, присвячених святку міжнародної пролетарської солідарності — 1 Травня. З цього приводу тільки в номері від 18 квітня київський «Голос соціал-демократа» вмістив вісім публікацій.

У більшовицькій пресі зафіксовані численні приклади ставлення місцевих організацій до соціал-шовінізму та боротьби всередині робітничого руху з цим шкідливим напрямом. Резолюція про поточний момент, прийнята загальними зборами Катеринославської організації РСДРП(б) 11 липня, наголошувала: «Проповіді шовінізму ми протиставимо пропаганду інтернаціоналізму, будемо вказувати, що поза класовою боротьбою пролетаріату в міжнародному масштабі, поза міжнародною соціалістичною революцією немає шляху до позбавлення людства від страхів війни, розрухи, голоду»¹⁹. В ході розвитку революції оборонські настрої, нав'язані масам есерами і меншовиками, під впливом агітації більшовиків значно зменшилися. «В широких колах робітників, безперечно, почався перелом, — зазначав «Донецкий пролетарий», — Чад «оборонства» починає розвіюватись. Найбільш передові кола робітників перші визволяються від цього чаду і виходять на широку дорогу самостійної класової боротьби, на дорогу інтернаціоналізму»²⁰.

За більшовицькою пресою можна простежити процес розмежування інтернаціоналістських і оборонських елементів у місцевих організаціях. Так, Київський комітет партії визнав, що «повне ідейне й організаційне розмежування з соціал-шовіністами є одним з основних завдань партії»²¹. Закликаючи до міжнародної солідарності трудящих, «Голос пролетарія» писав: «Питання про боротьбу за загальний мир повинно бути розширене до боротьби і з німецьким, і з російським, і з англійським і т. д. імперіалізмом. Але ця боротьба лежить тільки в площині об'єднання всіх пролетарських сил у міжнародному масштабі»²².

Газета «Пролетарий» рішуче відстоювала тактику братання на фронтах: «Братання робітників і селян у солдатських шинелях в період імперіалістичної війни — факт всесвітньо-історичного значення, запорука перетворення цієї війни у повстання пролетарів всіх країн проти уряду грабіжництва і насилля»²³. «Дальший розвиток революції в Росії є наймогутнішим шляхом до миру, оскільки відкриває широку дорогу революційним виступам у всіх країнах»²⁴, — писав «Голос соціал-демократа».

Місцеві партійні організації рішуче виступили проти «позики свободи», яку проводив Тимчасовий уряд і підтримували угодівські партії. «Підписуватись на позику — це значить голосувати за воєнні кредити, це значить зраджувати інтернаціонал, пролетарську справу, втрачати останні надії на роль, яку повинна зіграти російська революція у справі припинення світової імперіалістичної війни»²⁵. Більшовики могли з повним правом твердити, що «російська революція, яка є торжеством тактики інтернаціоналістів, тактики громадянської війни і масових виступів, зміцнює позицію революційних с.д.-тів у всьому світі»²⁶. Коли після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції міжнародний імперіалізм почав виношувати плани придушення першої в світі соціалістичної держави, партія більшовиків заявила: «Наш союзник — це трудящі всіх країн. Ми розраховуємо на них. І ми впевнені, що робіт-

¹⁶ «Звезда», 23 червня 1917 р.

¹⁷ «Пролетарское знамя», 11 жовтня 1917 р.

¹⁸ «Голос социал-демократа», 15 квітня 1917 р.

¹⁹ «Звезда», 13 липня 1917 р.

²⁰ «Донецкий пролетарий», 10 червня 1917 р.

²¹ «Голос социал-демократа», 28 квітня 1917 р.

²² «Голос пролетарія», 6 липня 1917 р.

²³ «Пролетарий», 23 квітня 1917 р.

²⁴ «Голос социал-демократа», 28 квітня 1917 р.

²⁵ «Звезда», 18(1) травня 1917 р.

²⁶ «Голос социал-демократа», 7 квітня 1917 р.

ники і солдати зуміють розрубати всі хитросплетіння міжнародних змовників проти російської революції»²⁷.

У статтях, замітках, листах, резолюціях більшовицьких організацій викривалася угодівська шовіністична і націоналістична політика дрібнобуржуазних партій, великодержавна шовіністична політика Тимчасового уряду, партій меншовиків і есерів, що підтримували цю політику.

Аналізуючи ставлення Тимчасового уряду і його «соціалістичних» міністрів до українського національно-визвольного руху, «Голос социал-демократа» писав: «Великоросійський шовініст, наляканий за долю російського руху, під плащем охорони революції несе контрреволюційні бажання імперіалістської буржуазії»²⁸. Такий політиці партія більшовиків протиставила справді інтернаціоналістську політику підтримки справедливих вимог українців, викликаючи тим самим симпатії всіх трудящих. «І тільки наша партія,— відзначалося в «Звезде»,— партія робітників і найбідніших селян, чесно і відкрито пішла назустріч українському народові. Визнання справедливості вимог українців — кращій засіб пробудити в них довіру і симпатії до великоросійської демократії, перетворити вимушене співжиття двох народів під однією державною покрівлею в братерський союз робітників і селян Великої Росії і України»²⁹.

Більшовицькі газети рішуче виступали проти будь-яких проявів національного гноблення. Коли Тимчасовий уряд заборонив скликання фінляндського сейму, одеські більшовики з обуренням писали: «Так наш Тимчасовий уряд розуміє і роз'яснює право націй на самовизначення. Так Тимчасовий уряд втілює в життя волю революційної демократії на автономію Фінляндії»³⁰. 22 липня 1917 р. київські більшовики вмістили в своєму органі з цього приводу велику статтю «Розгін фінляндського сейму».

Більшовики нещадно викривали тих горе-політиків, які «вірили», що «мудрість Всеросійських установчих зборів» знайде такі форми, які дадуть можливість «сполучити єдність великої цілої держави з правом окремих націй на самовизначення». Адже «тільки пролетаріат, проти якого в кінцевому рахунку спрямований апарат буржуазної держави, є непримиренним противником будь-якого гноблення, прибічником повної свободи, послідовним прихильником права кожного народу на повне політичне самовизначення»³¹.

«Донецкий пролетарий» вказував, що лозунги націоналістичних партій є шкідливими і небезпечними для робітничого класу, бо вони віддаляють царство соціалізму, живлять капіталістичний лад і імперіалізм³².

Більшовицька преса викривала неспроможність, безпідставність ідеологічних концепцій українських буржуазних націоналістів та їх облудну політику. Щодо цього великий інтерес становить опублікований 7 травня 1917 р. звіт про об'єднане засідання Ради робітничих і військових депутатів, на якому більшовик Зарніцин затаврував буржуазний націоналізм політиканів так званої УСДРП. Обстоюючи ленінську позицію в національному питанні, він говорив: «В рамках капіталістичного ладу повне знищення гніту малих народностей недосяжне. Тільки коли влада перейде до рук пролетарів і напівпролетарів, будуть гарантовані права меншостей»³³. Більшовики викривали антинародну суть політики «буржуазної інституції»³⁴ — Центральної ради та інших націоналістичних організацій.

В такий складний історичний період розмежування в українських містах і селах йшло не за національною, а за класовою ознакою. «Голос социал-демократа» підкреслював: «...Селяни дуже незадоволені майже всіма своїми національними організаціями (навіть деякими і соціалістичними), бо соціальні питання здебільшого обминаються цими організаціями, які іноді цілком захоплені вузьконаціональними. Що ж до свідомих селян, які належать до с.-д., то їх дивує позиція української соціал-демократії відносно Центральної ради.— Пішли,— кажуть,— по одній стежці з буржуями»³⁵.

Хоч у такому складному питанні, як ставлення до національно-визвольного руху, і зокрема до буржуазно-націоналістичної Центральної ради, позиція місцевих організацій була не завжди послідовною й витриманою³⁶, все ж матеріали преси дають незаперечний доказ правильності політичної лінії більшовиків України в усіх корінних питаннях революції, що й зумовило тісний союз українських трудящих з трудящими інших національностей в період підготовки і перемоги соціалістичної революції.

Матеріали більшовицької преси розкривають процес звільнення трудящих з-під впливу дрібнобуржуазної ідеології, пов'язаної з націоналістичними ілюзіями, відображають боротьбу робітників, солдатів і селян України проти буржуазно-націо-

²⁷ «Солдатская мысль», 18 листопада 1917 р.

²⁸ «Голос социал-демократа», 10 червня 1917 р.

²⁹ «Звезда», 2(15) липня 1917 р.

³⁰ «Голос пролетария», 23 серпня 1917 р.

³¹ «Голос социал-демократа», 11 травня 1917 р.

³² «Донецкий пролетарий», 18 серпня 1917 р.

³³ «Голос социал-демократа», 7 травня 1917 р.

³⁴ «Голос социал-демократа», 13 червня 1917 р.

³⁵ «Голос социал-демократа», 3 травня 1917 р.

³⁶ І. Ф. Курас. В. І. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України в Жовтневій революції (березень — грудень 1917 р.). К., 1971, стор. 106—107.

налістичної контрреволюційної Центральної ради за перемогу Жовтневої соціалістичної революції на Україні, розповідають про створення Української Радянської держави та боротьбу її за зміцнення інтернаціональних зв'язків з РРФСР. Про це свідчать такі статті, надруковані в ті дні в газеті «Пролетарская мысль», — «Кому влада на Україні», «Новий універсал», «Червона гвардія та вільне козацтво», «Про федерацію і відокремлення України», «Українці і більшовики» та ін., у катеринославських газетах — «Піррова перемога», «Права неукраїнських солдатів», «До з'їзду Рад України»; одеських — «З Каледіним чи з революцією?», «З українськими низами проти українських верхів», «По націях чи по класах?», «Україна і революція»; харківських — «Контрреволюція і її нові лакеї», «Геть шовіністів», «Боротьба із зрадниками України» та ін.

Аналізуючи вже перші кроки діяльності Центральної ради після звернення Великої Жовтневої соціалістичної революції, київські більшовики заявили: «Представником робітників, солдатів і селян всієї України Центральна рада не є»³⁷.

З розвитком подій корисливі інтереси українських буржуазно-націоналістичних партій змушували їх проводити таку політику, яка все більше розкривала їх справжню природу. Більшовики допомагали масам зрозуміти характер процесів, якими виповнювалось суспільне життя на Україні, зривали маску з тих, хто за «соціалістичною» ідеологією приховував свої справжні цілі. «Справи [Центральної] ради сильніші за її страшні слова», — писали севастопольські більшовики. — І справи її переконують прозріваючих робітників і селян України в тому, що вони як «дару данаїців» повинні боятись «самовизначення», що його підносять їм «соціалістичні» союзники Каледіна, які бажають на руїнах Всеросійської робітничо-селянської революції спорудити буржуазну, імперіалістичну українську республіку. Факти доводять, що саме цей процес прозрівання проходить у даний час серед українських народних мас»³⁸.

Більшовицька преса підкреслювала на своїх сторінках, що конфлікт Центральної ради з Радою Народних Комісарів РРФСР не національний, а класовий, що проти контрреволюційної Центральної ради необхідно розгортати боротьбу не на життя, а на смерть³⁹.

Характеризуючи революційну боротьбу українських трудящих, «Вестник областного и Киевского Совета рабочих и солдатских депутатов» відзначав: «Завзято борючись пліч-о-пліч з російськими робітниками та солдатами, українське робітництво і військо показали, що вони розуміють українську політику як політику підтримки революційного руху в цілій Росії, як політику боротьби за владу демократії, за мир, хліб та волю»⁴⁰.

Висловлюючи волю трудящих України, I Всеукраїнський з'їзд Рад 12(25) грудня 1917 р. прийняв історичне рішення — проголосив створення Української Радянської держави. З'їзд доручив Центральному Виконавчому Комітетові Рад України негайно поширити на територію Української Радянської Республіки всі декрети і розпорядження Радянського уряду Росії і оголосив недійсними всі розпорядження Центральної ради. Цим рішенням I Всеукраїнський з'їзд Рад заклав міцний фундамент для дальшого зміцнення дружби українського і російського народів. Більшовицька преса високо оцінила рішення з'їзду. Характерна заява однієї з газет: «Віднині влада на Україні належатиме самому народові. I першим словом нового народного уряду України було слово братерства, звернене до всього народу. Виконавчий Комітет України заявив, що інтереси українського і російського народів спільні»⁴¹. Рішення I Всеукраїнського з'їзду Рад знаменували справжній триумф ленінських ідей пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів нашої країни.

В. Ф. СОЛДАТЕНКО

³⁷ «Пролетарская мысль», 9 листопада 1917 р.

³⁸ «Известия Севастопольского военно-революционного комитета», 21 грудня 1917 р.

³⁹ «Известия Лозово-Павловского Совета рабочих и крестьянских депутатов», 17 грудня 1917 р.; «Известия военно-революционного комитета VII армии», 5 грудня 1917 р.

⁴⁰ «Вестник областного и Киевского Советов рабочих и солдатских депутатов», 4 листопада 1917 р.

⁴¹ «Известия Лозово-Павловского Совета рабочих и крестьянских депутатов», 24 грудня 1917 р.

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ РАД ПІВНІЧНОЇ ТАВРІ

(лютий 1917 — квітень 1918 рр.)

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила нову еру в історії людства — еру краху капіталізму, торжества соціалізму і комунізму. Під гаслом «Вся влада Радам!», керовані ленінською партією комуністів, йшли трудящі на штурм старого світу і перемогли. Оцінюючи роль Рад у цій перемозі, В. І. Ленін писав: «Якби народна творчість революційних класів не створила Рад, то пролетарська революція

була б у Росії справою безнадійною, бо з старим апаратом пролетаріат, безперечно, вдержати влади не міг би, а нового апарату відразу створити не можна»¹.

Цілком зрозумілий інтерес радянських дослідників до вивчення історії боротьби Рад у період встановлення і зміцнення Радянської влади. Радянська історична наука має значні досягнення в дослідженні цієї проблеми і, зокрема, історії Рад на Україні. Проте головна увага зверталась на вивчення діяльності Рад найбільших промислових центрів. Для повного ж відтворення діяльності Рад у 1917 р. необхідно дослідити їх історію і на місцях: у повітах і волостях, селах і поміщицьких економіях.

Північна Таврія (Бердянський, Дніпровський і Мелітопольський повіти) була районом торговельного зернового господарства з високим рівнем розвитку капіталізму в сільському господарстві. В цих умовах відбувається процес класового розшарування селянства. Пролетаріат тут був нечисленний, з слабким ступенем концентрації, що обумовило труднощі і специфічні особливості боротьби за революційний зміст Рад, за встановлення їх влади в Північній Таврії.

У радянській історіографії є незначна кількість праць з історії Рад Північної Таврії². Побіжно торкаються цього питання історики Криму, а також автори загальних робіт, присвячених боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні та зміцненню її завоювань.

Можливо, історики обійшли питання про діяльність Рад Північної Таврії з причини часті зміни адміністративно-територіальної належності північних повітів у 1917—1918 рр., адже до 21 березня 1918 р. Північна Таврія входила до складу Таврійської губернії і всі матеріали залишилися у колишньому губернському центрі — Сімферополі. Історики ж Криму обмежилися вивченням лише місцевих Рад. У березні 1918 р. Північна Таврія була проголошена в складі Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди — складової частини РСФРР. Однак незабаром республіка Тавриди була обмежена лише Кримським півостровом. Становище ж північнотаврійських повітів було якийсь час невизначеним. Цілий ряд змін зазнали вони, перш ніж стабілізувалися в кордонах нинішньої Херсонської і Запорізької областей. Тому в працях, присвячених боротьбі за владу Рад на території цих областей, історія Рад північнотаврійських повітів висвітлена недостатньо.

Однією з серйозних перешкод відтворення процесу виникнення і багатогранної діяльності Рад Північної Таврії є слабкість джерельної бази. Пояснюється це тим, що в буремні роки громадянської війни загинуло чимало документів, а ті, що дійшли до нас, зберігаються в різних архівах. Це створює труднощі огляду і використання їх дослідниками, а також певною мірою пояснює відсутність або недостатнє розкриття подій у Північній Таврії в документальних збірниках.

Центральну групу архівних джерел з історії Рад Північної Таврії становлять протоколи з'їздів, пленарних засідань, зборів Рад. Ці документи особливо цінні тим, що дають конкретне уявлення про зміст і характер діяльності Рад. Протоколи засідань Бердянської Ради робітничих і солдатських депутатів, що зберігаються у фонді Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету, становлять великий інтерес тому, що охоплюють якраз період підготовки Жовтневої революції, показують розстановку політичних сил всередині Ради в дні одержання звістки про перемогу збройного повстання в Петрограді. Ці документи висвітлюють також створення тимчасового революційного комітету в Бердянську, боротьбу за більшовизацію Бердянської Ради шляхом перевиборів її і взяття нею влади в місті тощо. До речі, збереглися протоколи Бердянської Ради від № 36 за 22 жовтня по № 49 за 20 листопада 1917 р.³ Відсутні в цьому фонді протоколи № 48 і 50 виявлені в фонді Румчероду, за матеріалами якого можна встановити кількість, склад і місцезнаходження Рад, що виникли в Північній Таврії. Тут зберігаються списки організацій, які входили до Румчероду⁴. При Румчероді існувала секція зв'язку, яка займалась також анкетним опитуванням серед Рад області. Анкети включали широке коло питань: час виникнення Ради, кількість членів, партійний, національний і соціальний склад, принцип виборів Ради, наявність фракцій, комісій чи секцій, джерела надходження коштів, останні резолюції Ради в питаннях поточного моменту, війни, влади та ін. На жаль, збереглися анкети лише Каховської, Молочанської, Великотокмацької, Дніпровської, Скадовської та частково Мелітопольської Рад і до того ж заповнені вони не завжди ретельно.

Дослідник історії Рад, для якого надзвичайно важливо показати динаміку їх партійного складу, буде дещо розчарований. Пояснюється це тим, що мало виявлено документальних матеріалів про точний склад Рад на всіх етапах їх розвитку, а до всього керівники Рад Північної Таврії часто самі не могли дати відповіді про партійний склад, додаючи, що Рада не розбита на фракції.

У фонді Румчероду зустрічаються й деякі протоколи з'їздів Рад, важливий матеріал дають також щотижневі зведення в політичне управління про стан округу.

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 34, стор. 290.

² Л. Волошинов. Октябрь в Крыму и Северной Таврии. Симферополь, 1957; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2. К., 1967.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 80, спр. 64, 65.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, спр. 58; оп. 2, спр. 35.

До центральної групи джерел з історії Рад Північної Таврії слід віднести документи, що зберігаються в фонді Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Рад першого скликання⁵. Тут зосереджені листи, телеграми, повідомлення місцевих Рад з резолюціями і постановами з приводу політичних подій життя країни.

Важливі документи виявлені в фонді Міністерства внутрішніх справ Тимчасового уряду (департамент загальних справ)⁶. Це — протоколи Ради сільськогосподарських робітників маєтку Софіївка, надіслані власником як додаток до скарги на «незаконні дії» цієї Ради. Протоколи свідчать, яке широке коло питань підлягало вирішенню Ради. Вона приймала і увільняла від роботи не лише робітників, прикажчиків, службовців, але й керівників, визначала тривалість робочого дня і суму заробітної плати, порядок накладання штрафів і т. п.

У Північній Таврії, де був досить багаточисленним загін сільськогосподарського пролетаріату, такі Ради і комітети економії не були поодинокими. Лише в Дніпровському повіті навесні 1917 р. нараховувалось 38 робітничих комітетів економії. Інші протоколи Рад сільськогосподарських робітників, виявлені в Кримському облдержархіві (ф. Р-1694 «Таврійський губернський комісар»)⁷, свідчать про те, як Ради контролювали дії адміністрації, допомагали в організації комітетів і професійних спілок робітникам сусідніх маєтків. Для координації дій і вироблення єдиних вимог до поміщиків Ради скликали з'їзди.

Ці документи важливі для нас тим, що у вересні 1917 р., аналізуючи голосування Рад «за» коаліцію з буржуазією, чи «проти» неї, В. І. Ленін вказував: «Було б цікаво зібрати докладніші дані в цьому питанні і розглянути, чи нема відомостей саме про бідніших селян у губерніях з найбільш «заможним» селянством». Він мав на увазі Таврійську, Самарську і Чорноморську губернії, де «порівняно дуже багато заможних селян, великих поміщиків, які працюють з найманими робітниками...»⁸.

Тісний зв'язок Рад з найрізноманітнішими аспектами політичного і економічного життя країни в 1917 р. змушує дослідника уважно вивчати матеріали про масовий політичний рух трудящих, будівництво організацій робітників і селян, боротьбу за 8-годинний робочий день, за землю. Найбільше таких матеріалів зосереджено в фонді таврійського губернського комісара (ф. Р-1694). Листи, скарги, телеграми на ім'я губернського комісара, розпорядження місцевих властей дають можливість відтворити картини боротьби трудящих з поміщиками і капіталістами, роль Рад у цій боротьбі.

Такого ж роду документи знаходяться в фондах Міністерства землеробства, внутрішніх справ, головного земельного комітету Тимчасового уряду⁹.

Документи, що допоможуть досліднику уточнити дату встановлення Радянської влади у ряді міст північнотаврійських повітів, зберігаються в Центральному державному архіві Радянської армії, фонд Головного штабу військ Південного фронту (ф. 14).

Окремо слід виділити матеріали фонду ЦК КПРС¹⁰. Більшість їх надрукована в збірнику документів «Переписка секретариата ЦК РСДРП(б) з місцевими партійними організаціями», але ретельне вивчення фонду дає можливість глибше проаналізувати керівництво ЦК партійними організаціями північнотаврійських більшовиків, анкети і листи висвітлюють діяльність більшовиків в Радах, їх політичний напрям тощо.

Цікаві доповнення дають спогади більшовиків, які брали активну участь у встановленні влади Рад на півдні України і безпосередньо в Північній Таврії. Вони зосереджені в фондах Істпарту (ф. 70), спогадів (ф. 71), Всесоюзного товариства старих більшовиків (ф. 124), що зберігаються в Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. До цієї групи джерел відносимо і матеріали фондів Істпарту партійних архівів Кримської, Запорізької і Херсонської областей (ф. 150, 337, 3562). Спогади активних учасників боротьби за владу Рад у Таврії опубліковано у збірнику «Революція в Криму», десять випусків якого здійснено Істпартом Криму з 1922 по 1932 р.

У 1927 р. Мелітопольський окружний комітет партії та виконавчий комітет окружної Ради видали журнал-газету «Радянський степ», присвячений 10-м роковинам Жовтня. Тут вміщено спогади і статті про встановлення Радянської влади на Мелітопольщині.

Різні періоди досліджуваної проблеми по-різному представлені документами. Так, період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення влади Рад у Північній Таврії має слабку джерельну базу, ніж період здійснення перших соціалістичних перетворень. Це знову ж таки пояснюється належністю Північної Таврії у листопаді — грудні 1917 — січні 1918 рр. до різних «центрів». На противагу Раді Народних Комісарів у Сімферополі 20 листопада була створена контрреволюцій-

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 6978.

⁶ Там же ф. 406, оп. 2, спр. 149.

⁷ Кримський облдержархів, ф. Р-1694, оп. 1, спр. 44.

⁸ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 34, стор. 284.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 934, 398, 930.

¹⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17.

на «Рада народних представників», яку народ прозвав «Радою народних зрадників». На північнотаврійські повіти зазіхала Центральна рада, оголосивши їх приєднаними до України, трудящі ж Північної Таврії і під їх тиском значна частина Рад визнавали єдино законною владою Раду Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним.

З питань радянського, господарського, культурного будівництва у Північній Таврії вдалося виявити ряд оригінальних документів. Це — протоколи сільських і волосних Рад, які свідчать про справді небачену творчу силу трудящих, революційної маси, яка, за словами В. І. Леніна, «сама практично за горло бере своїх експлуататорів»¹¹.

У ЦДАЖР УРСР зберігається книга протоколів Покровського сільського правління Мелітопольського повіту (ф. 1628), у якій скрупульозно записані усі розпорядження, відношення, рішення, запити волосної і повітової Рад з лютого 1917 по березень 1918 р. У фонді Скадовського виконавчого комітету союзу селян-хліборобів (ф. 1021) дослідник знайде протоколи Скадовської Ради селянських депутатів за січень — квітень 1918 р., а серед документів сільських комітетів Бердянського повіту — Ланцівського, Низянського і Верхньотокмацького (ф. 1550, 1576, 1834); крім протоколів цих Рад, тут містяться розпорядження Бердянської Ради.

На такі надзвичайно цінні документи багаті фонди колишнього Мелітопольського філіалу Запорізького облдержархіву. Книги протоколів Новобогданівської сільської Ради Мелітопольського повіту (ф. Р-40), Богородицької і Великотокмацької Бердянського повіту (ф. Р-593, Р-690), Новотроїцького волвиконкому цього ж повіту (ф. Р-603) та Кам'янського Мелітопольського повіту (ф. Р-701) свідчать про те, як робітники і селяни будували Радянську державу, ламаючи опір капіталістів, організовували виробництво, проводили в життя ленінський Декрет про землю, робили перші кроки на шляху соціалістичного перетворення господарства.

Такого ж значення і документи фондів Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди, що зберігаються в Кримському облдержархіві (ф. 2238 — ЦВК Рад, ф. 2240 — Рада народних комісарів, ф. 2237 — Комісаріат внутрішніх справ, ф. 2247 — фінансів, ф. 2248 — юстиції, ф. 2060 — землеробства та ін.).

Цікаві документи опубліковані в книзі М. Л. Атласа «Борьба за Советы»¹². Автор використав матеріали колишнього Кримського архіву Жовтневої революції. Це — витяги з протоколу першого з'їзду Рад робітничих, солдатських, селянських і поселенських депутатів, земельних і військово-революційних комітетів Таврійської губернії 7—10 березня 1918 р., стенографічних звітів цього з'їзду та «Інструкції по земельному питанню для тимчасової розверстки землі на посів 1918 р. в Таврійській губернії».

Повне відтворення процесу виникнення і багатогранної діяльності Рад у Північній Таврії, боротьби за їх більшовизацію і перетворення в органи диктатури пролетаріату не можливе без використання матеріалів центральної і місцевої періодичної преси. Об'єктивне висвітлення життя Росії дають більшовицькі газети «Правда», «Звезда» — орган Катеринославського комітету РСДРП(б), «Пролетарий» — газета харківських більшовиків та ін.

Протягом 1917 р. у Північній Таврії не було жодної більшовицької газети. Лише з січня 1918 р. почала виходити «Таврическая правда» — орган губернської організації більшовиків. Правда, деякі північнотаврійські Ради мали свої друковані органи. Зокрема, регулярно виходила газета «Известия Бердянского Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов», але до січня 1918 р. редакція газети була есеро-меншовицькою за складом, що наклало свій відбиток на характер викладу матеріалів. Найповніший комплект газети знаходиться в Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді. Вдалося виявити і окремі примірники газет «Известия Каховского Совета рабочих и солдатских депутатов» та «Известия Больше-Токмацкого Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов».

У пошуках конкретного фактичного матеріалу дослідник обов'язково мусить звернутись до буржуазних і урядових газет, зокрема таких, як «Таврические губернские ведомости Временного правительства», «Южные ведомости», «Известия Аleshковского городского исполнительного комитета» та ін. Звичайно, використання цього матеріалу вимагає ретельної перевірки, співставлення фактів і критичного відношення.

Вивчення всього комплексу джерел як архівних, так і друкованих, дасть можливість відтворити історію боротьби за владу Рад на півдні України, в Північній Таврії.

О. Г. ОВСІЕНКО

¹¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 35, стор. 255.

¹² М. Л. Атлас. Борьба за Советы. Очерки по истории Советов в Крыму. 1917—1918 гг. Симферополь, 1933.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

О. Я. МАЦЮК. ПАПІР ТА ФІЛІГРАНИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
(XVI — ПОЧАТОК XX ст.)

К., «Наукова думка», 1974, 269 с., іл.

Важко уявити розвиток культури, прогрес людського суспільства без писаного та друкованого слова. Основним засобом для виявлення людських думок, фіксування подій і звершень впродовж віків був папір. Тому цілком закономірна та пильна увага, що надається вивченню історії паперової промисловості, технології виробництва паперу, дослідженню водяних знаків на папері, так званих філіграней, та багатьох інших питань, за допомогою яких історики, філологи, працівники архівів і музеїв встановлюють час і місце написання недованих рукописів та стародруків, визначають автентичність писаних пам'яток тощо.

Вивчення папірництва на Україні розпочалося понад 130 років тому, на сьогоднішній день література з цього питання нараховує близько 50 назв. У рецензованій праці підводяться підсумки попередніх досліджень і подається узагальнюючий огляд паперових промислів та філіграней на українських землях з першої половини XVI до початку XX ст. Тематично книга поділяється на три розділи. На початку автор висвітлює історію паперової промисловості України, потім подає каталог папірень, а на закінчення — великий альбом репродукцій водяних знаків та штемпелів на папері.

Книга О. Я. Мацюка — результат копінгів і наполегливої праці. Понад 15 років збирав автор матеріали до неї, він ретельно обстежив архівосховища, фонди музеїв, рукописні відділи бібліотек Москви, Ленінграда, України, Польської Народної Республіки, детально вивчив вітчизняну і зарубіжну літературу з питань філігранології. Значна частина матеріалу з історії папірень зібрана за допомогою експедиційних досліджень. О. Я. Мацюк особисто побував у більшості населених пунктів України, де в минулому були папірні, встановив їх мікротопоніми, записав спогади старожилів. Книга багато ілюстрована фотографіями залишків фундаментів, старого обладнання та деяких будівель паперових фабрик, що збереглися донині.

У першому розділі книги (стор. 9—22) дослідник стисло розглядає історію паперової справи на Україні, висвітлює процес виробництва паперу, сировину, обладнання папірень, з'ясовує сорти, міри і формати старовинного паперу, філіграні та їх джерелознавче значення. Автор зазначає, що

писемні згадки про виробництво ганчір'яного паперу на території України відомі ще з XII ст., але достовірні відомості про папірні маємо лише з першої половини XVI ст. У другій половині XVI—XVIII ст. паперові промисли на українських землях досягли значного розвитку, проте не могли повністю забезпечити потреб місцевого ринку. У середині XIX ст. відбувся перехід від мануфактурного до машинного вироблення паперу, а дрібна промисловість поступово перетворилася у велике капіталістичне виробництво. Дослідник розповідає про тяжке становище робітників паперових фабрик, хижацьку експлуатацію їх власниками підприємств, які в гонитві за прибутком не дотримувались навіть елементарних правил техніки безпеки та медичного обслуговування. Сировина нерідко надходила з інфекційних лікарень, що призводило до захворювань холерою, вісною тощо.

Велика Жовтнева соціалістична революція назавжди покінчила з капіталістичними порядками у паперовій промисловості. Під керівництвом Комуністичної партії була здійснена націоналізація паперових фабрик, відкрились нові перспективи для розвитку паперового виробництва у нашій країні.

Науковість, дослідницький підхід до вивчення питання О. Я. Мацюк вміло поєднує з популярністю викладу, тому розділ про історію паперу та папірництва зацікавить не лише істориків, але й широкі кола читачів.

Другий розділ книги — «Каталог папірень» (стор. 25—77) включає 146 нарисів-довідок про паперові млини та фабрики України. У довідках вказуються роки існування папірень, їх місцезнаходження, а також дані про технологію виробництва, асортимент, якість і кількість продукції, відомості про чисельність обслуговуючого персоналу. До нарисів додаються найбільш цікаві архівні документи, що стосуються паперового виробництва. Переважна більшість з них вперше вводиться в науковий обіг і безумовно зацікавить дослідників вітчизняної промисловості.

Хоч нариси за обсягом і змістом дуже різні, але в цілому вони дають повну картину розвитку паперової промисловості на Україні. Безперечним досягненням автора є також те, що він досліджує історію па-

перової промисловості у комплексі на всіх українських землях, що довгий час перебували у складі різних держав. У тексті нарисів поряд з давнім адміністративно-територіальним поділом українських земель під владою Речі Посполитої, Російської імперії та Австро-Угорщини зазначений сучасний поділ, що значно полегшує користування довідками.

Повнота висвітлення історії папірень у рецензованій книзі значною мірою обумовлена тим, що автор розглядає їх у тісному зв'язку з паперовими водяними знаками. Дослідник зазначає у вступі: «Раніше вивчення історії паперової промисловості велося у відриві від філіграней, однак практика показала, що лише поєднавши ці дослідження в одну спеціальну історичну дисципліну — філігранологію, можна домогтися певних успіхів» (стор. 5).

Третій розділ книги — «Альбом філіграней та штемпелів». На 173 таблицях альбому репродуковано 655 філіграней та 8 штемпельних знаків папірень, які хронологічно охоплюють майже 4 століття (з 1541 по 1930 рік). Більшість водяних знаків вперше стала відомою історичній науці. Вказана цифра філіграней не вичерпує всього обсягу дослідницької праці автора, затраченої на розшуки, копіювання та систематизацію матеріалу, адже у книзі наводяться не лише всі різновидності водяних знаків папірень України, але й вказуються роки їх використання. Наприклад, філігрань Лівчицької папірні із зображенням гербової емблеми (№ 25) зустрічається на документах, датованих 1549—1580 рр., філігрань Буської папірні (№ 221) відома протягом 1557—1579 рр., філігрань Лелехівської папірні (№ 15) наявна на папері 1612—1616 рр. тощо. Щоб встановити крайні дати використання паперу з певними філігранями, О. Я. Мацюку довелося переглянути тисячі — десятки тисяч стародавніх паперів, розібратись у безлічі відтінків і варіантів водяних знаків, вивести своє переконливе твердження. Він розробив відносно простий спосіб копіювання філіграней безпосередньо з оригіналу на прозору кальку за допомогою туші і послідовного контактного фотодрукування на контрастний папір. Цей спосіб значно досконаліший від інших відомих методів виготовлення копій філіграней і не вимагає спеціального фотообладнання.

Чітка тенденція автора до узагальнення, систематизації, характерна для першого і другого розділів, виявляється також і в Альбомі філіграней. Але, на жаль, не всі

території України представлені тут з однаковою повнотою. Так, до папірень, що знаходились на території теперішньої Волинської області, відноситься 2 філіграні, Житомирської — 21, Закарпатської — 5, Івано-Франківської — 22, Київської — 3, Львівської — 494, Ровенської — 18, Сумської — 1, Тернопільської — 56, Хмельницької — 14, Чернівецької — 5. Автору не вдалось розшукати філіграні папірень Чернігівщини, хоч там було 10 паперових підприємств. Не подані також філіграні таких важливих культурних центрів України, як Одеса, Харків, Полтава, Вінниця.

До книги долучено скрупульозно виконаний науково-довідковий апарат, що допомагає користуватись Каталогом папірень і Альбомом філіграней. Це, зокрема, хронологічний покажчик папірень, опис та розшифрування філіграней, покажчик зображень на водяних знаках, хронологічний покажчик філіграней, покажчик джерел, з яких взято філіграні і штемпелі, покажчик філіграней і штемпелів за папірнями, географічний покажчик. Можна зауважити лише, що у покажчику філіграней і штемпелів за папірнями відсутнє посилання на філігрань № 422, а в тексті нарису про Буську папірню немає посилання на філіграні Альбома — № 17, 439, 456—457, 629; Бучацької папірні — № 473—474; Острозької папірні — № 363—366; папірні с. Слобідка — № 509.

Польові дослідження, проведені автором, дозволили зафіксувати значну кількість пам'яток папірництва України, що збереглись від випробувань часу. Але, як показали розвідки, стан їх збереження вкрай незадовільний. Працівники музеїв, Товариство по охороні пам'яток УРСР, краєзнавці повинні докласти зусиль, щоб врятувати ці пам'ятки історії та культури від загибелі. Книга О. Я. Мацюка значно допоможе у цих розшуках. Слід подумати про відкриття музеїв у приміщеннях папірень, що збереглись. Зокрема такі музеї можна заснувати у с. Проскурівка Хмельницької області, с. Чиживка Житомирської області, де збереглись не лише приміщення папірень, але й старе обладнання.

Хочеться сказати добре слово також на адресу видавництва «Наукова думка» і київської книжкової фабрики «Жовтень», що здійснили це цікаве видання. Книга радує погляд гарним оформленням, бездоганними ілюстраціями філіграней, солідним форматом, високим рівнем поліграфічного виконання.

В. О. ГАВРИЛЕНКО

ХАРКОВЩИНА В ПЕРИОД ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ И ИНОСТРАННОЙ ВОЕННОЙ ИНТЕРВЕНЦИИ

1918—1920 гг.

СБОРНИК ДОКУМЕНТОВ И МАТЕРИАЛОВ*

Харьков, «Прапор», 1973, 324 с.

Публікації документальних джерел періоду громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції на Україні поповнилися новим виданням збірника документів і матеріалів, підготовленого і виданого істориками-архівістами Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, Партійного архіву Харківського обкому Компартії України та Харківського обласного державного архіву.

В роки громадянської війни Харкову і Харківщині належало важливе політичне, воєнно-стратегічне і народногосподарське значення в боротьбі за Радянську владу на Україні, що, безперечно, і викликає науковий і політичний інтерес до названого видання. Збірник включає 340 документів, виявлених у фондах ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ПА ІП при ЦК Компартії України, Партархіву Харківського обкому Компартії України, ЦДАЖР СРСР, ЦДАНГ СРСР, ЦДАРА, ЦДАЖР УРСР, Харківського облдержархіву. У збірнику використані також і матеріали періодичної преси. Значна частина документів публікується вперше.

У збірнику документи об'єднано у три розділи. У першому — «Трудящі Харківщини в боротьбі проти німецько-австрійських окупантів, гетьманщини і буржуазно-націоналістичної Директорії (лютий 1918 — січень 1919 рр.)» висвітлено, в основному, два питання: мобілізація трудящих на захист здобутків Великого Жовтня, проти загрози поневолення німецькими загарбниками і українською буржуазно-націоналістичною контрреволюцією; боротьба робітників і селян під керівництвом Комуністичної партії проти терору, грабежу, пригнічення німецькими окупантами при сприянні націоналістичних і білогвардійських контрреволюційних сил, за відновлення Радянської влади. Документи переконливо свідчать про підтримку трудящими Харківщини політики Радянського уряду з питань війни і миру, про проведення місцевими органами влади під керівництвом більшовицьких організацій і при сприянні широких верств населення важливих заходів, спрямованих на організацію відсічі іноземним загарбникам (док. № 1—31).

Ряд документів викривають дії окупаційних властей: відновлення буржуазно-поміщицького режиму, пограбування населення, акти жорстокого терору тощо. Чимало документів відображають діяль-

ність підпільних більшовицьких організацій, героїчну боротьбу робітників і селян Харківщини проти окупантів і гетьманщини, проти буржуазно-націоналістичної Директорії.

Другий розділ — «Відновлення Радянської влади і соціалістичні перетворення на Харківщині. Боротьба проти білогвардійсько-денікінської контрреволюції (січень — грудень 1919 р.)» включає документи про партійне і радянське будівництво, про соціалістичні перетворення в промисловості і сільському господарстві, продовольче питання, початок культурного будівництва на Харківщині тощо.

У збірнику подаються ленінські документи про допомогу Харкову, який мав стати центром в боротьбі за звільнення Донбасу, про результати роботи в цьому плані (док. № 97, 169).

Значна частина документів висвітлює діяльність партійних, радянських і профспілкових організацій по мобілізації трудящих на боротьбу з Денікіним, заходи щодо організації оборони Харкова, хід військових дій на території Харківщини, викриває жорстокий білогвардійський режим і показує розгортання проти нього боротьби трудящих Харківщини.

Документи третього розділу — «Відновлення Радянської влади і соціалістичне будівництво на Харківщині після вигнання денікінців. Мобілізація сил на боротьбу проти білополяків і білогвардійських військ Врангеля (грудень 1919 р. — листопад 1920 р.)» дають чітке уявлення про дальший розвиток і характерні особливості партійного і радянського будівництва, про схвалення трудящими політики Радянської влади, особливо земельної, про широке залучення робітників і трудящего селянства до радянського будівництва тощо. Слід підкреслити особливе значення боротьби з розрухою на транспорті, враховуючи значення Харківського залізничного вузла для народного господарства країни в цілому. З цього питання В. І. Ленін давав особисті вказівки (док. № 226).

Документи свідчать про поширення цінної ініціативи трудящих в проведенні перших на Харківщині суботників, недільників тощо. Ряд документів розповідають про організацію і діяльність комітетів незалежних селян, з якими нерозривно пов'язаний дальший розвиток соціалістичної революції в українському селі, зміцнення союзу робітничого класу з трудящим селянством.

У збірнику подається чимало яскравих документів про те, з яким великим піднесенням і ентузіазмом відгукнулись трудящі Харківщини на заклик Комуністичної партії і Радянського уряду дати відсіч нападу білополяків і наступу генерала Врангеля на Радянську Республіку (док. 273, 276—279, 281, 304, 305 та ін.). Отже, збірник

* Составители: А. И. Бурик, Е. В. Дягилев, Н. К. Калюжная, Р. С. Липянская, Л. Ф. Майстренко, В. Г. Панкратьева, Е. П. Шаталина, Л. Г. Шульга. Под редакцией доктора исторических наук профессора И. К. Рыбалки.

містить значний документальний матеріал для характеристики важливих процесів, явищ, подій періоду громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції.

Вступ, написаний професором І. К. Рибалкою, являє собою змістовний історичний нарис Харківщини періоду громадянської війни. Вступна стаття значно допомагає осмисленню документальних матеріалів та їх використанню. Книга забезпечена примітками і списком скорочень. Коментарі виконані на належному науковому рівні і є цінним доповненням і поглибленням змісту окремих документів і теми в цілому. Археографічна обробка документів збірника проведена у відповідності з існуючими правилами.

Рецензоване видання не позбавлене недоліків. Так, документи другого і третього розділів, стосовно до запропонованих упорядниками їх назв, не розкривають в повній мірі характер соціалістичних перетворень на Харківщині. Щодо соціалістичних перетворень у промисловості, то в документах йдеться тільки про націоналізацію промислових підприємств. Бажано було б ширше розкрити питання про встановлення нової системи управління націоналізованими підприємствами на місцях (раднаргоспи) і на її основі — формування соціалістичних виробничих відносин. До речі, такі документи в архівних фондах є. Слід також було б більше подати документів про розвиток соціалістичних форм у сільському господарстві, особливо в 1920 р.

До 1 січня 1921 р. у Харківській губернії налічувалось 48 сільськогосподарських

колективів, переважно артільей, і 82 культрадгоспи¹. Взагалі соціалістичне сільське господарство в розглядуваний період виникало і розвивалось завдяки аграрним перетворенням, про які, на жаль, подаються документи спорадично, їх мало, деякі з них не є показовими (док. 102) і в цілому не дають чіткого уявлення про революційну перебудову аграрних відносин.

Мають місце і деякі інші недоліки. Так, у вступі говориться, що перший розділ збірника включає 101 документ (стор. IV), фактично ж вміщено 96 документів (стор. 74). В документі про розподіл землі у Валківському повіті (док. № 255) зазначається, що відводяться площі для 22 культурно-зразкових господарств загальною площею в 3,252 десятин. Тут має місце або некритичний підхід до документа, або недогляд упорядника чи коректора. Недоцільно подавати документ, заголовок якого вдвічі більший від тексту (док. № 95). Відсутність переліку документів, безперечно, утруднює користування збірником.

Загалом збірник заслуговує позитивної оцінки і є вкладом у створення джерельної бази періоду громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції на Україні. Видання збірника сприятиме вивченню історії Харківщини, пропаганді героїчного минулого радянського народу.

М. І. КСЬОНЗЕНКО

¹ Харківський облдержархів, ф. Р-203, оп. 1, спр. 291, арк. 17.

РЕВОЛЮЦИОННОЕ ДВИЖЕНИЕ В ПРИДУНАЙСКОМ КРАЕ. 1900—1917 гг. ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ.

Одесса, «Маяк», 1973, 220 с.

Працівники партійного архіву Одеського обкому Компартії України, історики-архівісти філіалу Одеського облдержархіву в м. Ізмаїлі за участю науковців м. Одеси за останні роки підготували і видали ряд збірників документів і матеріалів, що висвітлюють боротьбу трудящих придунайських земель за соціальне і національне визволення, їх розвиток в єдиній братній сім'ї народів Радянського Союзу. Це — «Борьба трудящихся украинских придунайских земель за социальное и национальное освобождение. 1918—1940 гг. Сборник документов и материалов». Одесса, «Маяк», 1967; «Советский придунайский край 1940—1945 гг. Документы и материалы». Одесса, «Маяк», 1968; «В братской семье. Документы и материалы о борьбе трудящихся украинских придунайских земель за восстановление и дальнейшее развитие народного хозяй-

ства (1946—1953 гг.)». Одесса, «Маяк», 1972.

Останньою важливою публікацією є збірник документів і матеріалів про революційний рух у придунайських землях у 1900—1917 рр. Це видання заповнює певну прогалину у висвітленні історії краю, яка ще недостатньо вивчена радянськими істориками.

Збірник відкривається статтею В. І. Леніна «Початок революції в Росії», яка широко розповсюджувалася в краю в ті роки. Ленінська праця є немовби епіграфом до бурхливих революційних подій початку ХХ століття, про які яскраво розповідають документи збірника, підтверджуючи справедливність ленінських слів про те, що «лозунг героїського петербурзького пролетаріату «смерть або свобода!» луною перекочується тепер по всій Росії»².

Документи свідчать про те, що революційний рух у придунайських землях в епоху імперіалізму тісно пов'язувався з загальноросійським і був його складовою частиною.

¹ Редакционная коллегия: Р. В. Иванов (руководитель редколлегии), А. Д. Бачинский, В. З. Удалов. Составители: А. Д. Бачинский, А. П. Белобородова, П. А. Кундаров, Л. С. Нагорных, Е. П. Хабалашвили, В. К. Япарова.

² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 9, стор. 191.

Збірник містить 141 документ, з яких 2 — лєнінських, близько 10 — місцевих соціал-демократичних організацій, чимало документів добуто із жандармських дос'є, публікується також ряд статистичних матеріалів і матеріалів преси.

Більшість документів збірника виявлено в центральних державних архівах СРСР (ЦДАЖР та ЦДІА СРСР), Української та Молдавської РСР (ЦДІА УРСР та ЦДІА МРСР), Партійному архіві Одеського обкому Компартії України, Одеському обласному архіву та його філіалі в м. Ізмаїлі і публікуються вперше.

Близько половини документів збірника відображають економічне становище трудячого населення придунайських земель початку ХХ ст., напередодні і в роки першої революції в Росії. Ці землі були відсталіми в промисловому відношенні. Основна частина робітників зосереджувалась на підприємствах водного транспорту, у дунайських портах Ізмаїлі, Рені, Кілії. Робітники перебували у важкому економічному становищі, яке посилювалось політичним безправ'ям (док. № 30, 66, 73, 96, 124). 12—14-годинний робочий день, відсутність охорони праці та медичної допомоги довели трудящих до повного зубожіння.

Документи розкривають тяжке становище придунайських сіл: процес обезземелення та зубожіння селянства, який прискорювався століпінською реформою, що загострила і класову боротьбу на селі.

Документи свідчать про значний розмах і різноманітні форми революційного руху в цьому районі країни, про транспортування революційної літератури через Рені і Ізмаїл, про розповсюдження її, і зокрема творів Ф. Енгельса, В. І. Леніна, Програми РСДРП, лєнінської «Іскри» тощо, в містах Акермані, Болграді, Ізмаїлі, Рені, Кілії, селах Шабо, Байрамчі, Сергіївці, Олександрівці, Будаки та ін. (док. № 3, 4, 7—10—12, 13—17, 24, 39 та ін.).

Місцеві соціал-демократи створювали бібліотеки, підбираючи книги і брошури з соціально-економічних питань, газети «Іскра», «Правда», листівки комітетів (док. № 79, додаток 3). Вони добивались дозволу на відкриття магазинів і лавок, через які розповсюджували більшовицькі видання. В Болграді була створена міська бібліотека. Поряд з листівками ЦК, Одеського, Кишинівського та інших комітетів РСДРП розповсюджувались і місцеві (док. № 54, 79). Соціал-демократи Болграду поширювали бібліотечки та листівки серед населення навколишніх сіл (додаток 2, 3).

Документи висвітлюють діяльність Одеської організації РСДРП та місцевих соціал-демократичних організацій, зокрема Болградської, Акерманської та Ізмаїльської (док. № 54, 60, 82, 105, 106, 110).

Матеріали збірника свідчать про значний розмах і зрілість соціал-демократичного руху, зокрема про страйки матросів і кочегарів Дунайського пароплавства і робітників Одеського порту в 1911 р. та друкарів Акермана на знак протесту проти Ленського розстрілу (док. № 93, 98). Документи розповідають і про створення Рад робітничих депутатів в краї.

Таким чином, документи і матеріали збірника збагачують новими важливими фактами історію революційної боротьби трудящих придунайських земель в епоху імперіалізму, розкривають вплив і авторитет більшовицької партії серед робітників, селян та молоді. В той же час наведені в книзі документи показують, що меншовики, есери та анархо-комуністи не користувались підтримкою трудящих цього району, їх вплив розповсюджувався лише на вузьке коло учнівської молоді, яка не мала досвіду в політичних питаннях (док. № 78, 82).

Збірник завершує стаття В. І. Леніна «Порада чи наказ Шингарьова і порада однієї місцевої Ради робітничих і солдатських депутатів», в якій схвалюються дії Акерманської Ради робітничих і солдатських депутатів щодо реквізиції приватновласницьких земель у період двовладдя.

В кінці книги у розділі «Додатки» містяться спогади активних учасників соціал-демократичного руху краю М. С. Шишмана, П. І. Іовчева, Г. І. Садаклія. Тут же знаходяться статистичні матеріали, які показують чисельність, соціальний склад населення Акерманського та Ізмаїльського повітів в кінці ХІХ ст. тощо.

Слід звернути увагу на цінні примітки до документів.

Разом з тим видання не позбавлене окремих недоліків. Так, в документі № 25 йдеться про те, що П. П. Шмідт перебував в Ізмаїлі близько двох місяців, у примітці 30 (стор. 201) до нього — про те, що командування Чорноморського флоту в червні 1905 р. призначило П. П. Шмідта командиром міноносця і відправило до Ізмаїла. У серпні 1905 р. він повернувся до Севастополя. Проте дата заголовка до цього ж документа трактує інакше: «1905 г. июня 15—20», а підрядкова примітка до неї — «час перебування П. П. Шмідта в Ізмаїлі». Примітка 116 (стор. 214) не має в книзі адресата. 83-тя примітка помилково відсилає до 105-ї замість 104-ї. В додатках нумерація документів після 3-го номера збивається, замість 4-го йде 5-й.

Згадані недоліки не зменшують великої цінності рецензованого збірника, в якому вперше опубліковано чимало важливих документів, що збагачують наші знання з історії придунайських земель у перші два десятиріччя ХХ ст.

М. О. СКРИПНИК

По сторінках зарубіжних архівознавчих журналів

«ARCHIVSKI VJESNIK» («АРХІВНИЙ ВІСНИК»), ЩОРІЧНЕ ВИДАННЯ АРХІВНИХ УСТАНОВ СОЮЗНОЇ РЕСПУБЛІКИ ХОРВАТІЇ.

Загреб (Югославія), 1972, № 15.

Періодичний орган архівістів Хорватії за 1972 р. відкривається статтею головного редактора Б. Стулли «Про «Книгу статутів міста Дубровник» з 1272 р. (До 700-річчя дубровницької статутної кодифікації)» (стор. 7—15), в якій розповідається про кодекс законів, укладений у 1272 р. в Дубровнику, де зібрано і уточнено всі законоположення попередньої доби, що стосуються різних галузей правової системи того часу. Дубровник, який мав тоді назву Рагуза, був важливим торговим центром на Адріатиці поряд з Венецією, і так само, як венеціанців, дубровницьких хорватів (далматинців) можна було зустріти в різних кутках Європи і Близького Сходу. Незважаючи на пряму залежність від Венеції, яка призначала в Рагузу свого намісника — кнеза, місто мало досить широку автономію. Про значення Дубровника як міжнародного центру торгівлі свідчить той факт, що кодифікація законів відбулася тут у другому після Венеції місті Адріатичного узбережжя. Кодекс мав яскраво виражений соціальний та меркантильний характер, обумовлений роллю Дубровника як міжнародного торгового посередника і наявністю в місті впливового прошарку «владели» (феодалної аристократії).

Кодекс дещо доповнився протягом наступних століть, не змінюючи у цілому своєї основи. Він діяв і після падіння політичної та економічної ролі Дубровника внаслідок великих географічних відкриттів. У 1808 р., після приєднання Дубровника до Австро-Угорської монархії, кодекс зазнав деяких незначних змін. У 1812 р. під час тимчасової окупації наполеонівськими військами кодекс було замінено французьким законодавством. 25 лютого 1814 р. монархічна влада відновлює дубровницький кодекс і лише 1 січня 1816 р. цілком вводить «Загальний австрійський цивільний кодекс». Але практика показала, що в деяких питаннях, особливо щодо так званого «аграрного колонату», посилання на дубровницький кодекс були конче потрібні. Фактично певна частина кодексу використовувалась у судочинстві дубровницького регіону аж до початку XX ст.

Повне наукове видання кодексу було здійснено в 1904 р. поряд з виданням інших визначних юридичних пам'яток Хорватії. Наукова громадськість уже в той час по праву оцінила цей цікавий історичний документ, що складається з 8 книг (розділів) і близько 370 статей, кількість яких була несталою. Вчені високо цінують цей пам'ятник і тому, що це одне з особливо цінних джерел для дослідження істо-

рії міст адриатично-середземноморського басейну.

Розділ «Нові документи» (стор. 17—83) відкривається добіркою під назвою «Нові документи про селянське повстання 1573 р.» (упорядники Й. Адамчек, Й. Філіпович, стор. 17—53). Причиною згаданого повстання було загострення класових суперечностей у хорватському селі в 60—70-х рр. XVI ст., а безпосереднім приводом виступу селян були жорстокі утиски, що їх чинив граф Франьо Тахі — один з великих феодалів Угорщини і Хорватії, особистий друг імператора Максиміліана II. Центром повстання були володіння Франьо Тахі — Суседградський та Стубицький маєтки (недалеко від Загребу). В журналі це вже третя добірка нових документів за 1566—1572 рр., що розширюють джерельну базу до вивчення цієї визначної події з історії середньовічної Хорватії.

У добірці Й. Лучича «З неопублікованих документів і актів XIII ст. з Дубровницького архіву» (стор. 55—68) вміщені документи, які висвітлюють деякі факти суспільно-економічного життя Дубровника 1280—1294 рр. Це переважно судові справи, що стосуються питань спадкоємства, стягнення боргів і відображають суспільні стосунки в Дубровнику та політичні і торгові зв'язки його мешканців з Південною Італією.

Розділ «Нові документи» закінчується добіркою документів «Листи єпископа Штросмайєра хорватським домініканцям» А. Фазініча (стор. 69—83). В цих листах, написаних у 1888—1901 рр. хорватською і латинською мовами, єпископ, звертаючись до провінціалів Хорватії (керівників адміністративних одиниць в ордені), ділиться з ними своїми думками про поширення діяльності домініканців у Джаківському єпископстві, створення пансіону для дівчаток при домініканському монастирі в Корчулі, чоловічого монастиря і семінарії з конвиктом (бурсою) при ньому. Листи дають цікавий матеріал до вивчення історії католицької церкви, і зокрема домініканського ордену на хорватських землях.

Значне місце в журналі займає провідний розділ «Статті і нариси». Стаття Я. Стипишича «Видання документальних джерел у минулому й сьогодні» (стор. 85—124) присвячена проблемам археографії. Вона є, власне, коротким нарисом до майбутнього підручника, який складається з трьох частин.

1. *Археографія як нова наукова дисципліна. Історичний аспект методики публікації середньовічних текстів.* Тут йдеться перед-

усім про місце археографії серед інших спеціальних історичних дисциплін. Проблема методу публікації документальних джерел та її зв'язок з проблемами критики тексту як зовнішньої, так і внутрішньої.

Автор розглядає періодизацію методики публікацій, а також досвід радянських, італійських, німецьких, польських і хорватських учених-археографів.

II. *Підготовчі роботи до видання документів* ведуться залежно від виду документів. Зважаючи на різноманітність середньовічних документів в архівах Югославії, автор розподіляє їх видання на п'ять груп: 1) дипломатичні акти; 2) видання, присвячені окремій темі; 3) видання за принципом походження документів (провенієнц-принцип); 4) видання документів хорватського парламенту (сабор) та інших рад середньовічних міст; 5) нотаріальні документи.

III. *Основні правила публікації*. Незалежно від того, що кожне видання становить окрему проблему, автор рекомендує дотримуватися загальних правил не тільки з огляду на типовість і ступінь використання, якими характеризується документ, але передусім відповідних правил скорочень, орфографії вживання великих і малих літер, пунктуації, текстуальних і смислових приміток. Найголовніше те, пише автор, що в усьому виданні треба провести уніфікацію за обраним непорушним методом і знайти співвідношення між документом і способом його відтворення. Будь-яке втручання редактора повинно бути поміркованим, дуже обережним, але все ж таки без зайвого і надмірного консерватизму.

Стаття І. Філіповича «Принципи науково-критичної публікації історичних документів» (стор. 127—210) співзвучна попередній. Після огляду літератури про принципи видання, автор коментує терміни «археографія», «егдотика» (те саме, що археографія) та «видавничі техніки». Говориться про цілі, яким має служити вибір джерел. Перед публікацією документи повинні пройти всі попередні стадії архівної обробки. Далі викладаються критерії відбору публікованих документів стосовно до трьох основних типів видання джерел: 1) академічного, наукового або дослідного; 2) наукового видання вибраних джерел; 3) науково-популярного. Досить детально описується новий засіб публікації архівних документів — мікрофільмування.

Розглядаються окремі фази підготовки публікації: відбір, складання легенди, аналіз, визначення послідовності документів. Досить побіжно говориться про опрацювання креслень, карт та інших подібних джерел у процесі публікації, а також про вимоги до критики текстів.

Коротко пояснюються основні види відтворення оригінального тексту (факсимільне, дипломатичне і науково-критичне видання), опрацювання текстових варіантів і різних позначок у тексті. Далі ілюструються деякі методи транскрипції і транслітерації на прикладах з документів, складених глаголичним, старохорватським, латинським, італійським, французьким, німець-

ким та угорським шрифтами. Правила транскрибування кириличних, боснійсько-кириличного та арабського шрифтів підтверджені посиланням на відповідну бібліографію.

В статті розглядаються також орфографічні проблеми та способи їх вирішення. Оскільки останнім часом все більше використовуються історичні джерела у перекладі, приділяється також увага питанням видавничої техніки при публікації цих джерел.

Автор спиняється також на публікації документів у витягах, регестах і статистичних таблицях, на редагуванні документів та оформленні науково-довідкового апарату (передмова, примітки, коментарі, предметні, іменні, географічні покажчики, хроніка подій, список скорочень, термінологічний словник, бібліографія, перелік використаних джерел, зміст).

Наприкінці автор розглядає методику відтворення ілюстрацій та інших додатків, систематизацію матеріалів, що готуються до публікації, та їх графічне оформлення, найважливіші моменти техніки транскрибування і зв'язки копії з оригіналом.

До статті додається список використаної літератури (65 назв книжкових і журнальних матеріалів англійською, німецькою, російською, польською, італійською, сербохорватською, македонською та іншими мовами).

М. Хрг у статті «Опис справ архіву Загребського капітулу, складений у XV ст.» (стор. 213—251) подає цікавий палеографічний і текстологічний аналіз середньовічного документа Хорватського державного архіву в Загребі. Документ, написаний латинською мовою, відображає стан землеволодіння католицької церкви та соціально-економічні стосунки на хорватських землях, крім того він є пам'яткою з історії архівної справи.

Розділ закінчується статтею С. Бачича «Про правила відбору і виділення до знищення ділових документів» (стор. 255—263). Спочатку автор характеризує вкрай незадовільний стан правового і технічного захисту документів поточного діловодства в минулому і зазначає, що лише після 1945 р. поступово почали вступати в силу законоположення про захист архівних документів.

В Соціалістичній Республіці Хорватії на практиці застосовується загальнофедеративна інструкція 1952 р. Нині готується республіканська інструкція по відбору документів, яка передбачає загальне визначення поняття «архівні документи», місце відбору документів (у фондоутворювачів, проміжних чи державних архівах), встановлення терміну зберігання документів, які виділятимуться до знищення на підставі експертизи цінності, роботу з дублюваннями чи мультимедіальними копіями, що зберігаються у багатьох різних фондоутворювачів, обережне виділення до знищення документів тих історичних періодів та областей республіки, в яких були значні втрати документальних матеріалів з різних причин, методику виділення до знищення цінних документів, виділення до знищення

ня як завдання спеціальних комісій. Далі викладається адміністративний бік процесу відбору до знищення у двох можливих випадках: здійснення експертизи поза архівом і в архіві.

Підбиваючи підсумки, автор стверджує, що нова інструкція про виділення до знищення разом з номенклатурами і типовими переліками буде ефективним допоміжним засобом для полегшення й прискорення відбору документів, але жодний допоміжний засіб не завжди може вирішити питання в кожному окремому випадку і в майбутньому архівісти залежно від ситуації при оцінці документації спиратимуться на власну інтуїцію.

У розділі «Дискусія» вміщена полемічна стаття Й. Лучича «Про початки кметства [кріпацтва] у Дубровницькій Астарей» (стор. 265—296) в зв'язку зі спірними положеннями щодо аграрно-виробничих відносин у Південній Далмації (Задарський край) у XIV—XVI ст., висунутими Н. Клаїч в журналі «Архівські в'єсник» № 14.

Під рубрикою «Огляди й рецензії» друкується огляд журналу «Nachrichten für Dokumentation» («Відомості з питань документації», ФРН) за 1964—1971 рр. (автор І. Філіпович, стор. 297—322); стаття М. Хрга «Про використання архівних документів у Федеральному архіві ФРН» (стор. 322—326); огляд журналу «Archivmitteilungen» («Архівні повідомлення», НДР) № 1—6 за 1971 р. та № 1 за 1972 р. В. Омашича та дві невеличкі рецензії Б. Змаїча на наукові видання в галузі спеціальних історичних дисциплін: «Середньовічні печатки Боснії та Герцеговини», Сараєво, 1970 (автор П. Анджелич) та «Герби Македонії (Матеріали до македонської геральдики)», Скопје, 1970 (автор А. Матковський).

Закінчується «Архівські в'єсник» рубрикою «Повідомлення» (стор. 331—352), яка доводить до відома архівістів різні події з питань підвищення кваліфікації, фінансування та звітності архівних установ Югославії, і зокрема Хорватії.

С. О. КУЗЬМІН

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

ДО 30-РІЧЧЯ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

15 вересня 1973 р. Ніжинщина святкувала 30-річчя визволення від німецько-фашистських загарбників. До Ніжина на святкування визначної дати прибули з різних кінців нашої Батьківщини визволителі Ніжинського району, щоб разом з населенням стародавнього українського міста розділити радість торжества. Серед них колишній командуючий 299-ю дивізією полковник І. В. Крупський, начальник штабу 28-ї бригади полковник А. В. Потьомкін, комсорт батальйону 280-ї стрілецької дивізії О. Ф. Кульбаков, рядовий О. Ф. Носов та багато інших колишніх воїнів. Ветеранів розшукали працівники краєзнавчого музею, філіалу Чернігівського облдержархіву і червоні слідопити шкіл Ніжина.

Згідно з річним планом на 1973 р. працівники філіалу виявили документи для збірника «Чернігівщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1943 рр.)». Так, вони переглянули описи фондів Рад депутатів трудящих Ніжинського району, підшивки газет «Більшовик Ніжинщини» за 1941 р. та «Радянський Ніжин» за 1944 р. і виявили матеріали про злочини німецько-фашистських загарбників, збитки, заподіяні тваринництву і землеробству колгоспів, про героїчні подвиги партизанів під час війни.

Наукові працівники філіалу підготували добірки документів, виявлених в архіві Міністерства Оборони СРСР, Чернігівському облдержархіву і його філіалі в м. Ніжині, які були надруковані в газетах Чернігівщини: «Під прапором Леніна», «Прапор комунізму». В добірках, зокрема, представлені документи про героїзм радянських патріотів у боротьбі з оскаженілим ворогом. Про людиноненависницький режим фашистів свідчить оголошення німецької окупаційної команди від 8 липня 1942 р. про розстріл 100 мешканців с. Червоні Партизани Носівського району за вбивство партизанами німецького офіцера. Про героїзм партизанів Чернігівщини свідчить, зокрема, бойова характеристика на командира партизанського з'єднання «За Батьківщину»

М. Д. Симоненка за підписом Т. А. Строкача. В ній говорилось, що з'єднання М. Д. Симоненка завдавало раптових ударів по гарнізонах ворога, за період бойових дій партизани пустили під укіс 20 ворожих ешелонів, 6 бронепоездів, висадили в повітря 5 залізничних мостів, знищили багато живої сили і техніки ворога.

За матеріалами архіву працівники філіалу підготували лекцію на тему «Ніжинщина в період Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.)». Лекцію прослухали сотні жителів Ніжина: робітники підприємств, викладачі та студенти учбових закладів, працівники установ. В лекції використані матеріали про Ніжинську підпільну комсомольську організацію під керівництвом Героя Радянського Союзу Я. П. Батюка. Документи свідчать, що вже в лютому 1943 р. організація налічувала 17 чоловік, а 20 юнаків та дівчат всіляко допомагали підпільникам. Під безпосереднім керівництвом Я. П. Батюка молоді патріоти висаджували в повітря залізниці, військові ешелони з бойовою технікою і солдатами ворожої армії. Підпільники відправили в партизанське з'єднання «За Батьківщину», яке діяло у Ніжинському, Носівському і Бобровицькому районах, 150 гвинтівок, кілька тисяч патронів, медикаменти, а кілька сотень юнаків та дівчат Ніжинщини вони врятували від фашистської каторги.

Архівісти Ніжина надавали також допомогу міським школам і установам у створенні кутків бойової слави. Зокрема, у зв'язку, з 30-річчям визволення с. Кукшини Ніжинського району вчителі місцевої школи разом з студентами-практикантами історичного факультету Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя підготували для школярів тематичний вечір, на якому експонувались фотокопії документів, виявлених працівниками філіалу Чернігівського облдержархіву в м. Ніжині про героїчні подвиги радянського народу на фронтах Великої Вітчизняної війни і в тилу у ворога.

В. І. СИМОНЕНКО

У березні ц. р. минуло 30 років з дня визволення Миколаївської області від німецько-фашистських загарбників. Працівники Миколаївського облдержархіву до знаменної дати провели значну роботу по

використанню документів з історії Великої Вітчизняної війни. Зокрема вони підготували статтю, яка була опублікована в газеті «Південна правда», і зробили два повідомлення про допомогу трудящих фронту по

обласному радіомовленню. Близько 150 документів архіву використано в телепередачі «Вулиці розповідають» про миколаївських підпільників, у статтях про моряків-десантників із загону Героя Радянського Союзу К. Ф. Ольшанського, опублікованих у газеті «Південна правда», та шкільних музеях.

На підприємствах, в установах і школах м. Миколаєва працівники облдержархіву виступали з лекціями про великий подвиг радянського народу і участь трудящих області у розгромі ворога. На цю ж тему були прочитані лекції для пропагандистів і політінформаторів Ленінського району міста.

Архівісти підготували цікаву фотовітрину документальних матеріалів, присвячену визволенню Миколаївської області від гітлерівських загарбників. Разом з працівниками партархіву Миколаївського обкому Компартії України архівісти підготували дві документальні виставки «Миколаївщина у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.», які експонуються в будинках культури Ленінського і Центрального районів обласного центру. В експозиціях виставок, з яких кожному можна умовно поділити на п'ять розділів, представлена 141 фотокопія документів. Матеріали першого розділу розповідають про заходи Комуністичної партії щодо організації відсічі ворогові, патріотизм радянських людей, які піднялися на захист соціалістичної Вітчизни, про героїзм трудівників тилу тощо.

Документи другого розділу яскраво свідчать про встановлений окупантами режим грабежу і насильства, збитки, заподіяні народному господарству області.

Третій розділ виставки присвячено висвітленню героїчної діяльності підпільників і партизанів Миколаївщини, всенародної боротьби трудящих з ненависним ворогом.

Документи четвертого розділу розповідають про визволення Миколаївської області військами 3-го і 2-го Українських фронтів у березні 1944 р., про подвиг героїв-ольшанців, про допомогу населення області

воїнам-визволителям, братню дружбу і взаємодопомогу народів СРСР у важкі воєнні роки.

В останньому розділі — документи про всенародну допомогу Радянській Армії, переможно завершення війни, всесвітньо-історичне значення подвигу радянського народу.

20 березня 1974 р. у читальному залі облдержархіву відбулася наукова конференція, присвячена 30-річчю визволення Миколаївщини від німецько-фашистських загарбників. Конференцію підготували працівники обласних партійного і державного архівів. В роботі конференції взяли участь працівники обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, краєзнавчого музею, викладачі вищих і середніх учбових закладів, краєзнавці та учасники миколаївського підпілля. Учасники конференції заслухали доповіді старшого викладача педагогічного інституту ім. В. Г. Белінського, учасника боїв за визволення області О. О. Вознесенського на тему «Бойові дії Радянської Армії за визволення Миколаївської області від німецько-фашистських загарбників» і завідувач партархівом обкому Компартії України І. І. Лебедевої «Підпільно-партизанський рух на Миколаївщині в роки Великої Вітчизняної війни». З повідомленнями виступили: науковий співробітник партархіву В. О. Міщенко — «Мемуари учасників підпільно-партизанського руху на Миколаївщині як історичне джерело»; ст. науковий співробітник облдержархіву І. О. Биченков — «Допомога трудящих Миколаївської області фронту в 1944—1945 рр.»; науковий співробітник С. А. Зозуля — «Документи облдержархіву про відбудову народного господарства області у 1944—1945 рр.»

На конференції із спогадами виступили колишні миколаївські підпільники В. В. Бондаренко і О. В. Полохова.

Учасники конференції ознайомились з фотокопіями документальних матеріалів періоду Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.

І. О. БИЧЕНКОВ

* * *

На початку 1974 р. Хмельницький облдержархів склав план основних заходів по підготовці до 30-річчя визволення області від німецько-фашистських окупантів. План успішно виконано. Нещодавно Хмельниччина відзначила цю знаменну дату. Згідно з планом за документами архіву Міністерства Оборони СРСР, обласного державного і партархіву Хмельницького обкому Компартії України, що виявлені в період підготовки до видання збірника документів «Поділля у Великій Вітчизняній війні», працівники облдержархіву підготували 13 передач по обласному та 6 по Кам'янець-Подільському міському та районному радіомовленню під рубрикою «Хроніка визволення Поділля від німецько-фашистських загарбників». У них розповідалось про хід Проскурівсько-Чернівецької операції, яку здійснили війська 1-го Українського фронту, та дії партизанських загонів області

під командуванням С. А. Олексенка та А. З. Одухи, про бойовий шлях 10-го гвардійського Уральського добровольчого танкового корпусу та ін. В обласних та районних газетах опубліковано 15 статей за матеріалами архіву.

Наукові співробітники облдержархіву підготували виставку фотодокументів, що експонується в кінотеатрі «Дружба» м. Кам'янця-Подільського. Архів подав значну допомогу міському партії у підготовці фотовітрини та карти штурму міста радянськими військами у березні 1944 р.

Архівісти разом з учасниками боїв за визволення області виступали з лекціями у школах. У Кам'янець-Подільському районному будинку культури було проведено тематичний вечір для завідуючих сільськими бібліотеками.

Облдержархів підтримує тісний зв'язок з юними слідопитами загону «Орлятко».

Наприклад, на зборах піонерських загонів середньої школи № 8 працівник архіву прочитав лекцію про комсомольсько-молодіжне підпілля в м. Кам'янці-Подільському, а юні слідопити розповіли про те, як вони розшукали фотографію одного з керівників підпілля — комуніста Олександра Павлюка.

Всього архівісти прочитали 35 лекцій, присвячених знаменній даті. Лекції супроводжувалися показом кінофільму про визволення м. Кам'янця-Подільського, фотографій воїнів-визволителів, партизанів, підпільників, плакату, підготовленого партархівом Хмельницького обкому Компартії України «Поділля не скорилось».

Значну допомогу архів подав учбовим закладам та підприємствам у виготовленні експонатів для музеїв та кутків бойової Слави, зокрема сільськогосподарському та педагогічному інститутам, партиспектральному, заводу «Електроприлад», середнім школам № 8, 11, 15 та багатьом ін.

Разом з працівниками історичного музею-заповідника м. Кам'янця-Подільського було проведено наукову конференцію, на якій виступили з повідомленнями директор облдержархіву І. В. Гарнага «30 років з дня визволення м. Кам'янця-Подільського від німецько-фашистських загарбників»;

заступник директора облдержархіву Г. В. Вітряна «Партизанський рух на Поділлі в 1941—1944 рр.»; нач. відділу архіву Г. І. Білозорова «Економічна та культурна співдружність трудящих Хмельниччини з союзними республіками (1953—1958 рр.)».

Працівники облдержархіву та історичного музею-заповідника провели зустріч з ветеранами колишньої 4-ї танкової армії, заступником командуючого генерал-майором О. К. Янковим.

24 березня 1974 р. в м. Кам'янці-Подільському було запалено вічний вогонь на могилі невідомого солдата, а в селах області споруджено кургани Слави на честь воїнів-визволителів. У цей день відбулися хвилюючі зустрічі з прославленими воїнами-визволителями і серед них — командуючим 4-ю танковою армією, генералом Д. Д. Лелюшенком. Працівники фотолaboratorії архіву сфотографували зустріч. Працівники облдержархіву розпочали підготовку до відзначення 30-річчя великої перемоги над німецько-фашистськими загарбниками. Зокрема, є домовленість з редакціями місцевих газет про комплектування облдержархіву неопублікованими листами-спогадами ветеранів Великої Вітчизняної війни для поповнення колекцій архіву.

Г. В. ВІТРЯНА

* * *

Ровенський обласний державний архів підготував виставку документальних матеріалів, присвячену 30-річчю визволення міста від німецько-фашистських загарбників. Виставка експонується в фойє найбільшого в місті кінотеатру «Жовтень».

На стендах розміщені бойові листки, вирізки з газет, що видавалися в партизанських з'єднаннях, які діяли у роки Великої Вітчизняної війни на Ровенщині, спогади учасників тих героїчних подій про боротьбу радянських воїнів, партизанів і підпільників проти гітлерівців, про трудовий вклад трудящих області у розгром воєра.

Особливу увагу відвідувачів привертають копії протоколу першого засідання Ровенського підпільного обкому партії від

5 березня 1943 р. про розгортання партизанської боротьби на Ровенщині; посвідчення відважного радянського розвідника Героя Радянського Союзу М. І. Кузнецова на ім'я Пауля Зібберта.

Чимало цікавих бойових листків, фотографій, щоденників, хронологічних карт за 1943—1944 рр. розповідають про бойові дії і диверсії партизанів та підпільників на території області, вступ Радянської Армії на Ровенщину і розгром частин фашистської армії.

Останній розділ виставки присвячений розквіту Ровно — міста нових великих підприємств і новобудов.

З дня організації виставку відвідало понад 50 тисяч чоловік.

Г. В. СЕРБІНА

НАРАДА-СЕМІНАР В УКРАЇНСЬКІЙ РЕСПУБЛІКАНСЬКІЙ РАДІ ПРОФСПІЛОК

14—15 березня 1974 р. в Українській республіканській раді професійних спілок відбулася нарада-семинар керуючих справами обласних рад і республіканських комітетів профспілок та завідуючих об'єднаними архівами облпрофрад.

Подібна нарада-семинар проводиться вперше. У її роботі взяли участь працівники ВЦРПС, Укрпрофради, Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, ЦДАЖР УРСР, керуючі справами обласних рад і республіканських комітетів профспілок, центральних і республіканських рад профспілкових добровільних спортивних товариств, завідуючі об'єднаними архівами обласних рад профспілок і керуючі справами

обкомів профспілок Київської області. Нарату-семинар відкрила секретар Укрпрофради В. І. Сиволоб. З доповіддю «Про завдання поліпшення організації діловодства в профспілкових органах республіки» виступив завідуючий загальним відділом Укрпрофради М. Г. Селіхов, який зосередив увагу присутніх на вдосконаленні форм і методів контролю за виконанням документів тощо. Значне місце у доповіді відведено питанням правильного оформлення та формування справ згідно з затвердженими номенклатурами.

У доповіді директора Центрального архіву ВЦРПС І. І. Білоносова «Про завдання об'єднаних архівів профспілок» ви-

світлено значення профспілкових документів як для поліпшення діяльності профспілок, так і для історії всього радянського суспільства. В цих документах — великий досвід профспілок щодо залучення трудящих до успішного втілення в життя рішень Комуністичної партії і Радянського уряду. Завдання завідуючих об'єднаними архівами — зберегти й донести до наступних поколінь цінні документи. Особливу увагу в доповіді відведено питанням організації роботи об'єднаних архівів профспілок. З метою забезпечення надійного зберігання та оперативного використання документів профспілкових органів в науково-історичних, агітаційно-пропагандистських і довідкових цілях республіканські, крайові та обласні ради профспілок у 1972 р. були зобов'язані Секретаріатом ВЦРПС створити об'єднані архіви, які мають ряд переваг у порівнянні із звичайними.

В обговоренні доповідей взяли участь

керуючі справами обласних рад профспілок, республіканських комітетів профспілок та завідуючі об'єднаними архівами обласних рад профспілок.

Учасники наради-семінару заслухали лекції начальника відділу відомчих архівів і організації діловодства Архівного управління при Раді Міністрів УРСР М. О. Місєрмана «Складання номенклатур та формування справ у діловодстві профспілкових органів» і заступника директора ЦДАЖР УРСР А. М. Аксьонова «Підготовка документів до здачі в архів».

Виступаючі поділилися досвідом роботи, висловили ряд пропозицій щодо поліпшення організації діловодства та роботи архівів у профспілкових органах і позитивно оцінили роботу наради-семінару. Вони висловили побажання, щоб подібні наради проводилися регулярно, що сприятиме дальшому поліпшенню роботи з документами профспілкових органів.

О. І. ХЛАНОВСЬКА

СЕМІНАРИ У м. МИКОЛАЄВІ З ПИТАНЬ УДОСКОНАЛЕННЯ ДІЛОВОДСТВА ТА ПОЛІПШЕННЯ АРХІВНОЇ СПРАВИ

19 лютого 1974 р. за ініціативою виконкому обласної Ради депутатів трудящих у м. Миколаєві відбувся семінар з працівниками діловодного апарату обласного, міських і районних комітетів Компартії України, обласної, міських і районних Рад депутатів трудящих та секретарями приймалень обласних установ з питань впровадження Єдиної державної системи діловодства.

Відкриваючи нараду, заступник голови облвиконкому Г. Д. Марченко відзначив, що сучасний рівень управління народним господарством висуває високі вимоги до ведення діловодства — важливої складової частини техніки управління. Впровадження ЄДСД, і зокрема єдиних форм і методів роботи з організаційно-розпорядчою документацією, значно спрощує роботу апарату управління. Г. Д. Марченко вказав, що від поліпшення стилю роботи працівників діловодства залежить ефективність підготовки службової документації, раціональна організація контролю за строками виконання документів.

Лекцію на тему «ЄДСД і значення механізації діловодних процесів» прочитала науковий співробітник Всесоюзного науководослідного інституту документознавства і архівної справи Т. М. Михайлова. Вона детально висвітлила питання народногосподарського значення ЄДСД, правильного ведення діловодства та його взаємозв'язку з архівною роботою установ, складання номенклатур справ та роботи експертних комісій.

Про впровадження нових стандартів на організаційно-розпорядчу документацію розповів завідуючий архівним відділом

Миколаївського облвиконкому І. С. Бездітний. Він спинився на загальних вимогах ГОСТ 6.39—72 «Формуляр-зразок». Лекція супроводжувалась показом на еміда-скопі формуляра-зразка, розміщення на ньому реквізитів та окремих видів нових бланків, які вже застосовуються в окремих установах області.

Л. І. Чепурнова, завідувача загальним відділом Миколаївського обкому Компартії України, виступила з повідомленням, в якому дала практичні рекомендації щодо організації роботи секретаря приймалні, працівників діловодної служби.

Повідомлення «Про роботу із скаргами трудящих» прочитала відповідальний працівник облвиконкому Л. І. Бурилічева, яка розповіла про форми і методи роботи працівників діловодства з відвідувачами державних установ.

На другий день архівний відділ Миколаївського облвиконкому провів семінар з працівниками відомчих архівів і головами експертних комісій установ області.

Перед присутніми виступили з лекціями «ЄДСД і значення механізації діловодних процесів» Т. М. Михайлова та «Про впровадження нових стандартів на організаційно-розпорядчу документацію» І. С. Бездітний.

Старший інспектор архівного відділу М. Д. Бойко розповів про удосконалення складання номенклатур справ і завдання голів експертних комісій установ області.

У виступі начальника госпрозрахункової групи Миколаївського облдержархіву Л. С. Смирнова йшла мова про впорядкування документів в установах області.

І. С. БЕЗДІТНИЙ

НАРАДА АРХІВІСТІВ ЗАКАРПАТТЯ

20 лютого 1974 р. у м. Мукачевому відбулася нарада архівістів Закарпаття, присвячена підсумкам роботи архівних установ області за 1973 р. та завданням на 1974 р. У нараді взяли участь завідуючі та відповідальні за відомчі архіви і секретар виконкому Мукачівської міської Ради депутатів трудящих.

З доповіддю виступив завідуючий архівним відділом облвиконкому Д. П. Попович. Він зробив аналіз діяльності архівних установ області за 1973, вирішальний рік дев'ятої п'ятирічки. Архівісти виконали планові завдання та соціалістичні зобов'язання, що сприяло дальшому розвитку архівної справи в області. Поліпшились умови зберігання документів у Мукачівському міському, В.-Березнянському та Тячівському райдержархівах, де зроблено капітальний ремонт сховищ.

Доповідач зазначив, що план комплектування державних архівів Закарпатської області перевиконаний на 11 процентів. Архівні документи широко використовуються в народногосподарських, наукових, пропагандистських та довідкових цілях. Виступаючий підкреслив, що архівісти області регулярно здійснюють організаційно-методичне керівництво роботою відомчих архівів шляхом інспекторських перевірок, проведення нарад-семініарів, групових та індивідуальних консультацій і

практичної допомоги з питань архівної справи та ведення поточного діловодства.

Доповідач зазначив, що в області створена мережа зразково-показових відомчих архівів, які є базою архівістів у пропаганді передового досвіду організації архівної справи. Але поряд з успіхами в діяльності архівних установ є ще ряд недоліків у галузі упорядкування і комплектування документів, ведення поточного діловодства в установах, організаціях і підприємствах.

В обговоренні доповіді взяли участь працівники облдержархіву, архівного відділу та завідуючі районними державними та відомчими архівами. Архівісти поділилися досвідом роботи. Зокрема, увага присутніх була звернена на упорядкування, зберігання документів, ведення поточного діловодства в установах, організаціях і підприємствах, керівництво яких не завжди приділяє належну увагу цим важливим питанням.

З заключним словом виступив завідуючий архівним відділом Д. П. Попович. Він спинився на завданнях, що стоять перед архівістами в 1974 р., і закликав розгорнути соціалістичне змагання на честь 30-річчя визволення Закарпаття від німецько-фашистських загарбників і достроково виконати планові завдання 1974 р.

Н. І. КИРИК

ЗУСТРІЧ З ПЕРЕДОВИКАМИ ВИРОБНИЦТВА У ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ОБЛДЕРЖАРХІВІ

Нещодавно в Чернігівському облдержархіві відбулася зустріч працівників архіву з крутильниками цеху гарячої витяжки кордону Чернігівського комбінату хімічного волокна, передовиками виробництва М. С. Паламарчук і М. А. Омельченком. На зустрічі були присутні працівники краєзнавчого музею, обласного екскурсійного бюро, товариства охорони пам'яток історії та культури.

М. С. Паламарчук працює на комбінаті вже понад 10 років. Досконало оволодівши передовими методами і прийомами праці крутильника, він значно скоротив час на виробничі операції, виконуючи норми виробітку на 114—115%. Він випускає продукцію лише високої якості. За успішне і дострокове виконання 8-ї п'ятирічки М. С. Паламарчука нагороджено орденом Леніна. Початок 9-ї п'ятирічки він ознаменував новими трудовими успіхами. М. С. Паламарчук зобов'язався виконати п'ятирічний план за три роки і виступив ініціатором змагання за ефективну витрату часу і повніше використання обладнання. Почин передового робітника одержав широку підтримку не тільки серед робітників комбінату, але й вийшов далеко за межі області.

Новаторськими стежками М. С. Паламарчука пішов його товариш і суперник по соціалістичному змагання М. А. Омель-

ченко. Завдання 9-ї п'ятирічки друзі виконали достроково: М. С. Паламарчук — 23, а М. А. Омельченко — 20 січня 1973 р. Зараз вони працюють в рахунок 1978 р. Партія і Уряд високо відзначили трудові успіхи новаторів виробництва. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 лютого 1974 р. М. С. Паламарчука нагороджено другим орденом Леніна, а М. А. Омельченка — орденом Трудового Червоного Прапора.

На зустрічі новатори виробництва розповіли про своє трудове життя. Їх виступи були записані на магніфонну плівку. В свою чергу архівісти показали їм архівосховища, деякі цікаві документи і домовилися про прийом їх особових фондів до облдержархіву. Незабаром М. С. Паламарчук і М. А. Омельченко передали свої документальні матеріали до архіву. Всього надійшло 23 справи, вони упорядковані. Документи розповідають про хід соціалістичного змагання на Чернігівському комбінаті хімічного волокна, про підтримку почину М. С. Паламарчука його послідовниками, які показують чудові зразки самовідданості, творчості, комуністичного ставлення до праці. Це — грамота міністра хімічної промисловості СРСР перемождою соцзмагання за звання «Кращий робітник хімічної промисловості за професією»; дипломи і грамоти ВДНГ СРСР і ВПДНГ УРСР; грамоти, подяки, вітальні адреси

від Чернігівських обласного і міського комітетів Компартії України, міському ЛКСМУ, дирекції, партійної, профспілкової та комсомольської організацій комбінату; накази, постанови про відзначення переможців у соцзмаганні цінними подарунками і дипломами; свідоцтва про занесення у міську Книгу трудової слави; брошура про досвід роботи М. С. Паламарчука, окремі номери багатотиражки «За комуністичну працю» і обласних газет про роботу, обмін досвідом М. С. Паламарчука та М. А. Омельченка; фотографії та ін. Є до-

мовленість з фондоутворювачами про передачу документів до облдержархіву і в майбутньому.

Зустрічі архівістів з передовиками виробництва, сільського господарства, діячами мистецтва та культури — це нова форма роботи по комплектуванню державних архівів документами особового походження, що впроваджує в практику Чернігівський облдержархів. На майбутнє намічені такі ж зустрічі з Героями Соціалістичної праці й передовиками промисловості і сільського господарства.

К. С. ВОЛОСЕВИЧ, Л. Б. ПАРМУЗІНА

НОВЕ АРХІВОСХОВИЩЕ В м. МЕНА

У районному центрі м. Мена Чернігівської області побудоване нове приміщення районного державного архіву. Воно складається з архівосховища на 50 кв. м, робочої та окремої кімнат для прийому документів, яку при потребі можна перетворити на читальний зал, підсобного приміщення. Архівосховище має приймний вигляд: стіни пофарбовані масляною фарбою світлого кольору, підлога покрита лінолеумом; стелажі зроблені за стандартними розмірами, документи закартеновані, в сховищі підтримується необхідний температурно-вологісний режим; встановлено телефон. Отже, багато зроблено для того, щоб забезпечити належне зберігання документів і поліпшити умови праці завідуючого архівом.

Велику допомогу у будівництві примі-

щення райдержархіву надали голова райвиконкому Г. В. Олійник, його заступник В. Л. Редька, секретар райвиконкому В. П. Єрмоленко. Доречно додати, що ті чи інші питання з архівної справи систематично розглядаються на засіданнях райвиконкому.

Багато праці в організацію будівництва нового приміщення вклав завідуючий районним архівом Ю. О. Міщенко, за що його нагороджено почесною грамотою обкому профспілки працівників держустанов та архівного відділу облвиконкому. Ю. О. Міщенко — досвідчений архівіст.

Менський районний державний архів має стати своєрідним методичним центром, де б могли набувати знань завідуючі районними державними архівами області та працівники відомчих архівів району.

Ф. П. СПИРИДОНОВ

НА ЗАСЛУЖЕНИЙ ВІДПОЧИНОК

15 березня 1974 р. працівники Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, центральних державних архівів УРСР у м. Києві, Центральної реставраційної майстерні, Дирекції по експлуатації комплексу споруд ЦДА УРСР провели на заслужений відпочинок Олександру Федорівну Воспитаннік.

Палітурник унікальних документів О. Ф. Воспитаннік свій трудовий шлях розпочала 40 років тому, з них 23 — працювала в мережі архівних установ м. Києва і 18 — у ЦРМ. За сумлінне ставлення до роботи, зразкове керівництво палітурним

цехом, навчання молодих реставраторів і палітурників та активну участь у громадському житті Олександрі Федорівні нагороджено Почесною грамотою Президії Верховної Ради Української РСР, Почесними грамотами Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР і ЦК профспілки працівників держустанов та Архівного управління при Раді Міністрів УРСР і Республіканського комітету профспілки працівників держустанов, а також багатьма подяками і грошовими преміями.

Й. М. ПАНЧИК

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ И СООБЩЕНИЯ

А. Г. Митюков — Советское архивное строительство на Украине в 1923—1925 гг. Создание Единого государственного архивного фонда УССР	3
Л. Л. Кинзерская — Некоторые вопросы создания источниковой базы по истории народного образования	13
С. З. Заремба — Вопросы хронологии Украины в отечественной историографии	19
К 30-летию освобождения Украины от немецко-фашистских захватчиков	
Т. П. Филиппова — Восстановление народного хозяйства в освобожденных районах Советской Украины в 1943—1944 гг. по кинофотодокументам ЦГАКФФД УССР	26

ОБМЕН ОПЫТОМ

Г. Е. Дробчак, С. А. Юсим (Винница) — Участие Винницкого облгосархива в подготовке тома «Истории городов и сел Украинской ССР»	38
А. И. Милова, Л. А. Рейнбот — Тематика исследований в читальном зале Киевского городского государственного архива	40
А. С. Галдина (Николаев) — Объединенный ведомственный архив Николаевского областного управления сельского хозяйства	42

ДЕЛОПРОИЗВОДСТВО

А. М. Гомонов — Составление и оформление документов в соответствии с требованиями основных положений ЕГСД и государственных стандартов на организационно-распорядительную документацию	46
К 400-летию книгопечатания на Украине	
М. Г. Вавричин (Львов) — Научная конференция, посвященная 400-летию книгопечатания на Украине	53
Я. Д. Исаевич (Львов) — Начало книгопечатания на Украине	57
О. А. Купчинский (Львов) — Документы ЦГИА УССР в г. Львове об Иване Федорове и их использование в отечественной археографии	60
Г. И. Ломонос-Ровная — Экземпляры львовского Апостола Ивана Федорова в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР	66
О. Я. Мацюк (Львов) — К истории книгопечатания на Прикарпатье в первой четверти XVII в.	70
Ю. А. Барштейн — Медали, посвященные юбилеям книгопечатания	73

ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ

В. Ф. Солдатенко — Большевицкая пресса Украины — источник изучения борьбы партии за ленинскую политику пролетарского интернационализма в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции	75
Е. Г. Овсиенко — Источники по истории Советов Северной Таврии (февраль 1917—апрель 1918 гг.)	79

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

В. А. Гавриленко (Львов) — О. Я. Мацюк. Папір та філіграні на українських землях (XVI — початок XX ст.). К., «Наукова думка», 1974, 269 с., илл.	83
Н. И. Ксензенко (Харьков) — Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции 1918—1920 гг. Сборник документов и материалов. Харьков, «Прапор», 1973, 324 с.	85
Н. А. Скрипник (Одесса) — Революционное движение в Придунайском крае. 1900—1917 гг. Документы и материалы. Одесса, «Маяк», 1973, 220 с.	86

По страницам зарубежных архивоведческих журналов

С. А. Кузьмин — «Archivski vjesnik» («Архивный вестник»), ежегодное издание архивных учреждений союзной республики Хорватии. Загреб (Югославия), 1972, № 15	88
---	----

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

В. И. Симоненко (Нежин), И. А. Быченков (Николаев), Г. В. Ветряная (Каменец-Подольский), А. В. Сербина (Ровно) — К 30-летию освобождения Украины от немецко-фашистских захватчиков	91
О. И. Хлановская — Сопровождение-семинар в Украинском республиканском совете профсоюзов	93
И. С. Бездетный (Николаев) — Семинары в г. Николаеве по вопросам усовершенствования делопроизводства и улучшения архивного дела	94
Н. И. Кирик (Ужгород) — Сопровождение архивистов Закарпатья	95
К. С. Волосевич, Л. Б. Пармузина (Чернигов) — Встреча с передовиками производства в Черниговском облгосархиве	95
Ф. П. Спиридонов (Чернигов) — Новое архивохранилище в г. Мена	96
И. М. Панчик — На заслуженный отдых	96

Поправка

У № 2 на стор. 77 у 18-му рядку зверху та на стор. 80 у 20-му рядку знизу замість «Всеукраїнський з'їзд Рад» треба читати «Всескримський...».